

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Бичкова Світлана Сергіївна

УДК 159.99+347.63/64+347.9

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПСИХОЛОГО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА
ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ**

Спеціальність 053 – Психологія

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ / С. С. Бичкова

Науковий керівник: Кудерміна Олена Іванівна, доктор психологічних наук,
професор

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Бичкова С. С. Психолого-правова характеристика позбавлення батьківських прав. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 – Психологія. – Національна академія внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ, Київ, 2021.

Дисертація є комплексним науковим дослідженням позбавлення батьківських прав як психолого-правової проблеми.

Визначено загально-теоретичні та методологічні засади дослідження позбавлення батьківських прав. У відповідному контексті простежено стан розробки проблеми позбавлення батьківських прав у психологічній науці, визначено методологію дослідження позбавлення батьківських прав як психолого-правової проблеми, а також проведено компаративістичний аналіз підходів до позбавлення батьківських прав у різних країнах.

Надано психолого-правову характеристику підставам позбавлення батьківських прав. Встановлено, що усі діяння, які належать до підстав позбавлення батьківських прав, становлять значну небезпеку для розвитку дитини, її здоров'я (фізичного і психічного), негативно впливають на її соціалізацію, формування психіки. Адже дитяча психіка є несформованою, нестабільною, дитина легко піддається будь-якому впливу (як позитивному, так і негативному) з боку оточуючих і, в першу чергу, близьких їй осіб, наслідує їх поведінку.

Визначено психологічний зміст і взаємозв'язок підстав для позбавлення батьківських прав. При цьому аргументовано, що достатньо часто кілька підстав існують одночасно, а інколи навіть неможливо відокремити одну підставу від іншої, оскільки діяння підпадає під ознаки кожної з них. Крім того, обґрунтовано, що вчинення діянь, які складають підстави позбавлення батьківських прав, завжди супроводжується психологічним насильством над дитиною.

Здійснено психолого-правий аналіз процесуального порядку позбавлення батьківських прав. Доведено вплив психологічних чинників на всі етапи судової діяльності, пов'язаної із розглядом і вирішенням цивільних справ. Проте справи про позбавлення батьківських прав додатково характеризуються суб'єктивними особливостями суду та учасників судового процесу (рівень психологічного і розумового розвитку, власний досвід, поведінкові особливості, межі психологічної витримки і вразливості тощо); значним психологічним навантаженням. Тому у таких справах обов'язково має брати участь психолог в одній із таких форм: а) у процесуальному статусі спеціаліста (для надання психологічних консультацій та технічної допомоги під час вчинення процесуальних дій); б) у процесуальному статусі експерта (для проведення судово-психологічного чи комплексного експертного дослідження і надання за його результатами обґрунтованого та об'єктивного письмового висновку на поставлені питання).

Психолог під час провадження у справі про позбавлення батьківських прав, серед іншого, зможе встановити вплив на дитину наявних у сім'ї проблем, що стали підставою для звернення до суду; проконсультує щодо вікових особливостей психічного розвитку дитини, стосовно якої вирішується питання про позбавлення батьківських прав, окремих психологічних станів, процесів, що можуть впливати на поведінку учасників справи; доцільності призначення судово-психологічної експертизи; допоможе сформулювати запитання, що будуть поставлені перед експертом; підкаже, які засоби психологічного впливу суддя може використати при взаємодії з учасниками справи з метою стабілізації їх поведінки, побудови продуктивної судової діяльності; зможе провести судово-психологічну експертизу для з'ясування обставин справи, у тому числі аналізу психологічного стану сторін.

Обґрунтовано взаємозв'язок і взаємозалежність підстав позбавлення батьківських прав із психологічними наслідками діянь батьків стосовно своїх дітей, що становлять такі підстави. При цьому аргументовано, що:

1) наслідки травматичного впливу вчинків батьків, стосовно яких вирішується питання про позбавлення батьківських прав, на дітей можуть бути різними, що залежить від різноманітних психофізіологічних факторів: віку дитини, її психологічної стійкості і витривалості, когнітивного та емоційного розвитку, тривалості дії відповідних негативних факторів і їх «глибини», загальної обстановки у сім'ї, підтримки і захисту дитини, наприклад, другим із батьків, наявності професійної психологічної допомоги тощо. Об'єднує всі наслідки вчинення стосовно дітей діянь, які становлять підстави позбавлення батьківських прав, те, що вони, незалежно від сили впливу, є негативними, залишають на все життя сліди у характері, звичках, психологічному розвитку дитини; 2) небезпечними наслідки вчинення відповідних діянь батьками для дитини є не тільки тому, що вони негативно впливають на саму дитину, а також не обходять стороною інших членів сім'ї, вони завдають шкоди й іншим особам: іншим дітям, з якими вступає у відносини травмована дитина, а в подальшому, у дорослому житті – колегам по роботі, членам її власної сім'ї, оскільки засвоєні у дитинстві стереотипи поведінки батьків неусвідомлено переносяться дитиною у своє доросле життя.

Удосконалено визначення психолого-правових засад влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав, якими є основні принципи діяльності уповноважених органів (осіб), спрямовані на забезпечення найоптимальнішого влаштування дитини (бажано – до однієї з сімейних форм), сприяння адаптації дитини в новому середовищі, створення позитивного психологічного клімату та умов розвитку з урахуванням індивідуальних потреб дитини, з огляду на забезпечення її якнайкращих інтересів. Аргументовано, що при вирішенні питання про подальше влаштування дитини повинні дотримуватися такі вимоги: 1) пріоритет має надаватися сімейним формам влаштування дитини (усиновлення, опіка (піклування) в сім'ї, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу). І тільки за неможливості забезпечення дитині сімейного виховання її можна

влаштовувати до відповідних дитячих закладів, але із використанням такого влаштування як тимчасового заходу, тобто потрібно і надалі намагатися максимально швидко забезпечити дитині її влаштування до сім'ї; 2) для кожної дитини має індивідуально підбиратися форма її влаштування з огляду на її вік, стан здоров'я, психологічні особливості та інші фактори.

Кожну дитину, яка залишилася без батьківського піклування, потрібно психологічно готувати до подальшого її влаштування, незалежно від того, чи проживала дитина до цього моменту у сімейному оточенні, чи має вона досвід проживання окремо від батьків тощо. Також слід готувати до прийому дитини, позбавленої батьківського піклування, сім'ю, до якої передбачається влаштування такої дитини. При цьому факторами, котрі слід враховувати при відповідній психологічній підготовці, зокрема є: 1) наявність у дитини досвіду проживання в біологічній родині, досвіду влаштування через сімейні форми, досвіду перебування у дитячому закладі; 2) вік дитини, її особистісні особливості, психофізіологічний стан і готовність до влаштування до відповідної форми; 3) особистісні характеристики осіб, до сім'ї яких передбачається влаштування дитини; 4) наявність дітей у сім'ї, в яку передбачається влаштування дитини, погляди членів сім'ї на стиль і методи виховання дітей; 5) умови проживання сім'ї, до якої передбачається влаштування дитини, взаємовідносини між членами сім'ї.

Проведена психологічна підготовка до влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, є запорукою успішності подальшого влаштування дитини і закладає основи для цього. Проте психологічна підтримка і супровід дитини та сім'ї, до якої її влаштовано, мають забезпечуватися й надалі. Відповідний психологічний супровід сім'ї, до якої влаштовано дитину, позбавлену батьківського піклування, і дитини має включати: 1) професійну підтримку і допомогу психолога; 2) різноманітні підтримуючі заходи, що здійснюються органами державної влади, місцевого самоврядування, громадськими організаціями, окремими особами; 3) взаємовідносини з іншими подібними сім'ями, дітьми.

Удосконалено систему критеріїв і показників психологічної ефективності влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, до сімейної форми. Доведено, що як такі (поряд із позитивною динамікою розвитку і навчальної успішності дитини, активною її соціалізацією, покращенням стану здоров'я дитини, відсутністю делінквентних проявів у її поведінці тощо, які характеризують лише одну («дитячу») сторону відносин із влаштування відповідної дитини) слід додатково визначати: 1) сім'я прийняла дитину до свого внутрішнього кола; 2) у сім'ї склалася обстановка взаємопідтримки і порозуміння з дитиною; 3) у дорослих, які опікуються дитиною, не сформувалася позиція про необхідність відмови від цієї дитини, від її виховання.

Доведено необхідність, зважаючи на строковість трьох форм сімейного виховання і перебування дитини в дитячому закладі, психологічної підготовки дитини до подальшої зміни форми влаштування (при патронатному вихованні і при влаштуванні дитини до дитячого закладу) та до автономного дорослого життя (при всіх строкових формах влаштування), щоб запобігти виникненню страхів у дитини перед такими подіями і надати їй психологічну допомогу по адаптації до нових обставин її життя.

Як перспективні напрями подальших наукових психологічних досліджень у контексті позбавлення батьківських прав визначено проблеми профілактики виникнення підстав для такого позбавлення, роботи психологів і різних соціальних служб з «неблагополучними» сім'ями задля запобігання позбавленню батьківських прав, з особами, позбавленими батьківських прав, задля їх виправлення і подальшого поновлення у таких правах, інтеграції (реінтеграції) дітей, які залишилися без батьківського піклування, до соціуму, повернення їх, за можливості, в коло кровної сім'ї.

Ключові слова: дитина, батьки, сім'я, позбавлення батьківських прав, підстави позбавлення батьківських прав, справи про позбавлення батьківських прав, форми влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав, наслідки позбавлення батьківських прав.

SUMMARY

Bychkova S. S. Psychological and legal characteristics of deprivation of parental rights. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 053 – Psychology. – National Academy of Internal Affairs, Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv, 2021.

The dissertation is a complex scientific research of deprivation of parental rights as a psychological and legal problem.

General theoretical and methodological bases for the research of deprivation of parental rights have been identified. In the appropriate context, the state of development of the problem of deprivation of parental rights in psychological science has been investigated, survey methodology on deprivation of parental rights as a psychological and legal problem has been determined, and a comparative analysis of the approaches to deprivation of parental rights in different countries has been conducted.

Psychological and legal characteristics of the grounds for deprivation of parental rights have been provided. It has been established that all actions related to the grounds for deprivation of parental rights pose a significant risk to the child's development and health (both physical and mental), negatively influence his (her) socialization and mental formation. After all, the child's psyche is unsteady, unstable, the child is easily exposed to any influence (both positive and negative one) by others, and above all, those closest to him (her), imitates their behavior.

The psychological content and correlation of the grounds for deprivation of parental rights have been determined. It has been argued that quite often several grounds exist simultaneously, and sometimes it is even impossible to separate one ground from the other one, because the act falls within the attributes of each of them. Besides, it has been substantiated that the commission of acts that constitute

grounds for deprivation of parental rights is always accompanied by psychological abuse of the child.

The psychological and legal analysis of the procedure for deprivation of parental rights has been performed. The impact of psychological factors on all stages of judicial activity related to the adjudication and resolution of civil cases has been proved. However, the cases of deprivation of parental rights are additionally characterized by subjective peculiarities of the court and parties to judicial proceedings (level of psychological and mental development, personal experience, behavioral characteristics, limits of psychological resistance and vulnerability, etc.); significant psychological pressure. Therefore, in such cases, the psychologist should participate in one of the following forms: a) in the procedural status of a professional (to provide psychological counseling and technical assistance during the commission of procedural actions); b) in the procedural status of an expert (to conduct forensic psychological or comprehensive expert examination and provide reasoned and objective written opinion on the issues).

During the proceedings in the case of deprivation of parental rights, the psychologist, among other things, will be able to establish the impact of existing family problems on the child that have become the basis of an application to the court; to consult on age-specific mental development of the child, whose deprivation of parental rights is decided, on certain psychological condition, processes that may affect the behavior of the parties; expediency of forensic psychological examination; to formulate the questions, which will be put before the expert; to suggest which psychological means can be used by the judge in interaction with the parties to the case to stabilize their behavior, establish productive judicial activity; to conduct forensic psychological examination to determine the circumstances of the case, including the analysis of the psychological condition of the parties.

Correlation and interdependence of the grounds for deprivation of parental rights with the psychological consequences of the parent's actions in relation to their children, which constitute such grounds, have been substantiated. It has been

argued that: 1) the consequences of the traumatic effects of the behavior of the parents, in respect of whom the deprivation of parental rights is decided, on their children may be different, which depends on different psycho physiological factors: age, psychological stability and endurance, cognitive and emotional development, the duration of the adverse effects and their «depth», family environment, support and protection of the child, for example, by the other parent, the availability of professional psychological assistance, etc. What unites all the consequences of committing acts against children, which are the grounds for deprivation of parental rights, is that they, regardless of the strength of influence, are negative ones, and leave lifelong traces in the character, habits, psychological development of the child; 2) not only do hazardous effects manifest themselves in negative influence on the child; they also shared by other family members, harm other people: other children, with whom a traumatized child is in a relationship, and later, in adult life – the colleagues, members of his (her) own family, as parents' attitudes learned in childhood are unknowingly carried by the child into his (her) adult life.

The concept of psychological and legal principles of placement of a child, whose parents are deprived of parental rights has been improved; they are the basic principles of authorized agencies (persons) aimed at optimizing the placement of children (preferably a family form), adaptation of the child to a new environment and creation of a positive psychological climate and development conditions adapted to the individual needs of the child, taking into account his (her) best interests. It has been argued that the following requirements should be met when deciding on the further placement of a child: 1) priority should be given to family forms of placement of a child (adoption, guardianship (care) in the family, foster family, family-type children's home). The child can be placed in the appropriate children's institutions only if it is impossible to provide him (her) with family upbringing, but only with the use of such arrangement as a temporary measure; i.e. it is necessary to continue to try to ensure the child's placement in the family;

2) the form of the child's placement should be individually selected taking into account his (her) age, health condition, psychological features and other factors.

Every child without parental care should be psychologically prepared for further placement, regardless whether or not the he (she) has lived in a family environment before then, or has experience of living apart from parents, etc. It is also necessary to prepare the family, to which such the child is expected to be placed, for the reception of the child deprived of parental care. In this case, the factors that should be taken into account during the relevant psychological training, are: 1) the child's experience of living in a biological family, experience with family forms of placement, experience of being in a children's institution; 2) the age of the child, his (her) personal characteristics, psycho physiological condition and preparation for placement in the appropriate form; 3) personal characteristics of the persons, whose family provides for the placement of the child; 4) the presence of children in the family, which provides for the placement of the child, the views of family members on the style and methods of children's upbringing; 5) living conditions of the family, which provides for the placement of the child, the relationship between family members.

The psychological preparation for the placement of the child deprived of parental care is the key to success in the further placement of the child and lays the foundation for it. However, the psychological support and accompaniment of the child and the family, to which he (she) is placed, must continue. The relevant psychological support for the family, to which the child is placed, and the child should include: 1) professional support and assistance of a psychologist; 2) various supporting activities carried out by public authorities, local governments, public organizations, individuals; 3) relationships with other similar families, children.

The system of criteria and indicators of psychological effectiveness of placing the child deprived of parental care in a family form has been improved. It has been proved that the criteria as such should be further defined (along with the positive dynamics of the child's development and academic success, active socialization, improving the child's health, lack of delinquent manifestations in his

behavior, etc., characterized by only one («child») side of the relationship on the placement of the respective child): 1) the family adopted the child into its inner circle; 2) there is an atmosphere of mutual support and understanding with the child in the family; 3) the family has not taken a position on the necessity of abandoning the child or his (her) upbringing.

The necessity of psychological preparation of the child for further change of the form of placement (foster care and placement of the child in a children's institution) and autonomous adult life (for all term forms of placement) in view of the temporary nature of the three forms of family upbringing and the presence of the child in a children's institution in order to prevent the child's fear of such events and to provide him (her) with psychological assistance in adapting to new life circumstances, has been proven.

The problems of preventing the grounds for deprivation of parental rights, the work of psychologists and various social services with dysfunctional families to prevent deprivation of parental rights, with persons deprived of parental rights for their correction and further restoration of their rights, integration (reintegration) of children without parental care, into society, their return, if possible, in the circle of blood family, have been identified as promising directions for further scientific psychological research in the context of deprivation of parental rights.

Key words: child, parents, family, deprivation of parental rights, grounds for deprivation of parental rights, cases of deprivation of parental rights, forms of placement of the child, whose parents have been deprived of parental rights, consequences of deprivation of parental rights.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Бичкова С. С. Деякі психологічні аспекти провадження у справах про позбавлення батьківських прав. *Актуальні проблеми психології*. 2020. Т. XI «Психологія особистості. психологічна допомога особистості». Вип. 21. С. 23–38.

2. Бичкова С. С. Психологічні засади влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав. *Юридична психологія*. 2020. № 1 (26). С. 47–54.

3. Bychkova S. Legal regulation of foster care of children in Ukraine: gaps and conflicts. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2020. Т. 27. № 1. С. 133–146. – (Індексується у базі даних Scopus).

4. Bychkova S., Mannarova K., Okhrimenko I., Tverdokhvalova I., Makarenko P., Melnychuk V. Peculiarities of Providing Psychological Assistance to Abused Children. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2020. Vol. 11. Issue 2. Sup. 1. P. 139–156. – (Індексується у базі даних Web of Science).

5. Bychkova S. Legal and psychological characteristics of deprivation of parental rights. *International independent scientific journal*. 2020. № 16. Vol. 3. P. 53–57.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Бичкова С. С. Виконання рішень у справах про позбавлення батьківських прав: психолого-правові проблеми. *Проблеми теорії і практики виконання рішень судів та інших органів: зб. наук. пр. за результатами П'ятої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 13–14 червня 2019 р.)*. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2019. С. 200–204.

7. Бичкова С. С. Патронат над дитиною: зміни в законодавстві України у світлі євроінтеграційних процесів. *Рекодифікація цивільного законодавства і система права України у контексті євроінтеграційних процесів: матеріали*

всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 8–9 листопада 2019 р.). Одеса: Фенікс, 2019. С. 26–30.

8. Бичкова С. С. Психологічні аспекти доказування у справах про позбавлення батьківських прав. *Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності Національної поліції та закладів вищої освіти МВС України*: матеріали II міжвідом. наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 23 квітня 2020 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 30–32.

9. Бичкова С. С. Забезпечення найкращих інтересів дитини: психолого-правовий погляд. *Особистість, суспільство, закон*: тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. С. П. Бочарової (м. Харків, 24 квітня 2020 р.). Харків, 2020. С. 14–17.

10. Бичкова С. С. Психологічна характеристика сторін у справах про позбавлення батьківських прав. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених*: тези доп. учасників наук.-практ. конф. з нагоди святкування Дня науки (м. Харків, 15 травня 2020 р.). Харків, 2020. С. 36–39.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ ЯК ПСИХОЛОГО-ПРАВОВОЇ ПРОБЛЕМИ	16
1.1 Стан розробки проблеми позбавлення батьківських прав у психологічній науці	16
1.2. Методологія дослідження позбавлення батьківських прав як психолого-правової проблеми	26
1.3 Компаративістичний аналіз підходів до позбавлення батьківських прав у різних країнах	43
РОЗДІЛ 2 ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДСТАВ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПОРЯДКУ ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ	60
2.1 Психологічний аналіз підстав позбавлення батьківських прав	60
2.2. Психологічні особливості провадження у справах про позбавлення батьківських прав	94
РОЗДІЛ 3 ПСИХОЛОГО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ	128
3.1 Психолого-юридична характеристика наслідків позбавлення батьківських прав	128
3.2 Психолого-правові засади влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав	142
3.3 Використання психологічних знань для подолання негативних наслідків позбавлення батьківських прав	160
ВИСНОВКИ	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	190
ДОДАТКИ	219

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄСПЛ	Європейський Суд з прав людини
КЗпП	Кодекс законів про працю
КК	Кримінальний кодекс
КУпАП	Кодекс України про адміністративні правопорушення
ООН	Організація Об'єднаних Націй
СК	Сімейний кодекс
США	Сполучені Штати Америки
ЦК	Цивільний кодекс
ЦПК	Цивільний процесуальний кодекс

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Закон України «Про охорону дитинства» визначає таку охорону в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, що має важливе значення для забезпечення національної безпеки України, ефективності внутрішньої політики держави. При цьому задля здійснення дитиною прав на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні основні засади державної політики у цій сфері ґрунтуються на забезпеченні її найкращих інтересів.

Проте, на превеликий жаль, законодавчі приписи не гарантують належного ставлення батьків до своїх дітей та їх виховання. Тому за наявності визначених у законі підстав винні особи можуть бути позбавлені батьківських прав. У такому разі дитина або залишається з одним із батьків, або взагалі позбавляється батьківського піклування.

Потрібно відразу акцентувати, що питання про позбавлення батьківських прав вирішується виключно у судовому порядку. І, беззаперечно, ще до початку розгляду відповідної цивільної справи дитина уже перебуває у стресовому стані з огляду на жорстоке поводження батьків із нею, на її експлуатацію, проживання поряд із хронічним алкоголіком або наркоманом та інші чинники, які в подальшому стають підставою до застосування до батьків указанного заходу сімейно-правової відповідальності. Але позбавлення дитини батьківського піклування, переміщення її до дитячих закладів чи передання певним особам, навіть рідним або знайомим дитини, лише посилює у неї стрес і викликає значні негативні психологічні наслідки для дитини, її фізичного та розумового розвитку, соціалізації тощо.

Отже, обставини, які стають підставами для позбавлення батьківських прав, факт залишення дитини без батьківського піклування внаслідок ухвалення відповідного рішення суду призводять до когнітивних

розладів, пов'язаних, насамперед, із втратою самоповаги, невмінням будувати міжособистісні стосунки, сексуальністю та особистою безпекою.

Відповідно до ч. 3 ст. 5 СК України держава забезпечує пріоритет сімейного виховання дитини. Така пріоритетність має забезпечуватися і при влаштуванні дитини, батьків якої позбавлено батьківських прав.

Сімейні форми влаштування дають можливість дитині, позбавленій батьківського піклування, отримати позитивний досвід сімейного життя, розпочати процес її соціалізації, оскільки саме сім'я закладає основи для цього, сприяють забезпеченню всебічного розвитку дитини, заснованого на любові, турботі та увазі членів сім'ї, яка прийняла до себе дитину, надають можливість дитині почуватися захищеною і, внаслідок цього, впевненішою у собі.

Однак на практиці, з огляду на різні об'єктивні та суб'єктивні чинники, не завжди є можливість забезпечити дитині, позбавленій батьківського піклування, влаштування до однієї із сімейних форм. Також, навіть у разі наявності такої можливості, передання дитини на виховання в сім'ю, прийомну сім'ю чи дитячий будинок сімейного типу, не гарантує виникнення усталених зв'язків між дитиною і членами цієї сім'ї, іншими дітьми, також до неї влаштованими, побудову між ними сімейних відносин.

Проблематика позбавлення батьківських прав уже була предметом наукових розвідок. У межах юридичної науки спеціальні дослідження проводили В. І. Борисова, В. С. Гопанчук, О. О. Грабовська, О. В. Дзера, І. В. Жилінкова, О. І. Карпенко, О. М. Козак, Л. А. Кондрат'єва, Л. В. Красицька, О. Ф. Лапчевська, Л. В. Лешанич, З. В. Ромовська, В. М. Слома, В. І. Труба, С. Я. Фурса, Є. О. Харитонов, Ю. С. Червоний, І. А. Яніцька та ін. У сфері професійної освіти, педагогіки і соціології відповідні аспекти аналізували, наприклад, О. С. Бурлака, А. Р. Заблоцький, Ж. А. Захарова, О. О. Мордань, Н. А. Палієва, О. П. Сакалюк.

Комплексні спеціальні наукові праці, присвячені психологічним аспектам позбавлення батьківських, наразі відсутні взагалі. Водночас, у розвідках деяких вчених можна віднайти розкриття окремих проблемних питань в означеному контексті. Усі подібні дослідження можна умовно згрупувати у чотири групи: 1) у сфері психології сім'ї, в яких автори (В. В. Злагодух, О. І. Кудерміна, Л. В. Помиткіна, Н. І. Погорільська, О. А. Столярчук, Р. П. Федоренко, Н. С. Хімченко, О. М. Цільмак, А. В. Шиделко та ін.) зупинялися на питаннях взаємовідносин батьків та дітей; 2) у царині юридичної психології, які побічно присвячені окремим питанням психологічної складової судової процедури, у тому числі і щодо позбавлення батьківських прав, а також використанню психологічних знань при розгляді цивільних справ судом. Серед них можна назвати наукові доробки Д. О. Александрова, В. Г. Андросюка, О. М. Бандурки, С. П. Бочарової, О. В. Землянської, В. П. Казміренка, Л. І. Казміренко, В. О. Коновалової, М. В. Костицького, В. В. Кощинця, Р. Я. Лемик, Є. М. Моїсєєва, О. Є. Мойсєєвої, В. Ю. Шепітько; 3) в яких розкриваються деякі психологічні аспекти щодо підстав позбавлення батьківських прав (наприклад, праці таких вчених, як: Ю. В. Довгопол, В. О. Казміренко, Г. А. Кошонько, К. С. Максименко, І. І. Масимів, В. С. Медведєв, З. В. Спринська, О. М. Степанов, М. М. Фіцула, О. М. Шевченко); 4) деякою мірою пов'язані із характеристикою негативних наслідків позбавлення дітей батьківського піклування або психологічних аспектів влаштування таких дітей, із запобіганням негативним наслідкам позбавлення батьківських прав і їх подоланням (зокрема, такі питання піднімали С. В. Мітіна, О. В. Романенко, С. О. Прокоф'єва-Акопова, С. Б. Сафонова, О. В. Чистяк, О. С. Шукалова).

Діалектичне засвоєння указаних наукових праць є невід'ємною передумовою подальших наукових розвідок з відповідної проблематики, необхідність яких актуалізується через відсутність комплексного дослідження позбавлення батьківських прав як психолого-правового

феномена. Крім того, потребують нагального вирішення питання, пов'язані із забезпеченням сімейного виховання дитини, позбавленій батьківського піклування; запобіганням негативним психологічним наслідкам позбавлення її батьків батьківських прав, а у разі їх виникнення – максимально повним і швидким подоланням таких наслідків; визначенням психологічних особливостей провадження у справах про позбавлення батьківських прав задля зменшення стресових факторів їх розгляду для дитини.

З огляду на вищезазначене, розроблення теоретичних засад психолого-правової характеристики позбавлення батьківських прав є актуальним напрямом наукового пошуку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до основних положень, зокрема, Розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.08.2017 р. № 526-р. «Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу», Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 30.05.2018 р. № 453, Указу Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на 2015–2019 рр., затверджених наказом МВС України від 16.03.2015 р. № 275, планів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ.

Мета і завдання дослідження, сформульовані відповідно до предмета та об'єкта дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є надання психолого-правової характеристики позбавлення батьківських прав, розроблення шляхів запобігання негативним наслідкам позбавлення батьківських прав та їх подолання.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі *завдання*:

- проаналізувати стан розробки проблеми позбавлення батьківських прав у психологічній науці;
- визначити методологію дослідження позбавлення батьківських прав як психолого-правової проблеми;
- провести компаративістичний аналіз підходів до позбавлення батьківських прав у різних країнах;
- проаналізувати з психологічної точки зору підстави позбавлення батьківських прав;
- виокремити психологічні особливості провадження у справах про позбавлення батьківських прав;
- надати психолого-юридичну характеристику наслідків позбавлення батьківських прав;
- визначити психолого-правові засади влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав;
- охарактеризувати основні напрями використання психологічних знань для подолання негативних наслідків позбавлення батьківських прав.

Об'єкт дослідження становить позбавлення батьківських прав як психолого-правова проблема.

Предметом дослідження є психолого-правова характеристика позбавлення батьківських прав.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є положення сучасної наукової гносеології. Для досягнення поставленої мети, з урахуванням об'єкта й предмета дослідження, у роботі використовувалися філософські методи (діалектичний і метафізичний), загальнонаукові та спеціально-наукові методи пізнання психологічних явищ (системно-структурний, порівняльний, індукції та дедукції, аналізу та синтезу, конкретизації та абстрагування, аналогії, моделювання, статистичний тощо) і методи емпіричного дослідження, або методи

вивчення особистості (зокрема, бесіда, інтерв'ювання, анкетування, тестування, спостереження).

Так, аналіз і синтез, серед іншого, застосовувалися при вивченні стану розробки проблеми позбавлення батьківських прав (підрозділ 1.1), для виявлення психологічних особливостей провадження у справах про позбавлення батьківських прав (підрозділ 2.2). Порівняльний метод сприяв виявленню спільних і відмінних рис стану проблематики, що становить предмет дослідження, в Україні та інших державах (підрозділ 1.3). Системно-структурний метод допоміг при формуванні структури підстав (підрозділ 2.1) і психологічних наслідків позбавлення батьківських прав, побудові системи заходів щодо попередження і подолання негативних психологічних наслідків застосування відповідного заходу сімейно-правової відповідальності (підрозділи 3.1 та 3.3). На підставі застосування методів індукції та дедукції узагальнено результати застосування емпіричних методів, зокрема вони стали підґрунтям для виокремлення засад влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав (підрозділ 3.2), а також формування загальних висновків з проведеного дослідження. Методи конкретизації, абстрагування та аналогії заклали підвалини для дослідження питання про залучення психологів на етапах розгляду справи про позбавлення батьківських прав і підготовки до подальшого влаштування дитини, батьків, якої позбавлено батьківських прав (підрозділи 2.2, 3.2). Метод моделювання сприяв розробленню моделі психологічного забезпечення якнайкращих інтересів дитини, батьків якої позбавили батьківських прав (підрозділи 3.2, 3.3).

Емпіричні методи застосовувалися на всіх етапах дослідження для збору й аналізу емпіричних даних, для характеристики застосування психологічних знань, у тому числі шляхом забезпечення психологічного консультування і супроводження, залучення психолога як спеціаліста і під час проведення судово-психологічної експертизи, й під час розгляду і вирішення відповідної категорії цивільних справ, і при влаштуванні

дитини, позбавленої батьківського піклування, й при подоланні негативних наслідків позбавлення батьківських прав. А саме, в процесі дослідження застосовано методи бесіди, інтерв'ювання, анкетування, тест на визначення самооцінки у підлітків за методикою Р. В. Овчарової, особистісна шкала проявів тривоги Джанет Тейлор (Janet A. Taylor), адаптована Т. А. Немчиним, а також здійснено аналіз 107 цивільних справ про позбавлення батьківських прав.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням феномена позбавлення батьківських прав як психолого-правової проблеми. У результаті проведеного дослідження сформульовано та обґрунтовано, а також додатково аргументовано низку наукових положень і висновків, які характеризуються ознаками наукової новизни, зокрема:

вперше:

- обґрунтовано взаємозв'язок і взаємозалежність підстав позбавлення батьківських прав із психологічними наслідками діянь батьків стосовно своїх дітей, що становлять такі підстави. Доведено, що незалежно від сили впливу діянь, які становлять підстави позбавлення батьківських прав, вони завжди є негативними, залишають на все життя сліди у характері, звичках, психологічному розвитку дитини;

- сформовано структуру психологічного супроводу сім'ї, до якої влаштовано дитину, позбавлену батьківського піклування, і відповідної дитини, що складається із:

- а) професійної підтримки і допомоги психолога;

- б) різноманітних підтримуючих заходів, які забезпечуються органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, окремими особами (зокрема, семінарів, тренінгів, днів відкритих дверей);

- в) взаємовідносин з іншими подібними сім'ями, дітьми (наприклад, через проведення спільних зустрічей, вечорів взаємопідтримки);

– доведено необхідність, зважаючи на строковість трьох форм сімейного виховання (без урахування такої форми, як опіка та піклування в колі сім'ї, оскільки, найчастіше, опікунами (піклувальниками) виступають близькі до дитини особи) і перебування дитини в дитячому закладі, психологічної підготовки дитини до подальшої зміни форми влаштування (при патронатному вихованні і при влаштуванні дитини до дитячого закладу) та до автономного дорослого життя (при всіх строкових формах влаштування), щоб запобігти виникненню страхів у дитини перед такими подіями і надати їй психологічну допомогу по адаптації до нових обставин її життя;

удосконалено:

– науковий погляд щодо обов'язковості участі психолога у справах за участю малолітніх та неповнолітніх осіб, у тому числі у справах про позбавлення батьківських прав, в одній із таких форм:

а) участь у процесуальному статусі спеціаліста (для надання психологічних консультацій та технічної допомоги під час вчинення процесуальних дій);

б) участь у процесуальному статусі експерта (для проведення судово-психологічного чи комплексного експертного дослідження і надання за його результатами обґрунтованого та об'єктивного письмового висновку на поставлені питання);

– визначення психолого-правових засад влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав, якими є основні принципи діяльності уповноважених органів (осіб), спрямовані на забезпечення найоптимальнішого влаштування дитини (бажано – до однієї з сімейних форм), сприяння адаптації дитини в новому середовищі, створення позитивного психологічного клімату та умов розвитку з урахуванням індивідуальних потреб дитини, з огляду на забезпечення її якнайкращих інтересів;

– позицію про пріоритетність сімейних форм влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування (усиновлення, опіки (піклування) в сім'ї, прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу). Аргументовано, що тільки за неможливості забезпечення дитині сімейного виховання її можна влаштовувати до відповідних дитячих закладів, але із використанням такого влаштування як тимчасового заходу, тобто потрібно і надалі намагатися максимально швидко забезпечити дитині влаштування до сім'ї;

– положення про фактори, котрі слід враховувати при психологічній підготовці дитини, яку позбавлено батьківського піклування, до подальшого її влаштування і сім'ї, до якої планується передати дитину, зокрема такими є:

а) наявність у дитини досвіду проживання в біологічній родині, досвіду влаштування через сімейні форми, досвіду перебування у дитячому закладі;

б) вік дитини, її особистісні особливості, психофізіологічний стан і готовність до влаштування до відповідної форми;

в) особистісні характеристики осіб, до сім'ї яких передбачається влаштування дитини;

г) наявність дітей у сім'ї (біологічних та уже влаштованих до цієї сім'ї), в яку передбачається влаштування дитини, погляди членів сім'ї на стиль і методи виховання дітей;

г) умови проживання сім'ї, до якої передбачається влаштування дитини, взаємовідносини між членами сім'ї;

– систему критеріїв і показників психологічної ефективності влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, до сімейної форми. Доведено, що як такі (поряд із позитивною динамікою розвитку і навчальної успішності дитини, активною її соціалізацією, покращенням стану здоров'я дитини, відсутністю делінквентних проявів у її поведінці

тощо, які характеризують лише одну («дитячу») сторону відносин із влаштування відповідної дитини) слід додатково визначати:

а) сім'я прийняла дитину до свого внутрішнього кола;

б) у сім'ї склалася обстановка взаємопідтримки і порозуміння з дитиною;

в) у дорослих, які опікуються дитиною, не сформувалася позиція про необхідність відмови від цієї дитини, від її виховання;

дістали подальший розвиток:

– позиція щодо психологічного змісту і взаємозв'язку підстав для позбавлення батьківських прав. При цьому аргументовано, що достатньо часто кілька підстав існують одночасно, а інколи навіть неможливо відокремити одну підставу від іншої, оскільки діяння підпадає під ознаки кожної з них. Крім того, обґрунтовано, що вчинення діянь, які складають підстави позбавлення батьківських прав, завжди супроводжується психологічним насильством над дитиною;

– положення про психофізіологічні фактори, що впливають на наслідки травматичного впливу на дітей вчинків батьків, стосовно яких вирішується питання про позбавлення батьківських прав, до яких належать: вік дитини, її психологічна стійкість і витривалість, когнітивний та емоційний розвиток, тривалість дії відповідних негативних обставин, загальна обстановка у сім'ї, наявність підтримки і захисту дитини, наприклад, з боку другого із батьків, професійної психологічної допомоги тощо;

– концептуальні засади обов'язковості психологічної підготовки кожної дитини, яка залишилася без батьківського піклування, до подальшого її влаштування, незалежно від того, чи проживала дитина до цього моменту у сімейному оточенні, чи має вона досвід проживання окремо від батьків тощо. Також аргументовано, що потрібно психологічно готувати до прийому дитини, позбавленої батьківського піклування, сім'ю, до якої передбачається її влаштування.

Практичне значення отриманих результатів полягає у використанні та можливості використання розроблених у результаті дослідження пропозицій та висновків:

– в освітньому процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Юридична психологія», «Психологія сім'ї» та «Конфліктологія», при розробці навчально-методичних і дидактичних матеріалів з указаних дисциплін (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 02.06.2020 р.);

– у практичній діяльності – у процесі провадження у справах про позбавлення батьківських прав, при забезпеченні підготовки дітей, позбавлених батьківського піклування, до подальшого влаштування і сімей до прийняття відповідної дитини на виховання, під час розроблення планів психологічної реабілітації дітей, які потерпають від посттравматичного стресу.

Особистий внесок здобувача. Усі сформульовані в дисертації положення та висновки ґрунтуються на власних дослідженнях здобувача. Ідеї та розробки, що належать співавторам публікацій за темою дисертації, в роботі не використовувалися. У співавторстві опубліковано 1 наукову статтю, в якій особистий науковий доробок здобувача становить не менш як 30 % і полягає у формулюванні та розв'язанні наукових проблем, пов'язаних із визначенням особливостей психологічної допомоги дітям, які постраждали від насильства батьків.

Апробація матеріалів дисертації. Результати дисертаційного дослідження оприлюднено на 4-х науково-практичних конференціях і 1 круглому столі: П'ятій міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми теорії і практики виконання рішень судів та інших органів» (м. Хмельницький, 13–14 червня 2019 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Рекодифікація цивільного законодавства і система права України у контексті євроінтеграційних процесів» (м. Одеса, 8–9 листопада 2019 р.); II міжвідомчому науково-практичному круглому

столі «Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності Національної поліції та закладів вищої освіти МВС України» (м. Київ, 23 квітня 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій пам'яті професора С. П. Бочарової «Особистість, суспільство, закон» (м. Харків, 24 квітня 2020 р.); науково-практичній конференції з нагоди святкування Дня науки «Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених» (м. Харків, 15 травня 2020 р.).

Структура та обсяг дисертації обумовлені об'єктом і предметом, метою й завданнями дослідження. Робота складається із переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, що об'єднують вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (257 найменувань на 29-ти сторінках) та 6-ти додатків (на 7-ми сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 225 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ ЯК ПСИХОЛОГО-ПРАВОВОЇ ПРОБЛЕМИ

1.1 Стан розробки проблеми позбавлення батьківських прав у психологічній науці

Проблематика позбавлення батьківських прав уже була предметом наукових розвідок. Правовій характеристиці цього заходу сімейно-правової відповідальності присвячували свої праці, у тому числі, іноді обираючи відповідну або дотичну тематику для своїх дисертаційних досліджень, зокрема, такі науковці: Ю. В. Александрова, В. І. Борисова, В. С. Гопанчук, О. О. Грабовська, О. В. Дзера, І. В. Жилінкова, С. П. Індиченко, О. І. Карпенко, О. М. Козак, Л. А. Кондрат'єва, Л. В. Красицька, О. Ф. Лапчевська, Л. В. Лешанич, П. Н. Мардахасєва, Г. К. Матвєєв, З. В. Ромовська, В. М. Слома, В. І. Труба, С. Я. Фурса, Є. О. Харитонов, Ю. С. Червоний, І. А. Яніцька та ін.

Також наявні спеціальні дослідження у сфері професійної освіти, педагогіки і соціології (наприклад, О. С. Бурлаки, А. Р. Заблоцького, Ж. А. Захарової, О. О. Мордань, Н. А. Палієвої, О. П. Сакалюк). При чому деякі з них проведено на стику з психологічним напрямом.

Незважаючи ж на необхідність її нагального вирішення, проблемі позбавлення батьківських прав у психологічній науці не приділялося належної уваги.

Відразу відзначимо, що комплексні спеціальні наукові праці, присвячені психологічним аспектам позбавлення батьківських, наразі відсутні взагалі. Водночас, у розвідках деяких вчених можна віднайти розкриття окремих проблемних аспектів в означеному контексті. Усі подібні дослідження можна умовно згрупувати у чотири групи.

Першу групу складають дослідження у сфері психології сім'ї. У них автори (наприклад, О. А. Столярчук [212], Р. П. Федоренко [224; 225], В. В. Злагодух, Л. В. Помиткіна, Н. І. Погорільська, Н. С. Хімченко [163], А. В. Шиделко [241]) зупинялися на питаннях взаємовідносин батьків та дітей.

Друга група охоплює роботи у сфері юридичної психології, які побічно присвячені окремим аспектам психологічної складової судової процедури позбавлення батьківських прав, а також використанню психологічних знань при розгляді цих справ судом.

Насамперед, до цієї групи слід включити підручники і посібники з юридичної психології, в яких розкриваються загальні психологічні засади судової діяльності, характеристика емоційних, вольових, інтелектуальних та інших якостей, якими має бути наділений суддя, засоби подолання психологічного напруження в залі суду, а також відповідні наукові статті. Серед них можна назвати праці Д. О. Александрова, В. Г. Андросюка, Л. І. Казміренко, М. В. Костицького, Є. М. Моїсеєва, О. Є. Мойсеєвої [246], О. М. Бандурки, С. П. Бочарової, О. В. Землянської [7], В. Й. Бочелюка [22], М. І. Єникєєва [47], В. П. Казміренка [73], В. О. Коновалової, В. Ю. Шепітько [88; 239], В. Я. Марчака, О. К. Черновського [125; 237], Г. В. Мухіної [145] та ін.

Використання психологічних знань в судовій діяльності, у тому числі при розгляді сімейно-правових спорів, за предмет своїх наукових екскурсів обирали, зокрема, М. Ф. Александров, Ф. С. Сафуанов [195], В. Г. Гончаренко [35], О. Ю. Ільїна, О. А. Русаковська [70], В. В. Кошинець [99], Р. Я. Лемик [111], О. А. Лишак, Н. В. Матейко [128], М. Л. Міхеєва [141], Т. В. Сахнова [196], О. О. Сегеда [197], М. Л. А. Чепа [236]. При цьому деякі науковці детальніше зупинилися на судово-психологічній експертизі в цивільному процесі.

Значну частину своїх праць різним аспектам використання психологічних знань, у тому числі в процесі розгляду і вирішення

цивільних справ, присвятив М. В. Костицький. Так, у монографії «Судово-психологічна експертиза» (1987 р.) вчений розглянув процесуальні питання призначення судово-психологічної експертизи; окреслив її особливості, які випливають із того, що проведення судово-психологічного дослідження особистості пов'язане з необхідністю неодноразового застосування експериментальних методик, встановлення тривалого контакту експертів із випробуваним, тривалого спостереження за останнім; установив компетенцію, аргументувавши, що така експертиза може бути призначена, серед іншого, але не винятково, для встановлення психологічної сумісності дітей та одного або обох батьків, усиновителів, опікунів, виявлення можливості дорослих забезпечувати виховання дітей; визначення психологічних особливостей правопорушень, передбачених сімейним, законодавством; встановлення індивідуально-психологічних особливостей свідків, здатності їх правильно сприймати події та факти, що мають значення для справи, і давати про них адекватні показання. На підсумок М. В. Костицький акцентував, що використання психологічних знань дозволяє вирішувати як процесуальні, так і профілактичні, виховні та інші соціально значущі завдання. Крім того, застосування психологічних знань при вирішенні спорів, що впливають із сімейних правовідносин, іноді виступає чи не єдиним інструментом оптимального забезпечення прав дітей [91].

На розвиток наукової школи свого вчителя провели дисертаційні дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Р. Я. Лемик «Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі України (проблеми теорії та практики)» (2004 р.) і на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук В. В. Коцинець «Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі» (2019 р.).

Р. Я. Лемик, після розкриття загальних засад судово-психологічної експертизи у цивільному процесі, перейшла до питань її застосування в

окремих категоріях справ, серед яких виокремила справи, що виникають зі шлюбно-сімейних відносин. У результаті автором висловлено пропозицію щодо доцільності закріплення у чинному законодавстві переліку категорій цивільних справ, у яких рекомендується проводити судово-психологічну експертизу, у тому числі щодо права про виховання дітей, а також інших справ, що впливають зі шлюбно-сімейних правовідносин. У них предметом судово-психологічного дослідження є встановлення індивідуально-психологічних особливостей як батьків (усиновителів, опікунів), так і дитини, аналіз ситуації психологічної сумісності членів сім'ї та психологічне усвідомлення ними своїх функцій (ролей) [111].

У межах своєї праці В. В. Кошинець зупинився на понятті спеціальних психологічних знань; аргументував необхідність використання суддею особисто у цивільному процесі психологічних знань, які становлять собою розгляд матеріально-правового конфлікту між учасниками правовідносин та здатні спричинити їх надлишкову емоційність та суб'єктивність; підкреслив, що психологічна підготовка суб'єктів юрисдикційного процесу повинна передбачати формування здатності до стабілізації емоційного фону сторін, сприяння зниженню (подоланню) проявів ворожості та конфліктності, створення суто ділової атмосфери у взаємодії; проаналізував форми використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі (судово-психологічна експертиза, психолог-консультант, участь спеціаліста-психолога); окреслив можливості використання спеціальних психологічних знань в цивільному процесі [99].

Третя група наявних в доктрині праць розкриває деякі психологічні складові підстав позбавлення батьківських прав.

Зокрема, згадували про проблеми вагітності і післяпологових станів С. Р. Влох, Р. І. Білобровка, Л. Б. Маркін, А. Б. Зіменковський [30], Ю. Г. Ткачова [216], В. Р. Ушакова [223]; вивчали питання неналежного виконання обов'язків щодо виховання дітей Г. А. Кошонько [98],

Л. І. Мороз, С. І. Яковенко [143], О. М. Степанов, М. М. Фіцула [211], Н. Д. Туз [218]; зосереджувалися на видах насильства над дітьми О. В. Безпалько, Т. В. Журавель, Н. М. Коробченко, О. М. Нікітіна, О. Ф. Сафронова [164], В. О. Казміренко [72], К. В. Кочнєва [97], І. П. Криницька [104], С. Б. Лазуренко, Н. В. Мазурова, Л. С. Намазова-Баранова, Т. В. Свірідова [108], К. Є. Мусатова [144], С. В. Романцова [190]; аналізували феномени алкоголізму і наркоманії К. К. Борщ [21], Ю. В. Довгопол [45], Л. М. Литвинчук [118], В. С. Медведєв, О. М. Шевченко [129], М. Ф. Юрій [248]; обрали за предмет своїх розвідок проблему дитячого жебрацтва і бродяжництва І. І. Масимів [122; 123; 124], З. В. Спринська [209]; звернули увагу на вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини І. П. Васильківська [25] та І. В. Сингаївська [200]; досліджували всі підстави позбавлення батьківських прав, у тому числі частково торкаючись психологічних аспектів В. В. Масюк, М. Д. Німащук [127].

Четверта група – це роботи, більшою мірою пов'язані із характеристикою негативних наслідків позбавлення дітей батьківського піклування (наприклад, праці О. В. Романенко [189], С. О. Прокоф'євої-Акопової [172], О. В. Чистяк [238], О. С. Шукалової [244]), а також в яких автори торкаються психологічних аспектів влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, й запобігання негативним наслідкам позбавлення батьківських прав і їх подоланню (дослідження К. Б. Базарової [3; 4], Т. С. Бобкової, С. О. Кожевникової і Г. О. Виноградової [19; 29], О. О. Гапченко [32], О. В. Змановської, С. В. Яковенка [250], С. П. Іванової [69], Н. І. Кондрат'євої [86], Т. Є. Котової [96], В. Н. Ослон [151; 152], В. Г. Краснової, Т. С. Палкіної [102], О. А. Мірошніченко [135], С. В. Мітіної [140], С. Б. Сафонової [194], Г. С. Шубіної [243], О. Г. Япарової [251] тощо).

Детальніше охарактеризуємо проведені дисертаційні дослідження з указаної проблематики.

Так, у роботі О. Г. Япарової «Соціально-психологічні детермінанти успішного прийомного батьківства» (2009 р.) обґрунтовано визначення успішного батьківства, запропоновано критерії успішного прийомного батьківства, що впливають із феномена спільності прийомної сім'ї як малої групи та формування батьківства протягом усього життя індивідуума і які, на думку автора, оцінюються з огляду на ефективне вирішення проблем, що виникають при адаптації дитини до сім'ї протягом двох років, ідентифікацію дитини з сім'єю та прагнення дитини належати сім'ї.

В аналізованій праці вперше описані детермінанти успішного прийомного батьківства – досвід виховання власних дітей, особистісні характеристики, що сприяють ефективним взаємозв'язкам та взаємовідносинам у прийомній сім'ї (відкритість, гнучкість установок, терпимість, відвертість, потреба у приналежності до групи, самоконтроль, спокійне ставлення до невдач, лідерські якості, емоційна стабільність та знижена агресивність, ставлення до власного батьківства як до механізму самореалізації). Успішні батьки використовують і заохочення, і покарання для управління конфліктною ситуацією, тобто корекції деструктивної поведінки дитини та підтримки конструктивної.

Неуспішні ж прийомні батьки характеризуються домінуванням, потребою контролювати і критикувати, високою відповідальністю, підозрілістю, схильністю важко переживати невдачі, ригідністю, незалежністю. Вони важче переживають порушення правил, а тому віддають перевагу контролю над діями дітей.

У результаті проведення дослідження автором було встановлено, що успішні прийомні батьки переважно (у 66,7 % випадків) вже виховали власних дітей та у 6 разів частіше беруть на виховання дітей дошкільнят, тоді як лише 45 % неуспішних прийомних батьків виховали своїх дітей, а на виховання у сім'ю у 95 % випадків беруть підлітка, а також доведено, що такі соціальні чинники як тип сім'ї та шлюбних відносин (повна, неповна сім'я, самотня людина; є офіційна реєстрація шлюбу чи ні,

наявність розлучення), і навіть дохід сім'ї не є значимими в оцінці успішності приймання нею дитини [251].

У дисертаційному дослідженні Г. С. Шубіної «Образ сім'ї у картині світу дітей, які залишилися без піклування батьків» (2009 р.) виявлено, що образ сім'ї займає домінантне місце в картині світу дітей, що залишилися без піклування батьків, та дітей, які виховуються в сім'ях. Картина світу дітей, які залишилися без піклування батьків, є змістовно менш наповненою, збідненою, поряд із образом сім'ї інші об'єкти представлені незначною мірою, образ сім'ї визначає зміст та тимчасову структуру перспективи майбутнього. Крім того, вчена встановила, що розвиваюча робота, яка проводиться психологом з дітьми, котрі залишилися без піклування батьків, сприяє розширенню змісту образу сім'ї, підвищенню в ньому ролі психологічних характеристик, формуванню більш реалістичних уявлень про функціонування сімейної системи, змістовному збагаченню картини світу та усвідомленню дітьми різних варіантів життєвого шляху, що є психологічною умовою їхнього подальшого ефективного сімейного життєустрою; доведено, що навчання кандидатів у патронатні вихователі та вихователі сімейних виховних груп виступає необхідною психологічною передумовою створення ефективних умов для розвитку дитини в замісній сім'ї, дозволяє сформувати готовність вихователів до роботи з образом сім'ї в картині світу дитини, сприяє підвищенню значущості в їх уявленнях психологічного змісту спілкування з дитиною [243].

Н. І. Кондрат'єва у 2011 р. представила до захисту дисертацію «Психолого-педагогічне супроводження життєустрою дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків», в якій висвітлила теоретичні підходи до процесу психолого-педагогічного супроводу сімейного життєустрою дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків; розробила модель такого супроводу, умовами реалізації якої визначила зовнішні (включають навчання фахівців, які працюють з опікунськими

сім'ями (через реалізацію проблемних семінарів з використанням інтерактивних форм роботи, проведення круглих столів, акцій), що підвищує готовність фахівців органів опіки та піклування, педагогів-психологів, соціальних педагогів до активної участі у психолого-педагогічному супроводі сімейного життєстрою дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків) та внутрішні умови (охоплюють підготовку майбутніх батьків та супровід сімей, в яких виховується прийомна дитина (через проведення тренінгів з підготовки до нового статусу «Батьки», серію індивідуальних консультацій та занять, організацію клубу опікунів з метою обміну досвідом виховання та ін.), що підвищує готовність батьків до прийняття дитини в сім'ю, сприяє гармонізації відносин батьки-дитина й успішній адаптації дитини в сім'ї та найближчому оточенні); виявила особливості внутрішньосімейної взаємодії в сім'ях з прийомною дитиною, дитиною, яка перебуває під опікою, що полягає в прагненні до надмірної опіки над дитиною і симбіотичних зв'язків з нею (гіперпротекції), некритичному виконанню бажань дітей (потворення), недостатності вимог, виховної невпевненості опікунів; запропонувала основні напрями, зміст та форми психолого-педагогічного супроводу сімейного життєстрою дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків [86].

Також у 2011 р. було завершено дисертаційне дослідження Т. Є. Котовою «Соціально-психологічні та особистісні характеристики готовності до замісного батьківства», в результаті якого важливими висновками, що стосуються влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, стали такі: до значних особистісних характеристик готовності до замісного батьківства, крім екзистенційних складових, належать особливості особистої ідентичності, що включають усвідомлення кандидатом у замісні батьки власних можливостей та обмежень у реалізації сімейного сценарію і формуванні власного батьківського ставлення, мотивації до замісного батьківства, ставлення до

ролі батька прийомної дитини в контексті свого життєвого призначення; важливим етапом у системі психологічного супроводу замісних сімей виступає етап діагностики готовності кандидатів у замісні батьки, при цьому метод глибинного феноменологічного інтерв'ю, використовуваний психологом-консультантом, дозволяє виявити особистісні характеристики (екзистенційні підстави) готовності до замісного батьківства, сформулювати прогноз якості батьківсько-дитячих відносин і скласти програму індивідуальної психологічної допомоги замісній сім'ї [96].

У дослідженні О. О. Гапченко «Психологічні особливості кандидатів у замісні батьки в умовах ризиків сучасної сім'ї» (2018 р.) реалізовано комплексне вивчення системи психологічних особливостей кандидатів у замісні батьки, детермінант ресурсності замісної сім'ї в умовах ризиків сучасної сім'ї; визначено, окреслено та систематизовано основні підходи до вивчення психологічних детермінант успішності замісних сімей та організації їх психологічного супроводу; виявлено та охарактеризовано психологічні ресурси та ризики функціонування замісної сім'ї як системи (репутаційні, соціально-економічні, соціально-психологічні, мотиваційні, емоційні, особистісні, компетентні та прогностичні); розроблено авторську теоретичну модель ресурсної сім'ї, описано змістовну своєрідність її компонентів (суб'єкт сімейних відносин, сімейна система, соціальне оточення у координатній площині неспецифічних та специфічних критеріїв); емпірично виявлено й інтерпретовано психологічні особливості кандидатів у замісні батьки; виявлено та структуровано систему психологічних факторів, що становлять ресурс замісної сім'ї (суб'єктивні, соціально-психологічні особливості функціонування сучасної сім'ї); проведено порівняльний аналіз своєрідності ресурсних можливостей різних видів сімей (повних та неповних), внаслідок чого здійснено типологізацію сімей за критерієм «ресурсність» та змістовно описано різні типи сімей-претендентів (ресурсний, амбівалентний, дефіцитарний); зроблено конструювання психологічного портрета кандидатів у замісні

батьки (позитивний та суперечливий); виявлено, структуровано та ієрархізовано мотиви прийняття рішення про створення сім'ї; виявлено кореляти факторів ресурсності сім'ї, що дозволяють прогнозувати встановлення продуктивних відносин із прийомною дитиною та реалізацію позитивної моделі сім'ї в майбутньому, а також стійкість цієї моделі відносин на різних етапах інтеграції прийомної дитини у сім'ю; доведено, що психологічна неготовність прийомної дитини до виконання покладених на неї функцій є результатом фрустрації, пов'язаної з розбіжністю очікувань щодо нової ситуації розвитку та її реалій; показано, що психологічно непідтверджені очікування кандидатів у замісні батьки, поліпшення стану членів сім'ї після прийому в сім'ю дитини обумовлено низкою факторів (нейтральністю ставлення до майбутнього, до потенційної прийомної дитини, до себе), а також присутністю компенсаторного мотиваційного спонукання (втрата кровної дитини); створено модель психолого-педагогічного супроводу кандидатів у замісні батьки та замісних сімей на різних етапах становлення, змістовно охарактеризовані її структурні блоки (орієнтовний, підготовчий, етап остаточного прийняття рішення про участь у сімейному життєустрої дитини, здійснення замісної турботи), виділено критеріальний ряд її ефективності [32].

Слід акцентувати увагу, що усі праці, які можна віднести до четвертої групи, стосуються питань позбавлення дітей батьківського піклування загалом, а не суто з причини позбавлення батьківських прав їх батьків.

Таким чином, аналіз стану наукової розробки питань позбавлення батьківських прав в психологічній літературі дає підстави для висновку про те, що зазначена тематика предметно науковцями не досліджувалася. Наявні наукові праці присвячені або правовому інституту позбавлення батьківських прав, або психологічним проблемам сім'ї, або фрагментарно психологічним аспектам влаштування дитини до сімейних форм

виховання, або психології судової діяльності в цілому тощо. Детальніше розроблено питання так званих замісних сімей та їх супроводу, але при цьому у відповідних працях не виявлено особливості, що стосуються влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав.

З огляду на зазначене можна стверджувати, що проблематика позбавлення батьківських прав у психолого-правовому розумінні потребує комплексної розробки і є актуальним та перспективним напрямом наукового пошуку.

1.2. Методологія дослідження позбавлення батьківських прав як психолого-правової проблеми

Вирішення будь-якої наукової проблеми не буде результативним без застосування певних прийомів, засобів, способів пізнання, тобто методів.

Метод в найбільш загальному розумінні означає засіб досягнення мети, спосіб дослідження явища, який визначає планомірний підхід до його наукового пізнання та встановлення істини. Науковий метод – це спосіб пізнання явищ дійсності в їх взаємозв'язку та розвитку, спосіб досягнення поставленої мети і завдань дослідження, що відповідає на запитання: «Як пізнавати?» [229, с. 80].

Як підкреслюється в літературі, метод – в найширшому сенсі слова це «шлях до чого-небудь», спосіб діяльності суб'єкта в будь-якій її формі. Його основна функція полягає у внутрішній організації і регулюванні процесу пізнання або практичного перетворення того чи іншого об'єкта. Він дисциплінує пошук істини, дозволяє (якщо правильний) економити сили і час, рухатися до мети найкоротшим шляхом. Дійсний метод служить своєрідним компасом, по якому суб'єкт пізнання і дії прокладає свій шлях, дозволяє уникати помилок [22, с. 49–50].

Метод – це множинність регулятивних, нормативних правил, що приписують яким чином необхідно досліджувати, пізнавати,

перетворювати предмет, а також вивчати, організовувати матеріал. Метод через це виступає атрибутом раціональної діяльності у протилежність неосмисленому, недоцільному пошуку шляхом проб і помилок [156].

Метод виконує результативну функцію, вказує досліднику, як він повинен поводити себе стосовно об'єкта пізнання, які пізнавальні і практичні операції повинен здійснити, щоб досягти поставленої мети [9, с. 20].

Сукупність застосовуваних методів наукового дослідження охоплюється поняттям його методології. Однак методологія – це не проста сукупність окремих методів, вона є складною, цілісною їх системою, яка є динамічною, тобто в процесі проведення дослідження сукупність застосовуваних методів може змінюватися.

Крім того, методологія розглядається в розширеному розумінні як вчення.

Методологія (від грец. *methodos* – спосіб, метод і *logos* – наука, знання) – це вчення про правила мислення при створенні науки, проведенні наукових досліджень [132, с. 30], цілісна теорія з поняттями та категоріями, світогляд, через призму яких здійснюється пізнання за допомогою методів відповідно до технології їх застосуванні – методики [92, с. 6].

При обранні і використанні методів дослідження потрібно пам'ятати, що вони мають відповідати таким вимогам:

- відносна строгість – метод використовується для отримання певних знань і вирішення конкретних завдань;
- однозначність – знання, які отримують за допомогою конкретного методу, не повинні бути логічно суперечливими, що не виключає можливої наявності різних точок зору;
- стійкість – методи повинні бути відносно постійними, стійкими, що зберігається в їх основних рисах;

- ефективність, яка виявляється в можливості досягти мети з мінімальними зусиллями і максимальним результатом за певну кількість послідовних кроків;
- економічність – якщо метод економний, то мета в пізнанні досягається без введення низки додаткових допоміжних правил, понять, принципів;
- простота, тобто метод має бути доступним для розуміння і використання в пізнанні;
- плідність – метод повинен давати можливість отримувати знання, організовані в систему, де кожен елемент строго позначений і може бути охарактеризований по тому місцю, яке він займає в системі [22, с. 51–52].

Є різні підходи до класифікації методів наукового пізнання. Проте проведення дослідження в межах психологічної науки потребує розуміння, що існує, принаймні, п'ять груп методів:

- 1) філософські методи, серед яких найбільш давніми є діалектичний і метафізичний;
- 2) загальнонаукові та спеціально-наукові методи пізнання психологічних явищ (системно-структурний, порівняльний, індукції та дедукції, аналізу та синтезу, конкретизації та абстрагування, аналогії, моделювання, статистичний тощо);
- 3) методи емпіричного дослідження, або методи вивчення особистості, за допомогою яких проводиться емпіричне психологічне дослідження (зокрема, бесіда, анкетування, інтерв'ювання, тестування, спостереження, біографічний метод, метод незалежних характеристик, експеримент);
- 4) методи психологічного впливу на особистість (наприклад, переконання, навіювання, маніпулювання, рефлексія, роз'яснення), тобто способи впливу на психіку особи для її виховання чи перевиховання; стимулювання до законослухняної поведінки; надання допомоги у

відновленні в пам'яті певної інформації; мотивування особи до відвертості; ефективного проведення експертного дослідження; адаптації особи до обставин нормального існування в умовах звичайного соціального середовища [145, с. 11];

5) методи проведення спеціального психологічного дослідження, у тому числі психологічної експертизи. Зміст комплексу методів, що використовуються під час проведення, зокрема судово-психологічної експертизи, визначається тими конкретними завданнями, які поставлені перед експертом, віком підекспертної особи (осіб). Однак деякі методи включаються до дослідницького комплексу обов'язково: бесіда, спостереження та його різновид – поведінковий портрет, аналіз матеріалів справи, ретроспективний аналіз поведінки підекспертної особи (осіб) у досліджуваній ситуації [7, с. 21].

При проведенні наукової розвідки щодо позбавлення батьківських прав як психолого-правової проблеми слід спиратися на перші три групи методів – філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи пізнання психологічних явищ і емпіричні методи.

Філософські методи закладають основи проведення будь-якого дослідження, у тому числі і психологічного спрямування.

Діалектика та метафізика є двома взаємопротилежними методами пізнання.

Діалектичний метод пізнання – це система правил (вимог), що сформульовані на основі знання закономірностей досліджуваних галузей дійсності та орієнтують людину в її пізнавально-перетворювальній діяльності. У межах цього методу формулюються принципи, що орієнтують людей в їх практичній та пізнавальній діяльності, розробляються вимоги до мислячого та діючого суб'єкта, дається теоретичне обґрунтування форм, в яких здійснюється рух пізнання до істини [174, с. 178–179]. Однак діалектика не є простим констатуванням того, що відбувається. Насправді, він – знаряддя наукового пізнання та

перетворення світу. Цей метод вимагає гнучкості мислення. Діалектика не терпить застою і не накладає жодних обмежень на пізнання, його можливості [240, с. 116].

Діалектичний метод дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю й явищем, змістом і формою, об'єктивність в оцінюванні дійсності. Діалектика виступає як знаряддя пізнання у всіх галузях науки і на всіх етапах наукового дослідження. Вона визначає позиції дослідника, стає основою інтерпретації об'єкта і суб'єкта пізнання, процесу пізнання та його результатів [229, с. 81].

Своєю чергою, метафізичний метод спрямований на створення однозначної, статичної картини світу. Він характеризується тим, що розглядає речі та явища ізольовано один від одного, зводить різноманіття форм руху до якоїсь однієї форми, наприклад, механічної, заперечує суперечливість руху та розвитку [159, с. 21].

Як видно із визначень цих двох методів, наукове пізнання психологічних аспектів позбавлення батьківських прав має базуватися, для початку, на метафізичному сприйнятті психологічних явищ, а потім, для того, щоб психологічна наука розвивалася у відповідному напрямі, щоб була змога окреслити позицію і висновки за результатами проведення дослідження, потрібно спиратися на діалектичний підхід.

Загальнонаукові та спеціально-наукові методи пізнання допомагають зробити відповідне дослідження глибшим.

Так, система – загальнонаукове поняття, що виражає сукупність елементів, які перебувають у відносинах та зв'язках один з одним і з середовищем, утворюють певну цілісність, єдність. Будь-яка система є безліччю різноманітних елементів, які мають певну структуру та організацію. Структура – це сукупність стійких зв'язків об'єкта, що забезпечують його цілісність і тотожність; відносно стійкий спосіб (закон) зв'язку елементів того або іншого складного цілого. Специфіка системно-

структурного підходу визначається тим, що він орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта і механізмів, які її забезпечують, на виявлення різноманітних типів зв'язків складного об'єкта і зведення їх в єдину теоретичну картину [22, с. 63].

Порівняльний метод заснований на порівнянні, тобто пізнавальній операції, що лежить в основі суджень про подібність або відмінність об'єктів. Порівняти – це зіставити два явища, категорії, факта з метою виявлення їх співвідношення. Цей метод дозволяє виявити і зіставити рівні у розвитку досліджуваного явища, пересвідчитися у тому, чи відбулися зміни, визначити тенденції розвитку [18, с. 28], а також віднайти загальне, притаманне, що може бути властивим двом або кільком об'єктам дослідження [229, с. 83].

Між іншим, на початковому етапі вивчення будь-якого психолого-правового явища багато психологічних моментів виявляється шляхом порівняння з типовими, відомими спеціалісту загальними й особливими тенденціями [9, с. 29].

Індукція (від лат. *inductio* – наведення) є умовиводом від часткового (одиничного) до загального, від окремих фактів до узагальнень, коли на основі знань про частини предметів класу робиться висновок про клас в цілому. Як метод дослідження індукція – це процес дослідного вивчення явищ, під час якого здійснюється перехід від окремих фактів до загальних положень [229, с. 91].

Індукцію ще розкривають через логічний прийом дослідження, пов'язаний з узагальненням результатів спостережень та експериментів, рухом думки від одиничного до загального [18, с. 34].

Дедукція (від лат. *deductio* – виведення) – це такий умовивід, у якому, на противагу індукції, висновок про деякий елемент множини робиться на основі знання про загальні властивості всієї множини. Дедуктивним у широкому розумінні вважається будь-який вивід взагалі. У більш специфічному і найбільш поширеному розумінні дедукцією є

доведення або виведення твердження (наслідку) з одного або кількох інших тверджень (посилань) на основі законів логіки, що мають достовірний характер [229, с. 91–92].

Аналіз дозволяє розкласти явище, що вивчається, на елементи, викрити його структуру і специфіку [9, с. 29] з метою його детального вивчення. Синтез, навпаки, є наслідком з'єднання окремих частин чи рис предмета в єдине ціле [229, с. 90]. Результатом синтезу стає абсолютно нове утворення, властивості якого становить не тільки зовнішнє об'єднання властивостей компонентів, а й результат їх внутрішнього взаємозв'язку і взаємозалежності [18, с. 32].

Серед різних розумових операцій, притаманних логічному методу пізнання, в психології застосовуються абстрагування та конкретизація. Вони тісно пов'язані з аналізом і синтезом, але виконують своє специфічне призначення. Так, конкретизація – це застосування теоретичних знань стосовно конкретної ситуації з тим, щоб уточнити, поглибити її розуміння. Як приклад конкретизації можна навести використання теорії акцентуації характеру до конкретної особи чи використання теоретичних положень про темперамент для виявлення типу її темпераменту [9, с. 29–30].

Абстрагуванням (від лат. *abstrahere* – відволікання) є уявне відвернення від неістотних, другорядних ознак предметів та явищ, зв'язків і відношень між ними й виділення кількох сторін, які цікавлять дослідника. Абстракція виділяє з явища одну певну сторону в «чистому вигляді», тобто у такому вигляді, в якому вона не існує в дійсності [229, с. 89].

Аналогія (від грец. *analogia* – відповідність, схожість) – це метод наукового пізнання, за допомогою якого досягається знання про одні предмети або явища на підставі їх схожості з іншими. Аналогічним висновок стає тоді, коли знання про який-небудь об'єкт переноситься на інший менш вивчений об'єкт, але схожий з першим за істотними властивостями, якостями [22, с. 60].

Моделюванням є метод теоретичного дослідження психологічних явищ (процесів, станів, властивостей) за допомогою їхніх реальних, фізичних або ідеальних, абстрагованих аналогів, моделей [154, с. 60].

Моделювання – непрямий, опосередкований метод наукового дослідження об'єктів пізнання, який стає у нагоді, коли безпосереднє вивчення таких об'єктів неможливе, ускладнене чи недоцільне. Суть моделювання полягає в заміщенні досліджуваного об'єкта іншим, спеціально для цього створеним. Під моделлю розуміють уявну або матеріально реалізовану систему, котра, відображаючи чи відтворюючи об'єкт дослідження, здатна замінити його так, що вона сама стає джерелом інформації про об'єкт пізнання [229, с. 92].

Імовірнісні (статистичні) методи засновані на врахуванні дії безлічі випадкових факторів, які характеризуються стійкою частотою. У статистичних законах передбачення носять не достовірний, а імовірнісний характер. Подібний характер передбачень обумовлений дією безлічі випадкових факторів. Статистична закономірність виникає як результат взаємодії значної кількості елементів, що складають колектив, і тому характеризує не стільки поведінку окремого індивіда, скільки колективу в цілому [18, с. 37].

Таким чином, наведені методи наукового пізнання стануть у нагоді при дослідженні позбавлення батьківських прав як психолого-правової проблеми. Зокрема, системно-структурний метод допоможе при формуванні структури підстав і психологічних наслідків позбавлення батьківських прав, побудові системи заходів щодо попередження і подолання негативних психологічних наслідків застосування такої сімейно-правової відповідальності. Порівняльний метод сприятиме виявленню спільних і відмінних рис стану проблематики, що становить предмет дослідження, в Україні та інших державах.

На підставі застосування методів індукції та дедукції будуть узагальнюватися результати застосування емпіричних методів, зокрема

вони створять підґрунтя для виокремлення засад влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав, а також будуть формуватися загальні висновки з проведеного дослідження.

Аналіз допоможе виявити причини виникнення негативних психологічних наслідків влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, результатом же застосування синтезу має стати сформована концепція їх подолання. Разом аналіз і синтез застосовуватимуться при зборі й опрацюванні емпіричних даних, для виявлення психологічних особливостей провадження у справах про позбавлення батьківських прав.

Методи конкретизації та абстрагування, а також аналогії закладуть підвалини при характеристиці залучення психологів на етапах розгляду справи про позбавлення батьківських прав і підготовки до подальшого влаштування дитини, батьків, якої позбавлено батьківських прав, на основі наявних відповідних даних щодо дітей, позбавлених батьківського піклування, незалежно від підстав такого позбавлення.

Метод моделювання сприятиме розробленню моделі психологічного забезпечення якнайкращих інтересів дитини, батьків якої позбавили батьківських прав.

Імовірнісний метод стане у нагоді для формування висновків на підставі отриманих в результаті застосування емпіричних методів статистичних даних.

Зупинімося детальніше на характеристиці окремих емпіричних методів, оскільки саме вони допомагають виявити сутність досліджуваних психологічних явищ.

Для отримання первинної інформації при проведенні психологічного дослідження застосовуються методи, що засновані на опитуванні. До таких належать бесіда, анкетування й інтерв'ювання.

Метод бесіди допомагає одержати різні відомості про особистість шляхом безпосереднього спілкування з нею. Він передбачає складання переліку питань, що з'ясовуються у процесі його застосування. При цьому

важливо створити обстановку, яка сприяє невимушеному висловленню співрозмовника щодо низки обставин, до яких належать моменти, що характеризують особу в усіх її проявах. Цей метод передбачає одержання інформації, котра цікавить дослідника, шляхом вільної розповіді та поставлення запитань, характер яких визначається метою бесіди. При її проведенні дослідник спостерігає за реакціями співрозмовника, реєструючи їхній характер і відповідність висловлюваній позиції [88, с. 20].

Під час застосування методу бесіди використовується прийом непрямих питань і виключаються будь-які навідні питання [46, с. 12].

Метод бесіди може дати цінні результати за певних умов, серед яких в літературі виділяються: чітке визначення дослідником мети бесіди; чітке планування системи запитань; відповідність системи запитань віковим та індивідуальним особливостям обстежуваних; її динамічність, тобто зміст наступного запитання має залежати від змісту відповіді на попереднє тощо; невимушеність і доброзичливість бесіди; вміння дослідника ставити обстежуваному прямі й опосередковані запитання, приймати його точку зору, враховувати його вік і досвід; виявляти до нього такт [22, с. 68].

У процесі бесіди можна отримати дані про загальноосвітній і культурний рівень людини, її ставлення до себе та до інших, соціальних цінностей, оцінити особливості її моральної і правової свідомості, виявити інтереси, вольові та емоційні якості, розкрити її задуми і почуття, зрозуміти мотиви й установки, джерела її активності чи пасивності, специфіку сприйняття нею фактів і подій, почути оцінки та судження щодо них тощо [9, с. 36].

Анкетний метод є порівняно економним методом збирання даних. Він допомагає аналізувати й обробляти дані за допомогою статистики, цей метод застосовується у масових обстеженнях [22, с. 72].

Метод анкетування стає у нагоді при опитуванні значної кількості осіб за чітко встановленою формою, що містить запитання, які цікавлять

дослідника. Цей метод дає змогу виявити характеристики масових явищ, їхні тенденції, обмеженість або поширеність, кількість у загальній структурі явищ [88, с. 21].

Суть анкетування полягає в тому, що опитувані відповідають на заздалегідь підготовлені і продумані запитання в письмовому вигляді. При цьому зміст і форма запитань визначаються завданнями вивчення того чи іншого психологічного феномена та особливостями опитуваних осіб [9, с. 38].

Анкетування може бути відкритим або анонімним. Анонімне анкетування дає можливість отримати більш об'єктивні дані, оскільки іноді особи побоюються висловлювати відкрито свою точку зору або наслідків її висловлювання (наприклад, дітей може лякати реакція дорослих на їх відповідь на певне запитання, наприклад, на кшталт «чи пробували ви колись палити?»).

Також метод анонімного анкетування допомагає зняти проблему захисту від розголосу конфіденційної інформації. Тому такі прийоми, як: анонімність, відповіді нейтральній особі, неповідомлення істинної мети дослідження (дослідження правосвідомості, протиправних намірів тощо), включення до анкети «маскуючих» запитань, – підвищують результативність застосування цього методу [1, с. 25].

Метод інтерв'ювання є частковим поєднанням бесіди і анкетування.

Сутність методу інтерв'ювання полягає в одержанні суджень особи щодо певних явищ, обставин, дій, подій [88, с. 21].

Інтерв'ю як метод буває: стандартизованим, в якому формулювання і послідовність визначаються заздалегідь; нестандартним, в якому інтерв'юер керується лише загальним планом опитування, формулює запитання відповідно до конкретної ситуації; напівстандартним, що містить певну кількість можливих запитань [22, с. 70].

Як відзначають В. О. Коновалова та В. Ю. Шепітько, «інтерв'ю, проведене за чітко сформульованою програмою, сприяє одержанню різних

відомостей, у тому числі і від осіб, які виконують найрізноманітніші функції в судочинстві», а це має безпосереднє відношення до розгляду справ про позбавлення батьківських прав. «Так, інтерв'ю суддів дає досліднику інформацію про шляхи формування їхнього внутрішнього переконання, критерії оцінки доказів, форми встановлення психологічного контакту», у нашому випадку, зокрема, з учасниками цивільної справи, свідками, органами опіки та піклування, «виховну роль судового процесу, недоліки і переваги судової процедури та ін.» [88, с. 21–22].

Тестом (від англ. test – випробування) є короткочасне стандартне завдання, використання якого може служити виявленню, серед іншого: рівня розвитку певних психічних функцій (спостережливості, пам'яті, мислення, уяви, уваги тощо); наявності чи відсутності певних знань, умінь, навичок, психічних якостей, вихованості тощо; психічних захворювань; інтересів, думок, здібностей людини [22, с. 73].

У психології використовується також термін «тестування», що означає проведення перевірки або випробувань із використанням стандартизованих завдань (тестів), які відрізняються відповідною шкалою значень. Як приклад, можна навести загальновідомі тестові методики: пояснення сюжетних картин, відшукування чисел за допомогою таблиць Шульте, заучування десяти слів, тест «форм Бендера», тест Роршаха, тест руки, опитувальники PEN (Ганс і Сибілла Айзенки), міні-мульт (скорочений варіант міннесотського особистісного переліку MMPI), характерологічний К. Леонгарда, тест Кеттела (16PF-опитувальник), патохарактерологічний діагностичний опитувальник Лічка та ін. [88, с. 22–25].

Тестування проводиться з метою виявлення суттєвих ознак об'єкта дослідження, засобів його функціонування, використовується в лабораторних експериментах, коли масове опитування через анкетування неможливе. Тести складають так, щоб однозначно виявити ті чи інші властивості опитуваних. Тестування інколи проводять двічі: на

початковому етапі дослідження, де воно виконує верифікаційну функцію [229, с. 86], і на кінцевому етапі – для співставлення з отриманими на початку даними, у тому числі для встановлення динаміки, наприклад, психологічних змін особистості.

Тести використовуються не лише для отримання яких-небудь нових психологічних даних про людину чи групу людей, їх частіше застосовують для оцінки рівня розвиненості якоїсь психологічної риси особистості порівняно з середнім рівнем (встановленою нормою чи стандартом), вони допомагають вивчати здібності людини, індивідуальні особливості проходження психічних процесів (сприйняття, пам'яті, мислення, мови), уваги та інших психічних станів, вид темпераменту, риси характеру [9, с. 39–40].

З метою уникнення помилок при використанні тестів їх зміст повинен відповідати досліджуваному явищу (розумовій діяльності, увазі, пам'яті, увазі тощо) і не потребувати для виконання спеціальних знань. Крім того, слід враховувати, що результати тестового дослідження не можна оцінювати як абсолютні показники розумових можливостей особистості. Вони є лише показниками рівня розвитку певних якостей на момент дослідження за конкретних умов життя, навчання та виховання особистості [121, с. 30].

Спостереження передбачає цілеспрямовану фіксацію проявів поведінки однієї людини чи групи людей або окремих психологічних, психолого-правових реакцій. При цьому предметом психологічного спостереження виступають, зазвичай, зовнішні компоненти поведінки чи діяльності: моторні (рухові) елементи практичних і гностичних дій (наприклад, рухи, переміщення, нерухомі стани, дистанція, спільні дії); мовні акти, їх зміст, спрямованість, частота, тривалість, інтенсивність, експресивність, особливості лексичної, граматичної і фонетичної будови; міміка, жести, поза, пантоміміка, експресія звуків; зовнішні прояви деяких

вегето-судинних реакцій (збліднення чи почервоніння шкіри, зміна режиму дихання, потовиділення тощо) [9, с. 32–33].

Як метод наукового пізнання спостереження дає можливість одержувати первинну інформацію у вигляді сукупності емпіричних тверджень [229, с. 82].

Об'єктом спостереження є поведінка особистості в найрізноманітніших її зовнішніх виявах, коли реалізуються усвідомлювані і неусвідомлювані внутрішні психічні стани, переживання, прагнення. За особливостями мовлення, виразними рухами можна виявити й простежити особливості уваги, розуміння змісту висловлювання, емоції та вольові якості, особливості темпераменту і риси характеру. Тому вміле спостереження за поведінкою дитини і дорослого дає можливість з високою вірогідністю робити висновки про їх внутрішні, духовні особливості [121, с. 27].

Цей метод спирається, в основному, на дані органів почуттів (відчуття, сприйняття, уявлення). У ході спостереження отримуються знання не тільки про зовнішні сторони об'єкта пізнання, але й про його істотні властивості і відносини [18, с. 25]. Спостереження не змінює умов існування об'єкта, явища, що вивчається. Воно має бути систематичним, підпорядкованим певній меті і проходити за наперед складеним планом, з використанням спеціальних засобів, технічних пристроїв для реалізації спостереження та фіксації отриманих даних [7, с. 23].

Слід акцентувати увагу на тому, що спостереження завжди супроводжує будь-який метод емпіричного психологічного дослідження.

Біографічний метод – це система засобів дослідження, діагностики, корекції та проектування життєвого шляху людини [154, с. 75]. Він полягає в збиранні та аналізі відомостей біографічного характеру, що дають уявлення про психічні особливості особистості [88, с. 20].

Використовуючи цей метод дослідження (обстеження), слід збирати відомості про соціальне формування особистості та розвиток суб'єктності

людини протягом її життя [1, с. 26]. Зазначені відомості можуть міститися в різних документах: листах, щоденниках, архівних матеріалах, документах, одержаних від навчальних і лікувальних закладів, підприємств, де проходила трудова діяльність особи [88, с. 20], автобіографії, заявах, скаргах, інтерв'ю, мемуарах [22, с. 73]. У деяких випадках важливі медичні документи, дані про ранній розвиток, отримані травми та перенесені захворювання [1, с. 26].

Всебічне вивчення таких матеріалів дає можливість припустити, як формувалася відповідна особистість, які життєві обставини (сім'я, школа, коло друзів) вплинули на формування її інтересів та установок. При цьому слід урахувувати динаміку формування особистості, зміни її психологічної структури, пов'язані з віком, соціальним статусом тощо [88, с. 20].

Також застосування біографічного методу допомагає глибше зрозуміти індивідуально-психологічні якості особи: риси характеру, схильності, здатності і т. ін. Однак при застосуванні цього методу необхідно виявляти достатню критичність, тому що документи, які характеризують особистість, можуть бути значною мірою необ'єктивними, неповними, однобічними. Документи, написані особою у різний час, можуть відображати вплив (більшою або меншою мірою) суб'єктивних і вікових станів, почуттів, бажань, пристрастей тощо [22, с. 73].

За своєю сутністю до біографічного методу близький метод незалежних характеристик, мета якого збирання даних про особу з різних, незалежних один від одного джерел. Незалежні характеристики дають багатосторонній матеріал, який в результаті його аналізу дозволяє скласти найповніше уявлення про особистість з огляду на оцінки, представлені особами, з якими досліджувана особа перебувала в тих чи інших стосунках [88, с. 20–21].

При застосуванні цього методу об'єднуються та узагальнюються дані багатьох спостережень, виконаних незалежно одне від одного в різний час, за різних умов та у різних видах діяльності [121, с. 32].

При використанні такого методу слід зважати на важливу обставину: окремі характеристики можуть бути неповними, однобічними, відображати суб'єктивне ставлення до цієї особи залежно від формальних і неформальних стосунків, що складаються між цією особою і особою, яка її характеризує. Це зобов'язує обережно використовувати кожен характеристику, ретельно її аналізувати [9, с. 111].

Найважливішою складовою наукових досліджень є експеримент – апробація знання досліджуваних явищ в контрольованих або штучно створених умовах. Сам термін «експеримент» (від лат. *experimentum* – спроба, дослід) означає науково поставлений дослід, спостереження досліджуваного явища у певних умовах, що дозволяють багаторазово відтворювати його при повторенні цих умов [229, с. 84–85].

Для експерименту слід спеціально створювати умови, при чому експериментатор може активно в них втручатися [1, с. 26]. За таких обставин дослідник дістає можливість чітко визначити чинники, які діяли в момент виникнення та перебігу досліджуваного явища, розкрити причини, що його зумовили, а також у разі потреби повторити дослід з метою нагромадження додаткових відомостей [121, с. 29].

Отже, основні особливості експерименту полягають у такому:

- 1) дослідник сам викликає досліджуване ним явище, а не чекає, наприклад, як при спостереженні, поки воно виявиться;
- 2) експериментатор може змінювати, варіювати умови, за яких відбувається явище, що його цікавить;
- 3) цей метод дозволяє встановити причинні залежності, адже за його використання є можливість виявити значення окремих, спеціально створених умов і простежити закономірні зв'язки, що визначають процес, який вивчається [7, с. 27];
- 4) багаторазова відтворюваність досліджуваного об'єкта за бажанням дослідника;
- 5) можливість розгляду явища в чистому вигляді шляхом ізоляції його від ускладнюючих і маскуючих обставин;
- 6) наявність контролю за поведінкою об'єкта дослідження і перевірки результатів [18, с. 27].

При експериментальному психологічному дослідженні навмисно чи планомірно викликається зміна психологічних станів, процесів, явищ, що вивчаються, і враховуються умови, в яких вони проходять. Експеримент дає змогу варіювати фактори, котрі впливають на людину чи групу людей [9, с. 34].

Виокремлюють різні види експериментів залежно від умов їх проведення і ступеня втручання у перебіг психічних процесів, зокрема: лабораторний, природний, діагностичний, формуючий, перетворювальний експерименти.

Лабораторний експеримент проводиться у спеціально створених умовах, коли використовується спеціальна апаратура, а випробувані знають, що вони беруть участь в експерименті та їх дії визначаються інструкцією [7, с. 28]. Подібний експеримент є одним із різновидів моделювання певного виду, частини, сторони людської діяльності. За допомогою такого експерименту можна накопичити дані, однорідні факти, що повторюються у приблизно однакових умовах [22, с. 72].

Суть природного експерименту виявляється у тому, що діяльність і поведінка людини чи групи людей вивчаються в природних, звичних умовах життєдіяльності (на робочому місці досліджуваного, в соціальних групах, членом котрих він є, і т. д.), а зміні піддаються деякі фактори відповідно до задуму експериментатора [9, с. 35]. При цьому указаний експеримент, як і лабораторний, проводиться за певною програмою, але так, щоб особа не знала, що її досліджують, і розв'язувала свої завдання спокійно, у звичному для неї темпі, з притаманними їй характерологічними особливостями і ставленням до навчальних, трудових, спортивних та інших доручень [121, с. 29].

При проведенні судово-психологічної експертизи застосовують найчастіше лабораторний експеримент, але якщо підекспертною особою є дитина, краще, коли дослідження проходить у природних умовах (наприклад, гри) [7, с. 28].

Діагностичний експеримент спрямований на постановку «діагнозу»: встановлення особливостей прояву тієї чи іншої психологічної властивості, риси, стану, процесу, функції тощо [1, с. 27].

Формуючий експеримент передбачає процес формування необхідних якостей і властивостей особистості (ціннісних орієнтацій, соціальних установок, норм поведінки, рис характеру і т.п.) [9, с. 36].

Нарешті, перетворювальний експеримент спрямовується на трансформацію, зміни вже сформованих психологічних якостей [7, с. 30].

Емпіричні методи при проведенні психолого-правового дослідження позбавлення батьківських прав будуть застосовуватися на всіх його етапах для збору й аналізу емпіричних даних, для характеристики застосування психологічних знань, у тому числі шляхом забезпечення психологічного консультування і супроводження, залучення психолога як спеціаліста і під час проведення судово-психологічної експертизи, й під час розгляду і вирішення відповідної категорії цивільних справ, і при влаштуванні дитини, позбавленої батьківського піклування, й при подоланні негативних наслідків позбавлення батьківських прав.

Як простежується з вищезазначеного, всі методи психологічного дослідження спрямовуються на отримання одних і тих самих даних, але різними способами. Тому їх потрібно застосовувати у сукупності, обираючи саме ті методи, які найбільше допоможуть розкрити досліджуване явище в конкретно визначених умовах. Тільки при правильному обранні методів психологічного дослідження воно буде найбільш повним, обґрунтованим і результативним.

1.3 Компаративістичний аналіз підходів до позбавлення батьківських прав у різних країнах

У контексті розробки нової соціальної парадигми розвитку суспільства та прийняття гуманного соціального законодавства, охорона

дитинства є архіважливою проблемою сучасності. Ставлення суспільства до власних дітей відображає дійсний рівень захисту прав та свобод людини і громадянина та є індикатором можливості становлення, зокрема України, як правової соціальної держави та формування людини як особистості [8, с. 5].

Із урахуванням такої позиції кожна держава має забезпечувати сталість економічного і духовного поступу, зміцнювати майбутні продуктивні сили, вкладаючи ресурси в дітей. У зв'язку із цим в суспільстві, що зорієнтоване на високі загальнолюдські цінності, не можуть бути терпимі прояви жорстокого поводження з дітьми, зневажання їхніх інтересів, оскільки це має тяжкі соціальні наслідки: формуються соціально дезадаптовані, малоосвічені особистості, а головне – насильство знову породжує ту ж саму жорстокість [214].

Розуміючи це, міжнародна спільнота постійно опікується питаннями захисту дітей.

Задля цього у Декларації прав дитини 1959 р. закладено, що забезпечення благополуччя дітей має забезпечуватися, серед іншого, з огляду на такі принципи: дитина для повного і гармонійного розвитку її особистості потребує любові та розуміння. Вона має, якщо це можливо, зростати в піклуванні та під відповідальністю своїх батьків, й у будь-якому разі – в атмосфері любові та моральної і матеріальної забезпеченості (принцип 6); дитина має бути захищена від усіх форм недбалого ставлення, жорстокості та експлуатації. Вона не повинна бути об'єктом торгівлі в будь-якій формі (принцип 9) [41].

Якщо батьки не піклуються про свою дитину або їх піклування є неналежним, слід розглянути питання про турботу про неї з боку родичів батьків дитини, про передачу дитини на виховання в іншу сім'ю або про усиновлення, чи, у разі необхідності, про поміщення дитини до спеціальної установи. При цьому головним міркуванням має бути найкраще забезпечення інтересів дитини, і особливо її потреба у любові та право на

забезпеченість та постійну турботу (статті 4, 5 Декларації про соціальні та правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо у разі передачі дітей на виховання та їх усиновлення на національному і міжнародному рівнях 1986 р.) [42].

Наведені принципи конкретизуються у багатьох міжнародних правових актах, до яких приєдналася і Україна.

Зокрема, у ч. 1 ст. 9 Конвенції про права дитини 1989 р. встановлено, що держави-учасниці забезпечують, щоб дитина не розлучалася з батьками всупереч їх бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи згідно з судовим рішенням, визначають відповідно до застосовуваного закону і процедур, що таке розлучення необхідне в якнайкращих інтересах дитини. Таке визначення може бути необхідним у тому чи іншому випадку, наприклад, коли батьки жорстоко поведуться з дитиною або не піклуються про неї. Крім того, держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину (ч. 1 ст. 19 цієї Конвенції) [83].

Також слід загадати, що при вирішенні відповідних питань застосуванню підлягають положення Європейської конвенції про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми 1980 р. [49], Європейської конвенції про здійснення прав дітей 1996 р. [50], Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей 1996 р. [84], Конвенції про контакт з дітьми (ETS № 192) 2003 р. [82], Європейської конвенції про усиновлення дітей (переглянутої) 2008 р. [51].

Відносини між батьками та дітьми врегульовані й двосторонніми угодами (договорами) про правову допомогу у сімейних, цивільних, кримінальних справах, наприклад, Договором між Україною та Латвійською Республікою про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних, трудових та кримінальних справах, який ратифіковано 22.11.1995 р.; Договором між Україною та Республікою Узбекистан про правову допомогу та правові відносини у цивільних та сімейних справах, який ратифіковано 05.11.1998 р.; Договором між Україною та Чеською Республікою про правову допомогу в цивільних справах від 28.05.2001 р. тощо [136, с. 165].

На згадані правові акти слід спиратися і при вирішенні питання про позбавлення батьківських прав та подальше влаштування дитини, яка внаслідок цього позбавляється батьківського піклування.

Отже, захист дітей і забезпечення їх повноцінного розвитку – проблема національного значення для кожної країни. Зважаючи на це, протягом останніх десятиліть ведеться активний пошук нових форм життєвлаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, виховання в яких наближене до сімейних умов, а також заходів, спрямованих на збереження сім'ї як інституту дитинства для формування міцного становища дітей у сім'ї і профілактики сирітства. При цьому міжнародне співробітництво та глибокий аналіз системи соціально-педагогічної і психологічної роботи з такими дітьми в різних країнах світу дозволить по новому підійти до організації відповідної роботи в Україні [230, с. 273].

Тому, з огляду на предмет дослідження, доцільним видається звернути свій погляд на забезпечення захисту дітей та проблему позбавлення батьківських прав в інших державах.

Насамперед, слід нагадати, що в нашій державі позбавлення батьківських прав означає припинення конкретного комплексу особистих та майнових прав батьків стосовно своїх дітей. Проте батьки

позбавляються таких прав не взагалі стосовно всіх своїх дітей, а тільки відносно тих, яких вони виховували неправильно [126, с. 158].

Подібний захід по всьому світу застосовується у виключних випадках. У той же час за законодавством інших країн, на відміну від України, допускається часткове позбавлення батьківських прав або обмеження батьків у певних батьківських правах [52, с. 311].

Зокрема, звернімо свій погляд на особливості позбавлення батьківських прав у Франції, оскільки у правовому регулюванні відповідного питання є суттєві відмінності порівняно з Україною, які можна було б проаналізувати для подальшої імплементації у вітчизняне законодавство.

Так, до підстав позбавлення батьківських прав у цій державі належать: засудження особи за вчинення тяжкого або менш тяжкого злочину, але не будь-якого, а тільки спрямованого проти власної дитини, проти особи другого з батьків або скоєного спільно зі своєю дитиною (між іншим, таке позбавлення може застосовуватися не тільки до батьків, а й до інших родичів по висхідній лінії, які отримали частину батьківських прав); нараження на явну загрозу безпеки, здоров'я або моральності дитини внаслідок поганого ставлення, зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, своєї поведінки, що не відповідає загальноприйнятим нормам, злочинної поведінки, відсутності турботи або настанов; свідомого усунення від здійснення прав та виконання обов'язків, закріплених за батьками, протягом більше двох років.

Цікавим є підхід французького законодавця до того, що рішення про повне позбавлення батьківських прав з вищезначених підстав, за відсутності інших постанов, поширюється на всіх неповнолітніх дітей, які народилися до моменту ухвалення цього рішення.

Також становить значний інтерес положення ЦК Франції щодо часткового позбавлення батьківських прав, які обмежуються указаними у відповідному рішенні суду повноваженнями. Крім того, рішення може

передбачати поширення повного або часткового позбавлення батьківських прав тільки на певних дітей, які уже народилися (статті 378, 378-1, 379, 379-1 ЦК Франції) [37].

Звичайно, сімейні відносини у різних правових системах мають свою специфіку, що обумовлюється як національними, релігійними традиціями, так і особливостями правового регулювання. При цьому різняться і ставлення до дітей.

Наприклад, у фінській системі дошкільного виховання дітей сприймають як особистостей, нарівні з дорослими. На дітей не кричать, малюки сприймають вихователів як друзів. У США, якщо дитина комусь поскаржиться, що вдома її відшмагали, то дорослий, який це почув, скоріш за все, викличе поліцію. Дітям дають свободу дій, привчаючи до самостійності. Англійські мами не мають права робити зауваження чужій дитині [214].

На жаль, насильство в сім'ї – одна з найпоширеніших та соціально небезпечних форм агресії у світі. Наприклад, у США щорічно кількість таких випадків досягає 200 тис. За оцінками англійських експертів, у Великобританії від 10 до 30 % дорослих жінок були жертвами сексуального насильства у дитинстві [144, с. 90].

У всьому цивілізованому світі функцію захисту дітей від сімейного насилля виконують не правоохоронні органи у співпраці з органами опіки та піклування, місцевого самоврядування, а спеціалісти із соціальної роботи. Саме у них є досвід постійної та повсякденної роботи з сім'ями, які потрапляють у важке і навіть небезпечне становище. Тому соціальний працівник має повне законне право пред'явити до винних осіб суворі вимоги, внаслідок чого його робота виявляється професійною та ефективною [34, с. 527].

За кордоном функцію соціальної роботи з дітьми, які є імовірними жертвами насильства, виконують соціальні служби, спираючись на практику оповіщення. Будь-яка людина з власної ініціативи може

повідомити соціальну службу, покликану займатися захистом дітей, або поліцію про випадок чи підозру про факт насильства над дитиною в сім'ї. Такі повідомлення вважаються не стільки благородним наміром, скільки елементарною необхідністю. Щодо лікарів, педагогів, тренерів, вихователів, то для них це становить прямий обов'язок [144, с. 91].

Між іншим, у 2007 році у звід законів Франції була внесена стаття, де зафіксовано, що доводити до відома влади про випадки побиття, нанесення інших фізичних і психологічних травм дітям є безпосереднім обов'язком громадян. Ті, хто цього не робить, можуть бути віддані під суд і ризикують отримати тюремний термін до трьох років (у разі висунення обвинувачення в ненаданні допомоги особам, над життям яких нависла серйозна небезпека, – п'ять років), а також заплатити значний штраф. У Франції в останні роки випадки позбавлення батьківських прав були дуже рідкісними. Для цього треба, щоб батьки самі відмовилися від своїх дітей або завдали їм важкого каліцтва, через які дитина потрапила на лікарняне ліжко. В останньому випадку на батьків чекають лава підсудних та тюремний термін. Найчастіше, за наявності підстав, дітей забирають від батьків на рік-два, а то й більше. Проте батьківські права залишаються, тобто батьки можуть у встановлені судом тимчасові проміжки зустрічатися зі своїми дітьми. Тих же поміщають або у прийомні сім'ї, або у дитячі будинки [54].

У США, Німеччині, Нідерландах, Великобританії фахівці із соціальної роботи наділені широкими повноваженнями (аж до порушення кримінальної справи та заявлення клопотання про відчуження дитини від батьків). Найчастіше застосовується тимчасова ізоляція постраждалої дитини (наприклад, поміщення дитини у притулок для проведення з нею реабілітаційних заходів, тимчасове влаштування у фостерну сім'ю і навіть – арешт батьків від 15 до 30 діб). У тому випадку, коли поведінка батьків й після застосування до них санкцій залишається без змін, використовуються інші, кардинальніші заходи [44, с. 527].

В Ізраїлі соціальні працівники також наділені значною владою: можуть підвести особу і під позбавлення батьківських прав. У Фінляндії за будь-які фізичні покарання, образи, поганий догляд за дитиною, безвідповідальне ставлення до малюка у батьків можуть забрати дитину до притулку. Якщо в будинку нездорова обстановка, батьки пиячать і сваряться, то в ситуацію можуть втрутитися фінські соціальні працівники. Вони повинні розібратися у суті проблем, а потім спостерігати за сім'єю. Найсерйознішим покаранням у цій країні вважається позбавлення батьківських прав. У Китаї наявні наглядові органи не завжди встигають відстежити випадки насильства в сім'ї і тому заходи щодо захисту дітей вживаються вже постфактум, наприклад, після того, як дитина з травмами опинилася у лікарні. Зазвичай, за таким фактом порушується кримінальна справа, в більшості випадків батьків позбавляють батьківських прав і вони опиняються на лаві підсудних. А на дитину чекає дитячий будинок або ж прийомні батьки. У Туреччині здійснюють нагляд за неблагополучними сім'ями, а також стежать за дотриманням прав дітей. У разі серйозних і регулярних порушень соціальні працівники ініціюють судовий розгляд, який може призвести до позбавлення батьківських прав [54].

В Японії останнім часом зросла кількість дітей, чії батьки були офіційно позбавлені батьківських прав через недотримання своїх батьківських обов'язків [192, с. 134].

Повернімося до України. За три місяці 2019 року, як зазначили в управлінні взаємодії з громадськістю Урядового контактного центру, на урядовій «гарячій лінії» зареєстровано майже 300 звернень щодо реалізації та забезпечення дотримання прав дітей. Заявники повідомляли про невиконання батьківських обов'язків; просили допомогти врегулювати суперечки між батьками або їх родичами з приводу виховання чи відвідування дітей, у тому числі можливості спілкування з ними; скаржилися на працівників соціальних служб та опікунів; потребували сприяння у вирішенні питань щодо повернення дитини батькам; вимагали

позбавлення батьківських прав; а також надходили звернення, пов'язані з вилученням дитини з сім'ї, усиновленням, встановленням опіки тощо [214].

Яким же заходам надається перевага при влаштуванні дитини після вирішення питання про необхідність її ізолювання від батьків?

У Німеччині зосереджуються на інтересах дитини, щоб вона виросла і була вихована у прийомних сім'ях, а не була усиновлена, тим більше що усиновлення займає більше часу. У такому разі у дитини зберігається можливість тісного контакту з біологічними батьками та повернення її до сім'ї. На сьогодні в США здійснюється ефективна політика, спрямована на профілактику соціального сирітства, реалізацію права дитини, яка залишилася без піклування батьків, жити та виховуватись у сім'ї. У цій країні протягом багатьох років акцент робиться на тимчасове проживання дітей, що залишилися без піклування батьків, у прийомних (фостерних) сім'ях. Лише 10 % американських дітей, які опинилися в таких сім'ях, проживають там до повноліття. Близько ж половини дітей, які потрапили до прийомних батьків, повертаються до своєї сім'ї протягом року. В Японії останнім часом відзначається тенденція скорочення кількості прийомних сімей аж до зникнення їх як соціального інституту. Пояснюється це тим, що японці дуже цінують родинні зв'язки і не хочуть бачити у своєму будинку чужих, нерідних дітей, хоча багато хто з них хотів би усиновити дитину. Крім того, кровні батьки часто не хочуть віддавати дитину до чужої сім'ї і вони мають повне право перешкоджати направленню дитини під опіку. І нарешті, як і в деяких країнах, в Японії суспільство мало інформується про інститут прийомної сім'ї. В Англії виховання у фостерних сім'ях визнано ефективним способом влаштування дітей у сім'ю та таким, що відповідає повною мірою їх інтересам [192, с. 128, 130–131, 132, 134]. При цьому поміщення дитини в дитячий будинок, призначений як для тимчасового (respite care), так і для постійного проживання (residential care), розглядається як крайній захід, що

використовується для профілактики та врегулювання конфліктів у сім'ї [215, с. 33]. В Угорщині існують дві форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування: прийомні та фостерні сім'ї. Останніх є кілька видів (термінова фостерна сім'я, тривалий фостерінг, фостерне виховання новонароджених до моменту їх усиновлення, фостерна сім'я для неповнолітньої матері та її новонародженої дитини) і найближчим часом планується створення спеціалізованих фостерних сімей (для дітей-інвалідів, дітей з психічними захворюваннями, дітей-жертв насилля, дітей, котрі мають проблеми з навчанням, та дітей, які виховуються «особливими батьками») [114, с. 58–61].

У Норвегії пріоритетною формою розміщення дітей, вилучених з сім'ї, є прийомна сім'я. Цікавим є те, що в цій країні інститут позбавлення батьківства та (або) усиновлення відсутній, оскільки основна орієнтація зосереджена на розвитку тимчасового замісного батьківства. Система ж роботи з дітьми ґрунтується на принципах профілактики, попередження кризових ситуацій, превентивного втручання [230, с. 275, 276].

Виходячи з аналізу форм влаштування дітей, що залишилися без піклування батьків, у розглянутих країнах, можна дійти висновку про те, що, спираючись на багаторічне прагнення скорочення та ліквідації соціального сирітства, держави дійшли єдиного правильного рішення – вжиття превентивних заходів щодо попередження цього явища, тобто виявлення кризових сімей, тимчасове розміщення дитини в іншій сім'ї (до виправлення кризової ситуації в кровній сім'ї), а при неможливості виправлення ситуації – до підбору усиновлювачів [192, с. 135].

Варто зауважити, що у Великобританії результативності альтернативного сімейного влаштування дітей сприяє ефективне законодавче регламентування. Завдяки цьому у країні діє 150 державних служб оцінки потреб і планування надання соціальних послуг, до обов'язків яких входить визначення потреб, призначення соціальних

послуг, соціальної допомоги [24, с. 61], зокрема і таких, що гарантують підтримку фостерного виховання.

Таким чином, зарубіжний досвід на своєму прикладі демонструє, що найбільше підходить тимчасова ізоляція постраждалої дитини (наприклад, направлення дитини до притулку для того, щоб провести з нею реабілітаційні заходи). Дитина може отримати певний відпочинок для усвідомлення почуття безпеки. Тільки в тому випадку, коли поведінка батьків після застосування до них заходів (з боку поліції, органів опіки, лікарів, педагогів, сусідів і родичів) залишається без змін, необхідні інші, більш кардинальні, санкції [149, с. 152], включаючи позбавлення батьківських прав. Крім того, сприяють зменшенню кількості дітей, які потребують вилучення із рідних сімей, превентивні заходи, що спрямовані на роботу із проблемними родинами. А соціалізації дітей, що позбавлені батьківського піклування, допомагає деінституалізація їх влаштування і забезпечення сімейного виховання.

При цьому, попри певні законодавчі варіації у різних країнах світу, підстави позбавлення батьківських прав у більшості правових систем є універсальними – невиконання батьками своїх батьківських обов'язків та (або) жорстоке поводження з дітьми, а також вчинення тяжкого кримінального правопорушення.

Становить інтерес у межах цього підрозділу питання про ступінь охоплення сімейними формами влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, за межами нашої держави.

Так, в Англії, Ірландії, Норвегії понад 85 % всіх дітей, догляд за якими здійснюється не в їх будинках, перебувають на вихованні у прийомних сім'ях, тобто лише менше 15 % дітей перебувають в інтернатних установах. У Швеції цей показник значно нижчий (72 %). В Іспанії, Угорщині, Німеччині, Нідерландах та Румунії близько 60 % дітей влаштовані у прийомні сім'ї. В Італії рівний розподіл між інституційним та прийомним розміщенням дітей [205, с. 82].

При цьому вкрай важливо відзначити досвід країн, в яких проходить активний процес деінституалізації.

Так, успішною є модель реформування закладів інституційного догляду та виховання дітей у Республіці Молдова. Зусилля держави з 2007 року спрямовуються на підтримку біологічних сімей і розвиток прийомних сімей, що сприяло зменшенню на 70 % кількості дітей у закладах інституційного догляду [186]. У Болгарії у 2010 році було прийнято Національну стратегію з деінституалізації, якою передбачено реформування системи догляду за дітьми та підтримку їх сімей, зокрема окреслено закриття всіх спеціалізованих дитячих закладів, їх заміну розвиненою мережею послуг у громаді для підтримки сімейного виховання дітей. В результаті кількість дітей в установах скоротилася більш ніж на 82 % [205, с. 83].

Курс на деінституалізацію взято багатьма державами світу. Хоча у більшості з них поки це посприяло зменшенню кількості дітей, які можуть перебувати одночасно в одному дитячому закладі. Наприклад, в державних дитячих будинках Англії в середньому перебуває менше 5 дітей [215, с. 34], близько 75 % дитячих будинків у Швеції опікуються не більше як 9 дітьми одночасно, а їх перебування обмежується коротким проміжком часу [24, с. 62].

В Україні відсутність належної фахової підтримки сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, повільні темпи розвитку інклюзивного навчання призводять до того, що десятки тисяч дітей щороку потрапляють до закладів інституційного догляду та виховання дітей. Так, в нашій державі станом на 01.09.2016 р. функціонував 751 заклад інституційного догляду та виховання дітей різного профілю і підпорядкування (тобто до сукупності цих закладів включено і ті, що опікуються дітьми з певними вадами чи такими, які потребують спеціального догляду), в яких перебували 105783 особи, з них 8741 дитина (8 %) мала статус дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського

підклування. Хоча в Україні функціонували і продовжують функціонувати заклади інституційного догляду та виховання дітей, утворені громадськими об'єднаннями, благодійними фондами, релігійними організаціями. Тому 09.08.2017 р. Кабінет Міністрів України з метою зміни існуючої системи інституційного догляду та виховання дітей, яка не відповідає реальним потребам дітей та сімей з дітьми, і створення умов для повноцінного виховання та розвитку дитини в сім'ї або наближеному до сімейного середовищі схвалив Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки і план заходів з реалізації її I етапу [186]. Завдяки цьому станом на 01.01.2019 р. кількість указаних закладів зменшилася до 718 і в них уже перебувало 102570 осіб, з яких кількість дітей, позбавлених батьківського піклування, становила 6411 осіб і дітей-сиріт – 1614 осіб [139]. 64 709 дітей, які мали встановлений компетентними органами статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, проживали в сімейних формах виховання (опікунських сім'ях, прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу) [162, с. 7].

Однак процес створення прийомних сімей не набуває значних обертів. Так, станом на 01.01.2013 р. було створено 3856 таких сімей, в яких виховувалися 6819 дітей, що становило 7,3 % загальної кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Через майже шість років ситуація не покращилася: станом на 31.03.2019 р. функціонувало 3646 прийомних сімей, в яких виховувалося 6863 дитини [81, с. 7].

Також аналіз діяльності низки інтернатних закладів для дітей-сиріт і дітей, які позбавлені опіки батьків, засвідчив, що в одному такому закладі, як правило, перебувають від 100 до 300 дітей, хоча, згідно основних світових стандартів, ефективний виховний вплив на дитину в подібних закладах може здійснюватися, коли в ньому утримується не більше 20-30 дітей. Тільки за таких умов, вважають фахівці, можна здійснювати якісну

соціалізацію та ефективну підготовку вихованців до самостійного дорослого життя [56, с. 31].

Додатково статистичні дані щодо влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні будуть наведені нижче при характеристиці відповідних форм.

Як простежується із цієї статистичної інформації, в Україні деінституалізація йде повільно. Крім того, справа влаштування до сімейних форм виховання стосується не лише дітей, батьків яких позбавили батьківських прав, а й багатьох інших категорій дітей, приблизно 92 % з яких мають батьків з належними повноваженнями. Також потребує нагального вирішення проблема інтеграції (реінтеграції) відповідних дітей до соціуму, повернення їх, за можливості, в коло кровної сім'ї. Але вирішення цих питань виходить за межі нашого дослідження і становить перспективні напрями подальших наукових розвідок.

Повернімося до розглядуваного аспекту влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, в інших державах.

У Туреччині через місцеві традиції, що склалися в мусульманській країні століттями, практика передачі дітей у притулок не знайшла широкого поширення. Це пов'язано, насамперед, з тим, що діти, позбавлені батьківського піклування, знаходять новий будинок у своїх численних родичів [54]. В Японії, навпаки, при вирішенні питання про влаштування дітей, що залишилися без піклування батьків, перевага надається саме дитячому будинку і дуже незначною мірою використовуються альтернативні форми турботи про дітей, зокрема, виховання у прийомній сім'ї (фостеринг). Тому кількість дітей, які проживають у дитячих будинках Японії, наближається до 90 % і в останні роки цифра тільки зростає. Щоправда, в цій країні понад 90 % дитячих будинків є приватними [215, с. 33, 34].

Наостанок слід відзначити, що предметом розгляду ЄСПЛ уже не раз ставали справи, пов'язані із позбавленням батьківських прав, зокрема

можна пригадати справу «Хант проти України», в рішенні по якій суд нагадав: між інтересами дитини та інтересами батьків повинна існувати справедлива рівновага, і, дотримуючись такої рівноваги, особлива увага має бути спрямована до найважливіших інтересів дитини, які, за своєю природою та важливістю, мають переважати над інтересами батьків [177]. Для того, щоб визначити інтереси дитини, суд має проводити заходи з розслідування (незалежна експертиза за рішенням суду, заслуховування батьків і дітей, відкрите засідання) [137, с. 281].

Також аналіз практики ЄСПЛ свідчить про постійне залучення психологів, у тому числі шляхом призначення судово-психологічної експертизи, під час розгляду справ, пов'язаних із позбавленням батьківських прав та влаштуванням дитини, та встановлення психологічних аспектів взаємовідносин між батьками, іншими особами і дітьми. Так, у справі *Strand Lobben and others v. Norway* (заява № 37283/13) свідки заслуховувалися, поряд із професійним суддею, психологом, крім того, суди взяли до уваги той факт, що за три роки зустрічей заявниці з сином між ними не виникло психологічного зв'язку; у справі *V.D. and others v. Russia* (заява № 72931/10) виявлено, що в ході судового розгляду неодноразово досліджувались матеріали контактних сесій батьків та Р. за участю психологів, під час яких було встановлено, що батьки змогли налагодити взаємний контакт з дитиною, проявляли справжню турботу та любов до неї; у справі *R.V. and others v. Italy* (заява № 37748/13) відзначено, що у 2007 р. психолог на запит суду надав висновок, у якому зазначив, що діти зазнають психологічного тиску, перебуваючи під тимчасовою опікою бабусі, і ніхто з членів родини не здатен забезпечити належне перебування дітей разом з ними. Експерт рекомендував помістити дітей до прийомної сім'ї, а всі контакти з батьками здійснювати під наглядом. З урахуванням цього національні суди негайно постановили рішення про припинення контакту з батьками і діти були поміщені до прийомної сім'ї. Через кілька років суд повторно підтвердив необхідність

перебування дітей у прийомній сім'ї, посиляючись на висновок психолога 2007 р. [150, с. 5, 6, 8, 11].

Як підтверджується викладеним, можна погодитися з висловленою в літературі позицією, що система захисту прав дітей в Україні вже відображає значну кількість принципів та ефективних підходів міжнародної практики. Зокрема, це стосується активного розвитку сімейних форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, запровадження патронату для дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, розпочатих процесів реформування системи інституційного догляду та виховання дітей, наявності розгалуженої системи органів, служб та установ з питань захисту прав дітей і соціальної підтримки сім'ї, потужної спеціальної нормативної бази з питань захисту прав дітей тощо. Однак для міжнародної системи соціального захисту дітей притаманні складові, які в Україні не застосовуються, насамперед, це спеціальний порядок судочинства щодо дітей, створення сімейних та ювенальних судів, формування системи превентивних та каральних заходів впливу на батьків, а також практика залучення ресурсів суспільства для вирішення питань захисту прав та інтересів дітей [205, с. 85–86], їх влаштування та забезпечення соціальної і психологічної підтримки, супроводження.

Також важко не підтримати, що нашій державі слід змінити акценти, з огляду на міжнародний досвід, від заходів допомоги дитині, яка залишилася без батьківського піклування, до профілактичної, фінансової, реабілітаційної допомоги сім'ям із дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, шляхом реалізації соціальних програм, удосконалення нормативно-правової бази та механізмів надання соціальних послуг [142, с. 11], а також спрямувати зусилля на формування суспільної думки щодо важливості виховання та розвитку дитини, у тому числі позбавленої батьківського піклування, у сім'ї, адже 80 % успіху в питанні створення сімейних форм виховання залежить від волевиявлення громадян [206, с. 88].

Таким чином, на підставі вищезазначеного можна підсумувати, що проблема позбавлення батьківських прав, влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, та подолання відповідних негативних наслідків існує не лише в Україні. І навіть суди іноді не можуть забезпечити належного захисту інтересів дітей, що стає підставою для звернення до ЄСПЛ.

При цьому, розглядаючи справи, що стосуються предмета дослідження, суди звертаються до допомоги психологів, залучають їх як спеціалістів, призначають судово-психологічну експертизу.

РОЗДІЛ 2

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДСТАВ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПОРЯДКУ ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ

2.1 Психологічний аналіз підстав позбавлення батьківських прав

Позбавлення батьківських прав має застосовуватися до батьків, які не забезпечують належний догляд і ставлення до своїх дітей, лише у крайньому випадку, оскільки сімейне виховання завжди було і має залишатися пріоритетним для дитини. Якщо батьки виконували свої обов'язки правильно, але не змогли досягти бажаного результату у вихованні дитини, то немає підстав для позбавлення їх батьківських прав [48, с. 46].

Позбавлення батьківських прав можна визначити як засіб реагування держави на невиконання обов'язків батьків по догляду, вихованню, утриманню їх дітей, застосування якого призводить до втрати матір'ю та (або) батьком всіх сімейних прав, заснованих на спорідненості з їх дитиною, до певного обмеження їх сімейної дієздатності у межах захисту прав та інтересів дитини, при одночасному збереженні обов'язку щодо утримання дитини, спрямований на забезпечення охорони та захисту її інтересів, перевиховання несумлінних батьків і попередження відповідних правопорушень.

Різні типи руйнівної поведінки батьків призводять до психічних деформацій, зниження самооцінки дитини, її віри у себе, до втрати відчуття належності до суспільства, до руйнації здоров'я та розвитку дитини. Як відзначає С. П. Іванова, неможливість задоволення своїх потреб у сім'ї призводить дітей до того, що вони шукають себе в побічній, а не в головній галузі відносин, яка закрилася для них, і намагаються компенсувати свій неуспіх, своє честолобство в іншій, не менш значущій

діяльності, а внаслідок відсутності досвіду задоволення своїх потреб соціально прийнятним способом часто стають на злочинний шлях [69, с. 307].

Застосовуючи подібні заходи сімейно-правової відповідальності, держава втручається в особистісну сферу сімейних правовідносин, змінюючи сімейно-правовий статус дитини та її батька й (або) матері, яких позбавлено батьківських прав.

Позбавлення батьківських прав, може застосовуватись тільки за рішенням суду і тільки за наявності підстав, вичерпний перелік яких закріплений у ч. 1 ст. 164 СК України, а саме якщо мати та (або) батько:

1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування.

На законодавчому рівні закріплено обов'язок батьків забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я (ст. 143 СК України).

Відповідно до ч. 3 ст. 143 СК України дитина може бути залишена батьками у пологовому будинку або в іншому закладі охорони здоров'я, лише у разі, коли вона має істотні вади фізичного і (або) психічного розвитку, а також за наявності інших обставин, що мають істотне значення.

На превеликий жаль, в нормативних приписах не розтлумачується, що охоплює у відповідному випадку поняття «інші обставини, що мають істотне значення».

За даними багатьох досліджень, явище відмови від дитини є найбільш поширеним серед жінок у віці від 16 до 25 років, які, здебільшого, офіційно незаміжні, не мають постійного місця роботи та проживання, із досить низьким рівнем загальної та професійної освіти, схильні до нездорового способу життя, часто походять із нестабільних сімей, в яких відмічається порушення дитячо-батьківських зв'язків та

внутрішньосімейних стосунків, нерідко ці сім'ї є неповними, мають низький рівень матеріального забезпечення та культурного розвитку [207, с. 77].

При відмові забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я у відповідній заяві зазначається причина, у зв'язку з якою батько, мати відмовляються забрати дитину (п. 5 Інструкції щодо заповнення форми заяви батьків (матері або батька), інших родичів або законного представника про відмову забрати дитину з пологового будинку, іншого закладу охорони здоров'я, затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України від 17.12.2013 р. № 1095/1239) [71].

Найчастіше, серед причин, з яких жінка залишає свого новонародженого малюка, вказуються такі: «майбутній тато дитини спочатку не проти народження малюка, але на останніх місяцях вагітності, зникає з поля зору вагітної або відмовляється від дитини» [148]; тяжке матеріальне становище, відсутність необхідних житлових умов; не сформованість відповідального відношення до батьківства; зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, відсутність підтримки з боку родичів [28] тощо.

Проте саму по собі наявність незадовільних побутових умов апріорі важко визнати поважною причиною залишення дитини без належного з'ясування всіх інших обставин. Таке ставлення викликано не намаганням законодавчих та правозастосовних органів примусити батьків за будь-яких умов забрати новонародженого з пологового будинку, а, навпаки, максимально захистити інтереси дитини [109, с. 102].

Ще складніше юним матерям, які не досягли повноліття, адже вони відчують сильніший тиск з боку оточуючих, оскільки їх вагітність розцінюється суспільством як асоціальна поведінка. Окрім ускладнень медичного характеру, що виникають у неповнолітніх вагітних частіше, такі майбутні матері відчують глибоке емоційне переживання. Тому і

рішення відмовитись від дитини приймається ними задовго до пологів. Психологічне напруження, конфлікти в родині, негативне ставлення батьків до вагітності доньки, байдужість батька дитини сприяють підсиленню і без того негативного ставлення до майбутньої дитини [216, с. 48–49].

Для визначення реальних причин відмови матері від новонародженого малюка необхідним є залучення психолога. У більшості закладів охорони здоров'я наявна посада відповідного спеціаліста. За відсутності штатного психолога медичні заклади інформують центри соціальних служб, а далі уже соціальний психолог спілкується з жінкою. Подібне спілкування у багатьох випадках сприяє збереженню зв'язку матері з дитиною, адже «часто таким жінкам просто потрібно від когось збоку почути, що не так все погано» [148].

Також не останню роль при прийнятті рішення про залишення дитини у пологовому будинку чи іншому закладі охорони здоров'я відіграє післяпологова депресія.

Поняття післяпологової депресії включає в себе неоднорідні за нозологією афективні розлади різної важкості – від короточасних знижень настрою до важкої депресії з тривогою, страхами, байдужістю і ворожістю до дитини, порушеннями сну [30, с. 111]. У такому разі може знадобитися уже не лише психологічна підтримка породіллі, а й кваліфікована медична допомога.

Слід зважати на те, що новонароджений малюк перебуває в емоційній залежності від маминого голосу, жестів, рухів і виразу обличчя. Його розвиток залежить від зовнішнього стимулювання, насамперед, з боку матері. А отже, відсутність, серед іншого, емоційного контакту матері з дитиною, у тому числі при її залишенні в пологовому будинку або іншому закладі охорони здоров'я, може негативно вплинути на розвиток дитини, викликати у неї емоційні і поведінкові проблеми, труднощі зі сном [223, с. 533].

У зв'язку із цим робота психологів має бути спрямована не лише на встановлення причин відмови від новонародженої дитини, а й на забезпечення психологічної та соціальної підтримки спочатку вагітних жінок, а в подальшому – матерів, які щойно народили дитину, з метою вирішення подібних проблемних питань: догляду за дитиною; налагодження стосунків в сім'ї та з оточенням; вирішення конфліктних ситуацій; налагодження соціальних зв'язків; забезпечення соціально-психологічної підтримки батьків, у яких народилися діти з вадами здоров'я; сприяння в наданні матеріальної та гуманітарної допомоги; сприяння в оформленні документів; сприяння в отриманні реєстрації; переадресація до обласного центру соціально-психологічної допомоги тощо [28].

Таким чином, породілля та (або) члени її сім'ї мають адаптуватися до нових умов життя, спричинених народженням немовля. Надана своєчасно психологічна допомога може запобігти появі різноманітних психо-емоційних розладів у жінки, вплинути на її рішення або рішення інших близьких родичів новонародженої дитини щодо залишення її в пологовому будинку (іншому закладі охорони здоров'я), посприяти подальшому нормальному розвитку дитини, її залишенню в сім'ї чи, принаймні, зменшити негативний вплив, пов'язаний із тим, що дитину не забрали із пологового будинку чи іншого закладу охорони здоров'я;

2) ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини та (або) забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти.

Виховання – це процес свідомого, цілеспрямованого й систематичного формування особистості, який здійснюється в межах і під впливом соціальних інституцій (родини, виховних і навчальних закладів, установ культури, суспільних організацій, засобів масової інформації тощо) з метою її підготовки до повноцінного життя й самореалізації в суспільстві, до життєдіяльності в різних сферах соціальної практики (професійно-трудової, сімейно-побутової, суспільно-політичної й

культурної) та до виконання певних соціальних функцій, прийняття соціальних ролей [210, с. 212].

Саме належне сімейне виховання допомагає дитині стати психологічно цілісною особистістю.

Як визначають В. С. Медведєв та О. А. Левенець, особистість – це соціальна істота з розвиненими функціональними новоутвореннями, яка має свій унікальний і неповторний внутрішній світ, здатна до саморозвитку, самовизначення, саморегуляції в діяльності й поведінці [130, с. 56].

Оскільки особистість є соціальною істотою, вона не може існувати поза соціумом.

Соціум, наголошує О. М. Цільмак, є однією з умов розвитку, становлення і формування особистості [235].

При цьому, О. І. Кудерміна підкреслює, що соціальне середовище включає людей, з якими особистість взаємодіє (родина, друзі, колеги, сусіди), а також інститути (дитячий садок, школа, робота тощо). Вони структурують цю взаємодію [106, с. 30].

Отже, формування особистості нероздільно пов'язане саме з вихованням та взаєминами особи в її першому соціальному інституті – сім'ї. У подальшому відбувається корегування набутих життєвих надбань іншими соціальними інститутами та референтними групами, що певною мірою відіграє допоміжну роль. Батьки та особи, які їх замінюють, є особами, що здійснюють найбільший вплив на свідомість дитини, особливо у ранньому дитинстві [200, с. 105].

Тому традиційно сім'ю визнають головним інститутом виховання, оскільки те, що людина отримує у ній, вона зберігає упродовж усього подальшого життя. У родині закладаються основи особистості, батьки є першими вихователями для дітей і вони мають на них дуже сильний вплив. Виховання дітей у сім'ї – складний соціально-педагогічний процес, що

охоплює вплив всієї атмосфери і мікроклімату сім'ї на формування дитини, її особистості [218, с. 331].

Зміст сімейного виховання охоплює всі напрями – моральне, розумове, трудове, естетичне, фізичне та інші види виховання, спрямовуючись на розвиток тіла, душі, розуму юної особистості [211, с. 469].

Відповідно до ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства» виховання в сім'ї є першоосновою розвитку особистості дитини. На кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини. Батьки або особи, які їх замінюють, мають право і зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці.

Держава надає батькам або особам, які їх замінюють, допомогу у виконанні ними своїх обов'язків щодо виховання дітей, захищає права сім'ї, сприяє розвитку системи послуг з підтримки сімей з дітьми та мережі дитячих закладів.

Виховання дітей є найважливішим серед батьківських прав та обов'язків. При цьому виховання – це тривалий процес впливу на дітей. Виховання охоплює як здійснення батьками цілеспрямованих дій, що мають на меті досягнення певного результату, так і несвідому дію на дитину, що відбувається постійно в процесі самого спілкування батьків та дітей, і вплив, який здійснюється на дитину поведінкою і прикладом батьків. Зміст права та обов'язку з виховання не визначений у законі. Але законодавство і не може детально регулювати процес виховання [147, с. 234].

Права та обов'язки батьків і дітей щодо виховання, як неодноразово було відзначено в літературі, мають взаємний характер, тобто у батьків та дітей одночасно є взаємні і права, і обов'язки [204, с. 154].

М. В. Антокольська підкреслює, що виховання – процес, що передбачає як вчинення певних дій батьками, так і певну реакцію з боку дітей, а отже, праву батьків на виховання дітей протистоїть обов'язок дітей «зазнавати виховання» [2, с. 206]. Водночас, необхідно враховувати, що виконання цього обов'язку (як і права дитини вимагати від батьків належного виконання обов'язку по їх вихованню) не завжди може бути покладене на самих дітей, а забезпечується, насамперед, їх батьками, а також закладами і особами, які покликані створити необхідні умови для нормального психофізичного і духовного розвитку дитини [39, с. 307].

Між іншим, у п. 1.2 Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй щодо відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх («Пекінських правил») визначено, що Держави-члени повинні прагнути до створення умов, які дозволяють забезпечити змістовне життя підлітка у суспільстві, яке, в той період життя, коли вона чи він найбільш схильні до неправильної поведінки, сприятиме процесу розвитку особистості та здобуття освіти, максимальною мірою вільного від можливості скоєння злочинів та правопорушень [138].

Отже, складовою частиною обов'язку батьків щодо виховання та розвитку дітей є й їх обов'язок забезпечити здобуття дитиною повної середньої освіти (ч. 3 ст. 150 СК України), яка є обов'язковою в нашій державі (ч. 2 ст. 53 Конституції України).

І це є правильним, адже мета повної загальної середньої освіти – всебічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності (ч. 1 ст. 12 Закону України «Про освіту»).

За невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей, що охоплює також забезпечення необхідних умов

життя, навчання дитини, передбачено адміністративну відповідальність (ст. 184 КУпАП).

Як приклад неналежного виконання батьками обов'язку з виховання та розвитку дитини в літературі наводиться неякісне забезпечення дитини продуктами харчування, одягом, самолікування дитини тощо [101, с. 375], винна бездіяльність батьків (відсутність належної уваги з їх боку до життя дитини, часте залишення без нагляду малолітніх дітей та ін.) [39, с. 497].

Верховний Суд України свого часу посів позицію (її в подальшому підтримав і Верховний Суд [167]), відповідно до якої ухилення батьків від виконання своїх обов'язків має місце, коли вони не піклуються про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя, зокрема: не забезпечують необхідного харчування, медичного догляду, лікування дитини, що негативно впливає на її фізичний розвиток як складову виховання; не спілкуються з дитиною в обсязі, необхідному для її нормального самоусвідомлення; не надають дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей; не сприяють засвоєнню нею загальноновизнаних норм моралі; не виявляють інтересу до її внутрішнього світу; не створюють умов для отримання нею освіти. Однак зазначені фактори (як кожен окремо, так і в сукупності) можна розцінювати як ухилення від виховання дитини лише за умови винної поведінки батьків, свідомого нехтування ними своїми обов'язками.

Поряд із цим Верховним Судом України було відзначено, що не можна позбавити батьківських прав особу, яка не виконує своїх батьківських обов'язків унаслідок душевної хвороби, недоумства чи іншого тяжкого захворювання (крім хронічного алкоголізму чи наркоманії) або з інших не залежних від неї причин [169].

Такий погляд додатково підтвердив необхідність доведення наявності вини в діях батьків на підтвердження невиконання ними обов'язків з виховання своєї дитини.

Порушення сімейного виховання в психології розуміється як стійке поєднання певних рис виховання, що призводить до негативних наслідків розвитку особистості дитини [210, с. 230].

Підставами неефективності батьківського виховання (порушення виховання) можуть виступати психологічна і педагогічна неграмотність батьків; наявні стереотипи виховання дітей (які могли бути засвоєні ще під час виховання матері/батька дитини їх батьками); особливості характеру батьків, їх спілкування у сім'ї; особисті проблеми батьків та інші.

Нездатність батьків виробити сприятливу для розвитку дитини виховну позицію може призвести до глибоких порушень у стосунках з дітьми, до жорстокості стосовно них. Слід зазначити, що батьки переносять особистісні проблеми і проблеми у стосунках з іншими членами сім'ї на дітей переважно підсвідомо, найчастіше з глибоким переконанням, що саме так вони роблять добро дитині. Проте неадекватне ставлення батьків призводить до деформації особистості дитини, утрудняє можливості її самореалізації [98, с. 192].

Але одна справа, коли батьківське виховання є неефективним, але при наданні відповідній сім'ї дружньої допомоги близькими (наприклад, родичами, друзями) або професійної психологічної допомоги стає можливим налагодження стосунків батьки-діти з подальшою корекцією виховного впливу на дітей. Інша – коли батьки не бажають змінюватися, корегувати свою поведінку, ставлення до своїх дітей і ухиляються від виконання обов'язків щодо їх виховання.

Причини ухилення від виконання батьками своїх обов'язків можуть бути різними. Як приклад, можна навести такі з них:

- 1) не усвідомлення рівня відповідальності, що покладається на батьків внаслідок відповідної соціальної ролі.

Соціальна роль – це поведінка, очікувана від людини, яка має певний статус [227, с. 157], у нашому випадку – статус матері або батька. Ролі виконують функцію норм, які визначають наші обов'язки – дії, які на

законних підставах члени суспільства можуть вимагати один від одного [36, с. 235], тобто, в аналізованих відносинах, обов'язки батьків, у тому числі і з виховання дитини.

Неадекватна рольова підготовка або невдачі, що виникають внаслідок виконання ролі, постійні соціально-культурні зміни та велика кількість ролей, що доводиться опановувати одній особі, можуть спричинити рольове напруження або рольовий конфлікт. Проте кожний індивід має механізми підсвідомого захисту та свідомого залучення соціальних структур для запобігання їх небезпечним наслідкам [36, с. 235–236]. А тому, особа, наділена статусом матері або батька, має належним чином виконувати відповідну соціальну роль і розуміти, що вона несе відповідальність за іншу людину – свою дитину, яка не в змозі відразу подбати про себе. В подальшому без належного виховання та освіти, без проживання у родинному колі або внаслідок проживання у так званих дисфункційній сім'ї у дитини може бути порушене продуктивне спілкування з однолітками, виробитися неадекватна самооцінка, буде відсутня схильність до самоаналізу, соціально-психологічної адаптованості, не розвинеться почуття емпатії, виникнуть різного роду девіації [143, с. 198];

2) інфантилізм (від лат. *infantilis* – дитячий) – затримка розвитку організму, збереження в психіці і поведінці людини особливостей, притаманних більш ранньому розвитку [203, с. 145]. До таких особливих рис відносять: безпорадність, невпевненість у собі, наявність особливої потреби в чийсь турботі, чиєму-небудь авторитеті [90, с. 100].

Інфантилізм може бути пов'язаний із певними медичними проблемами. У такому разі його спричинити можуть інфекційні захворювання, інтоксикації, хвороби мозку, серцево-судинної системи, нирок й ін. [226, с. 99].

Проте, на нашу думку, інфантилізм може стати і свідомою чи підсвідомою захисною реакцією людини на зовнішні фактори (соціально-

економічна ситуація, наявні проблеми на роботі, в сім'ї, у тому числі і з порозумінням із своєю дитиною, тощо);

3) егоїзм – негативна ціннісна орієнтація особистості, яка виявляється у свідомому, корисливому протиставленні особистих інтересів і потреб інтересам інших людей та суспільству в цілому [131, с. 35].

Егоїст надмірно зосереджується на власному «Я», в його діяльності та поведінці переважають корисливі інтереси і потреби, власних цілей він досягає без врахування інтересів інших людей [173, с. 115].

В егоїстичної особистості формується цілий спектр взаємопов'язаних некорпоративних, а іноді й антисоціальних рис: надмірна індивідуалістична орієнтація, цілеспрямованість, схильність до нехтування інтересами інших людей, свобода від обов'язків і зобов'язань, непомірне прагнення до володіння, несправедливість, конфліктність, деструктивність [131, с. 2].

Коли в особи превалюють егоїстичні прояви, вона не може і не вважає за потрібне враховувати інтереси своїх дітей, не зважає на встановлені державою і суспільством обов'язки з її виховання, не задумуючись над тим, що це може завдати шкоди його нащадкам. Для егоїста важливіше забезпечувати здійснення власних бажань;

4) егоцентризм (від лат. ego – Я і centrum – центр) – характеризує таку пізнавальну позицію індивіда, що проявляється в фіксації на власних цілях, потребах, інтересах, прагненнях, переживаннях та ігноруванні зовнішніх впливів, інтересів і переживань інших людей [226, с. 99].

Егоцентрист не здатен враховувати думки, плани, точки зору інших людей та координувати їх із власними. В цьому проявляється основна відмінність егоїзму від егоцентризму. Адже егоїст може не бути егоцентристом, добре уявляти цілі інших людей, однак свідомо ігнорувати їх [131, с. 138].

У літературі припускається, що вирішальним фактором в формуванні і проявах егоцентризму є не стільки розумовий розвиток, скільки соціально

психологічні умови існування індивіда. Це визначає егоцентризм, в деякому сенсі, як показник особистісної незрілості індивіда. Він може сприяти порушенню міжособистісних стосунків, виникненню психологічних бар'єрів у спілкуванні, зокрема, смислових, загальній соціально психологічній дезадаптації [26, с. 86].

Зважаючи на такі порушення егоцентрист перестає бути спроможним виконувати батьківські обов'язки. Тим самим він демонструє своїй дитині неправильну поведінку матері/батька, сприяючи в подальшому вияву такою дитиною у дорослому житті подібних рис у відносинах уже зі своєю дитиною, а також психологічно травмує дитину, заважає її нормальному розвитку як особистості;

3) жорстоко поводяться з дитиною.

Жорстоке поводження з дитиною – це будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною, зокрема домашнього насильства, а також будь-які незаконні угоди стосовно дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»).

Відповідно до ч. 2 ст. 289 ЦК України кожна фізична особа (звичайно, й малолітня, і неповнолітня у тому числі) не може бути піддана катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню.

Пленум Верховного Суду України у п. 16 своєї Постанови № 3 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» від 30.03.2007 р. [169] наголошує на тому, що жорстоке поводження полягає у фізичному або психічному насильстві, застосуванні недопустимих методів виховання, приниженні людської гідності дитини тощо.

Згідно із ч. 3 ст. 151 СК України батьки мають право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства. При цьому забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини і фізичні покарання стосовно неї, а також застосування батьками інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини (частини 6, 7 ст. 150 СК України).

При використанні покарання батьками мають враховуватися психолого-педагогічні вимоги, а саме покарання: не має шкодити здоров'ю – ані фізичному, ані психічному; обов'язково має бути справедливим, оскільки справедливе покарання дитина сприймає без образ; діє, коли воно породжує каяття, а не образу, приниження, незадоволення через несправедливість. Як говорить народна мудрість, дитину карає той, хто її любить, покарання без любові – жорстокість [201].

Отже, як жорстоке поводження з дитиною розглядаються випадки, зокрема, пов'язані з:

- будь-якою формою рабства або практикою, подібною до рабства, зокрема продажем дітей та торгівлею ними, борговою залежністю, примусовою або обов'язковою працею, включаючи примусове або обов'язкове вербування дітей для використання їх у збройних конфліктах;

- використанням, вербуванням або пропонуванням дитини для зайняття проституцією, виробництва творів, зображень, кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм, інших предметів порнографічного характеру;

- роботою, яка за характером чи умовами виконання може заподіяти шкоду фізичному або психічному здоров'ю дитини;

- використанням дитини в жебрацтві, втягненням її в жебрацтво (систематичне випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб);

- втягненням дитини у злочинну діяльність, залученням її до вживання алкоголю, наркотичних засобів, психотропних речовин;

- діями, що призвели до виникнення обставин, за яких дитина стала очевидцем злочину проти життя, здоров'я, волі, честі, гідності, статевої свободи, статевої недоторканності особи;

- діяннями (діями або бездіяльністю) домашнього насильства, внаслідок якого дитина постраждала або свідком (очевидцем) якого вона була;

- діяннями (діями або бездіяльністю) домашнього насильства, в якому дитина є кривдником;

- вчиненням булінгу (цькування) стосовно дитини;

- вчиненням булінгу (цькування) дитиною (п. 5 Порядку забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, які постраждали від жорстокого поводження, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 р. № 585 [165]).

За вчинення більшості з перелічених діянь законом встановлена кримінальна відповідальність, про що йтиметься нижче.

Таким чином, видами жорстокого поводження з дітьми можна визнавати: жорстокі фізичні покарання, знущання, побиття як дитини, так й інших осіб в її присутності, залякування і погрози, завдання шкоди та погрози завдання шкоди тваринам, рослинам, пошкодження улюблених речей дитини; насильницькі дії сексуального характеру, інцест, різноманітні заборони (наприклад, спілкуватися з рідними і друзями, залишати певне помешкання), приниження, незадоволення основних природних потреб дитини, примушування дитини до тяжкої праці тощо.

З наведеного переліку окремої уваги заслуговують форми жорстокого поводження, що засновані на насильстві над дитиною.

Згідно із ч. 2 ст. 52 Конституції України будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Як видно із указаних форм, як жорстоке поводження з дитиною виокремлюється домашнє насильство, яким є діяння (дії або бездіяльність)

фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються, зокрема, в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь. При визначенні кримінального правопорушення «домашнє насильство» законодавець уточнює, що таке насильство призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи (ст. 126-1 КК України).

У нашій культурі звикли сприймати слово «насильство» як надзвичайні прояви цього явища: фізична жорстокість, побиття, зґвалтування, вбивство. Але необхідно розуміти, що домашнє насильство часто не має таких крайніх проявів. Воно може відбуватися у вигляді «легких» потиличників, штурханів, домагань (не тільки сексуального характеру), приниження, ігнорування та зневаги, поступово набираючи оберти [55, с. 44].

Поняття окремих видів насильства розкриваються в ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству».

Отже, фізичним насильством є форма домашнього насильства, що включає ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру.

Здійснені у 2018 році дослідження виявили, що суттєву роль у прояві жорстокості до дітей відіграє необізнаність батьків щодо незаборонених та дієвих методів виховання дитини. Багато з них не розуміють, що застосування фізичного покарання свідчить про нездатність батьків донести свою думку до дитини словами. У більшості випадків людина, яка

застосовує тілесні покарання, не усвідомлює згубних наслідків такого поводження, вважаючи що її дії, викликані добрими намірами, є легітимними та виправданими, діють на благо дитини. При цьому опитування українців продемонструвало, що 45 % опитаних стикались із домашнім насильством у дитинстві, 52 % – дотримуються думки, що шльопання дитини по сідницях не завжди є проявом насильства, 10 % – взагалі не вважають такий випадок насильством. За результатами розвідки «Сучасне розуміння маскулінності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства щодо жінок» половина респондентів піддавалися фізичним покаранням з боку батьків, кожен п'ятий з них зазнавав образ і приниження з боку членів родини, 18 % – цькування з боку однолітків або старших дітей, кожен сьомий – стикався із недбальством батьків, які зловживали алкоголем [55, с. 40].

Як сексуальне насильство стосовно дитини слід розглядати форму домашнього насильства, що включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності.

Згідно із ч. 1 ст. 30-2 Закону України «Про охорону дитинства» держава здійснює захист дітей від сексуального насильства (у тому числі від сексуальної експлуатації та вчиненого з боку батьків або осіб, які їх замінюють), а також дітей, які постраждали від такого насильства або стали його свідками (очевидцями).

Однак, на жаль, незважаючи на законодавчі гарантії, кількість випадків сексуального насильства над дітьми з кожним роком зростає, хоча відповідні факти не завжди є відкритими для публічного аналізу через нерозголошення, ганьбу та придушення насильства [254, с. 140].

За вчинення будь-яких насильницьких дій сексуального характеру, пов'язаних і не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи (сексуальне насильство), у тому числі і дитини; вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку; домагання дитини для сексуальних цілей; проведення видовищного заходу сексуального характеру за участю неповнолітньої особи передбачено кримінальну відповідальність (статті 152, 153, 155, 156-1, 301-2 КК України).

Психологічне насильство – це форма домашнього насильства, що включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи.

Варто відзначити, що психологічне насильство завжди супроводжує інші вияви жорстокого поводження з дітьми.

Як наголошує В. О. Казміренко, незалежно від умов і форм насильства, воно неодмінно розпочинається й супроводжується емоційною жорстокістю, тобто психологічним насильством [72, с. 83].

Й, нарешті, економічним насильством є форма домашнього насильства, що включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру.

Проведені дослідження фіксують наступну тенденцію: батьки вважають за природне повністю контролювати особисте життя своїх дітей через їх матеріальну та фінансову залежність. Таке поширення

економічного контролю на всі сфери життєдіяльності «залежної» особи дозволяє вважати, що економічне насильство має значну психологічну складову, адже воно принижує гідність людини, викликає в неї відчуття постійної непевності, тривожності, призводить до значної особистісної та психічної деструкції [185, с. 39].

Не можна заперечити, що діти володіють підвищеною віктимною схильністю до вчинення щодо них будь-якого насильства, яка обумовлюється комплексом особистісних якостей, зокрема фізичним станом, оскільки, зазвичай, вони слабкіші за кривдника і не в змозі чинити належний фізичний опір. Як психологічні чинники того, щоб стати «жертвою» сексуального насильства (хоча такі чинники можуть поширюватися й на інші види насильства), додатково науковцями виокремлюються: особистісна незрілість, підпорядкованість авторитету дорослого, довірливість, нездатність повно, всебічно оцінити характер передкримінальної ситуації, прогнозувати наслідки своїх дій, а також дій інших осіб, що поєднується з цікавістю та жагою до пригод, невмінням підлаштовуватися до нових умов, безпорадністю у складних ситуаціях, необізнаністю у сфері статевих стосунків [190, с. 112].

При цьому варто погодитися, що чинники насильства є перманентно змінними, вони можуть бути особистісними (наприклад, пов'язаними з віком, статтю, фізичними особливостями дитини), психічними, походити зі структури ролей і взаємин у родині (вразливість дітей до насильства зростає в патріархальних родинах, де дитина повинна беззаперечно приймати й реагувати на вказівки авторитетного дорослого, а тому у такій сім'ї батьки переконані в тому, що є «власниками» дитини, мають право поводитися з нею на власний розсуд), бути пов'язаними із правовим захистом і соціокультурними детермінантами (зокрема, на сьогодні значною стає віртуалізація вільного часу (поява Інтернету та відеоігор), що слугують фактором зменшення спільного проведення дозвілля батьків і дітей) чи середовищем [105, с. 65–66].

Розрізняють найближчі та віддалені наслідки жорстокого поводження з дітьми. До найближчих наслідків належать фізичні травми, головний біль, непритомність, струс мозку, а також різні психічні порушення у відповідь на будь-який вид агресії, особливо на найбільш патогенну форму насильства – сексуальне. Серед віддалених наслідків жорстокого поводження з дітьми виділяються: порушення фізичного та психічного розвитку, різні соматичні захворювання, особистісні та емоційні порушення, а також соціальні наслідки у вигляді девіантної поведінки [87, с. 47].

Відмічається ще один важливий факт: у сім'ї з насильством, дитина розвивається значно повільніше в фізичному та психічному аспектах [185, с. 39].

Попри те, що законодавець наголошує саме на домашньому насильстві за участю дитини і його видах, ми вважаємо, як жорстоке поводження з дитиною слід розглядати будь-яке насильство, що вчиняється стосовно дитини. Однак підставою для позбавлення батьківських прав, звичайно, є жорстоке поводження з дитиною її батька та (або) матері, стосовно яких вирішується судом відповідне питання.

Близьким за змістом до насильства є булінг, який також є однією із форм жорстокого поводження з дітьми і який стає значною соціально-педагогічною і психологічною проблемою сучасності. Навіть у 2018 р. КУпАП було доповнено новою статтею 173-4, якою передбачено адміністративну відповідальність за булінг (цькування) учасника освітнього процесу.

Слід зважати, що прояви булінгу можуть мати місце не лише в зовнішньому соціальному середовищі, в якому буває дитина (школа, подвір'я багатоповерхового будинку, дитячий гурток та ін.), а й у сім'ї, у тому числі з боку батьків.

Є різні визначення дефініції булінг (від англ. «bullying» – цькування, залякування, третирування): його трактують від вузького (відеозйомка

бійки) до масштабного (наси́льство взагалі). При цьому серед причин булінгу найчастіше виділяються такі: боротьба за лідерство; зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитися до них; агресивність і віктимність; наявність у дитини психічних і фізичних вад; заздрість; відсутність предметного дозволу тощо [199, с. 170].

Отже, можна погодитися, що булінг – це протиправне, винне діяння, скоєне умисно, яке виявляється у тривалій агресії, пов'язаній з повторюваними насильницькими діями фізичного, психічного, економічного, сексуального характеру з боку особи або групи осіб, які мають певні переваги (фізичні, психологічні тощо), що вчинено з метою завдання особистості моральної та (або) фізичної шкоди та посягає на її життя, честь і гідність [134, с. 24].

Потрібно також акцентувати на тому, що в більшості випадків жорстоке поводження передбачає застосування до дитини одночасно кількох видів, зокрема насильства (наприклад, фізичне насильство у вигляді побиття батьком дитини може супроводжуватися залякуванням і погрозами завдати шкоди матері дитини, що підпадає під психологічне насильство).

Дія насильства на психіку дитини опосередковується кількома факторами: ставленням насильника до дитини; віком дитини; рівнем її розвитку; характером самого насильства; тривалістю насильства; особистими особливостями дитини; кількістю травматичних подій [171]. Хоча цей перелік не можна вважати вичерпним.

Деякі вчені визначають розвиненість психосоматичних та нервових розладів у дитини, яка перебувала в умовах сімейного насильства, залежно від сфери: в афективній сфері порушення виявляються у пригніченому стані, занепокоєнні та високому рівні тривожності, невротичних страхах, зниженні емоційного фону, низькій самооцінці; у когнітивній сфері вони пов'язані із затримкою інтелектуального розвитку, труднощами з концентрацією та перемиканням уваги, низькою успішністю, поганою

пам'яттю; у поведінковій сфері – відображаються у делінквентній та антисоціальній поведінці, замкнутості, агресивності, відсутності потреби у формуванні взаємовідносин з однолітками, яскраво вираженій сексуальній поведінці; у фізичному розвитку порушення характеризуються недостатньою вагою дитини, невеликим зростом, занедбаним, неохайним виглядом; у взаєминах з однолітками – дитина не прагне спілкування, замкнена, агресивна, виявляє сексуалізовану поведінку [69, с. 307].

Діти, які зазнали жорстокого поводження з боку батьків, мають специфічні фізичні та психологічні вади: поганий стан здоров'я, нервові порушення, затримки психічного розвитку. Більшість із них має складний характер, відхилення в поведінці, особистісні конфлікти [170, с. 139].

Крім того, застосування насильства, частих фізичних покарань до дитини в сім'ї призводить до її асоціалізації, до появи дратівливості, агресивності, до втрати чуйності й здатності співчувати іншим людям, до появи ворожого ставлення до батьків. Також відомо, що діти, які виховуються у таких умовах, часто виявляються нездатними чинити опір, кликати на допомогу, коли опиняються в ролі жертви, переносячи на ситуацію мотив підпорядкування насильству, що сформувався в сім'ї [187, с. 76–77].

Діти, які зазнавали насильства та приниження від близьких людей, обов'язок яких захищати їхні права, надалі можуть мати проблеми з довірою та безпечною прив'язаністю, що часто спричиняє появу психологічного дискомфорту й розладів у родинних стосунках, низьку самооцінку та складнощі соціального функціонування [72, с. 89].

Таким чином, до набутих рис характеру дітей, які постраждали від жорстокого поводження, можуть бути віднесені: занижена самооцінка, невпевненість, несформовані вольові якості, потреби. Часто у таких дітей спостерігається підвищена тривожність, страх, що породжує агресію як компенсаторний механізм, прагнення діяти всупереч вимогам [171].

Найнегативнішим наслідком насильства у сім'ї для суспільства

загалом є реплікація насильницької поведінки з покоління у покоління, адже пережите у дитинстві насильство в сім'ї дитина засвоює як норму, яку вона наслідує у власній родині, у вихованні своїх дітей. Окрім того, насильство в сім'ї погіршує емоційно-психологічний стан осіб, провокує агресію та жорстокість у суспільстві, підвищує рівень злочинності, спричиняє погіршення загального стану здоров'я населення [207, с. 204].

Тому держава через органи опіки і піклування, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, кол-центр з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей у порядку, встановленому законодавством, надає дитині та особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу у запобіганні та виявленні випадків жорстокого поводження з дитиною, передачі інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів для проведення розслідування і вжиття заходів щодо припинення насильства (ч. 3 ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства»).

Отже, жорстоке поводження з дітьми має дуже серйозні наслідки, що проявляються й у рисах характеру дитини, й у її психологічному розвитку (зокрема, такі діти, стаючи дорослими, залишаються невпевненими у собі, відчують на підсвідомому рівні провину за щось, у них відсутня самоповага, наявні напади страху, тривожності, депресії), а також впливають на її розвиток, віднайдення свого місця у соціумі;

4) є хронічними алкоголіками або наркоманами.

Алкоголізм – це хронічне захворювання, що розвивається в результаті систематичного вживання спиртних напоїв. Воно виявляється у фізичній і психічній залежності від алкоголю, що веде до соціальної і психологічної деградації особистості. Як наслідки алкоголізму для сім'ї виокремлюють: конфлікти в сім'ї; невиконання подружніх, батьківських і материнських обов'язків; утрату поваги; матеріальні труднощі;

внутрішньоутробну поразку плоду; неправильне виховання дітей; нанесення шкоди їх фізичному і психічному здоров'ю [248, с. 233–234].

Тобто, таке захворювання впливає не лише на особу, яка залежна від спиртних напоїв, а й на оточуючих її осіб, зокрема дітей. При цьому дітям зловживання їх батьками спиртними напоями завдає найбільшої шкоди.

Специфічність виховання дітей в «алкогольній сім'ї» проявляється в тому, що все життя обертається навколо алкоголю, а тому соціальна ситуація розвитку дитини в такій сім'ї, звичайно, виступає як похідна від поведінки і настрою батьків, від їх проблем [198, с. 306].

Важко перелічити всі наслідки проживання дитини в сім'ї, в якій хтось із членів страждає на алкоголізм, однак деякими з них в літературі називаються: психопатія, алкогольні порушення, граничні психічні розлади, відхилення в особистісному розвитку та девіантна поведінка. Пояснюється це тим, що у відповідній сім'ї постійно присутні напруженість, тривога, відчуття хаосу і непередбаченості, душевний біль. Емоційні потреби дітей не задовольняються, оскільки батьки недоступні для них або просто фізично (наприклад, батько, який полюбить випити з друзями, мало буває вдома), або емоційно (наприклад, коли тверезий батько думає про те, де б йому випити, а мати занурена в думки про те, як утримати чоловіка від пиятики). Брехня стає повсякденним компонентом життя як всієї сім'ї, так і дитини [45, с. 140, 141, 143].

Крім того, діти алкоголіків виносять з неспокійного дитинства численні комплекси, низьку самооцінку і тривожність, що дуже заважає їм й у дорослому житті [21, с. 36].

Так само значний негативний психологічний вплив, як вплив алкоголізму батьків на дітей, має їх розвиток і виховання батьками-наркоманами.

Наркоманія (від грец. *narke* – заціпеніння, сон і *mania* – божевілля, пристрасть, потяг) – це група хвороб, що виникає внаслідок систематичного, у наростаючій кількості, уживання речовин, які належать

до затвердженого на офіційному рівні списку наркотиків [129, с. 36–37]. Таке захворювання характеризується певною сукупністю симптомів і синдромів, а також медичними наслідками, особистісними змінами та асоціальною поведінкою [117, с. 111].

Результатом наркоманії є руйнування фізичного і психічного здоров'я, деградація особистості [248, с. 234]. Усе це не може не вплинути на дитину, на формування її психіки.

Таким чином, у сім'ях, де батьки хворіють на алкоголізм чи наркоманію виявляється безліч патогенних факторів: психічні захворювання, деструктивність у взаєминах, відсутність атмосфери довіри і захищеності тощо. Батьки не можуть забезпечити адекватне задоволення потреб дитини, контакт між ними часто грубо порушується [118, с. 125].

Як наголошує І. І. Максимів, соціально-психологічний розвиток дитини, насамперед, дошкільного та молодшого віку відбувається переважно шляхом наслідування, копіювання поведінки батьків у сім'ї. Відповідно, якщо в родині має місце алкоголізм, наркоманія батьків, дитина засвоює зразки такої асоціальної поведінки, що провокує розвиток схильності до ранніх шкідливих звичок і залежностей [124, с. 172].

Проте це не всі негаразди, які впливають на життя і стан здоров'я дітей, батьки яких залежні від вживання спиртних напоїв, наркотичних засобів чи інших токсичних речовин. Достатньо часто такі діти стикаються із дотичною до аналізованих залежностей проблемою – насильством над ними. Адже під впливом речовин, що ними вживаються, батьки можуть ставати агресивними, не повністю керувати своїми діями тощо.

Тобто, можна додатково констатувати, що кілька підстав позбавлення батьківських прав можуть бути наявними одночасно;

5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва.

Експлуатація дітей позбавляє молоде покоління дитинства і перешкоджає його належному фізичному, емоційному та соціальному розвитку [208, с. 29].

У науковій літературі експлуатація дітей розглядається як створення та реалізація погроз нормальному розвитку особистості дітей в інтересах тих осіб, які ці загрози створюють і реалізують. При цьому виокремлюються такі види експлуатації дітей: торгівля дітьми; викрадення дітей; втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність; жорстоке поводження з дітьми; сексуальна експлуатація неповнолітніх; економічна експлуатація дітей; релігійна експлуатація дітей; психологічна експлуатація дітей [124, с. 174–175].

Діти, залучені до найгірших форм дитячої праці, потерпають від значних фізичних і психологічних проблем. Зокрема, проблеми з фізичним здоров'ям можуть виникати внаслідок шкідливої роботи, фізичного насильства, неповноцінного харчування, сексуальної поведінки (що додатково наражає на ризик зараження ВІЛ/СНІД, гепатитом та іншими захворюваннями, які передаються статевим шляхом), поганого медичного обслуговування. Експлуатація дитини має середньо та довготермінові наслідки для розвитку дитини (наприклад, захворювання, викликані вдиханням вугільного пилу, нерідко проявляються через 10 і більше років після роботи дитини у шахті). Психологічна реакція дитини на експлуатацію з боку батьків залежить від природи такого досвіду (одноразове чи багаторазове залучення), спроможності дитини до пристосування (захисні механізми та навички, наявні у дитини ресурси емоційної та соціальної підтримки), ризиків, на які вона наражається під час експлуатації, віку дитини. Є вірогідним, що психологічна реакція якоїсь дитини буде помірною, у той час як інші діти страждатимуть від серйозних емоційних розладів, наприклад, таких: посттравматичний стрес, депресія, тривожність; алкогольна та (чи) наркотична залежність; саморуйнівна поведінка, розлади або проблеми поведінки (наприклад,

вчинення крадіжки); дисфункція у сприйнятті себе, проблеми самоідентифікації; проблеми у стосунках та недовіра до дорослих; деформація у сприйнятті свого фізичного образу, невірна перцепція власної сексуальності, сексуалізована поведінка; викривлене розуміння праці та дитинства [208, с. 29–30].

У КК України (ст. 150) передбачено відповідальність за експлуатацію дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання її праці. Вчинення тих самих дій щодо кількох дітей або якщо вони спричинили істотну шкоду для здоров'я, фізичного розвитку або освітнього рівня дитини, або поєднані з використанням дитячої праці в шкідливому виробництві є обтяжуючою обставиною.

Пленум Верховного Суду України додатково роз'яснив, що у контексті позбавлення батьківських прав як експлуатацію дитини слід розглядати залучення її до непосильної праці, до заняття проституцією, злочинною діяльністю або примушування до жебракування (п. 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 3 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» від 30.03.2007 р.) [169].

Становить загрозу для нормального розвитку дитини, її соціалізації сформовані у процесі експлуатації переконання, що побудовані на власному досвіді дитини та відбивають реалії експлуатації. Навіть у разі потрапляння такої дитини у сприятливе середовище (наприклад, після усиновлення її в подальшому чи отримання турботи від родичів) ці переконання можуть стати когнітивною перешкодою для ефективної емоційної, навчальної та професійної реабілітації дитини, оскільки не відповідатимуть новим реаліям, з якими дитина стикається в ході реабілітації (реінтеграції) [255].

Таким чином, примушування до жебракування також є певною мірою експлуатацією дитини.

На законодавчому рівні визначено, що жебрацтво – це систематичне випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб (ч. 1 ст. 150-1 КК України).

При цьому використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом і втягнення неповнолітніх у заняття жебрацтвом є підставою для притягнення винної особи до кримінальної відповідальності (статті 150-1, 304 КК України).

Як впливає із вищезазначеного, використання дитини в жебрацтві і втягнення її в жебрацтво підпадає під поняття жорстокого поводження з дитиною.

Бродяжництво передбачає бездомне існування, що, зазвичай, супроводжується постійною переміною місця перебування з метою ухилення від суспільно корисної праці [122, с. 143].

Дитина, яку примусили до жебракування та бродяжництва, не має змоги розвивати власну мережу соціальної підтримки через можливу відсутність постійної домівки, безперервне кочування з одного місця на інше, невпевненість у завтрашньому дні. Також дитина страждає від негативного ставлення оточуючих, зокрема, соціального виключення, стигматизації та навішування ярликів («жебрак»). Поєднання нестабільного оточення та негативної реакції з боку інших спричиняє спотворене сприйняття дитиною самої себе, шкодить її особистісному розвитку [208, с. 30].

Нерідко примус до жебракування, «виштовхування» на вулицю (що спричинює бродяжництво) має відверто силовий характер: під час розпивання спиртних напоїв, влаштування зустрічей з асоціальними особами дитину просто виганяють з дому. Коли дитина повертається, у неї відбирають здобуті гроші або вона віддає їх сама, щоби її не побили або краще до неї ставилися [124, с. 172].

Таким чином, і експлуатація дитини, у тому числі примушування до жебракування, і створення умов для її бродяжництва завдають значної

шкоди фізичному, духовному і психологічному розвитку дитини. До неї при цьому можуть застосовуватися насильницькі дії, вона стає більш схильною до паразитарного способу існування, вчинення аморальних поступків, бере приклад з оточуючих її «колег» – жебраків і бродяг, а тому може розпочати вживати спиртні напої, палити тощо;

б) засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення стосовно дитини.

Вчинення батьками або особами, які їх замінюють, кримінальних правопорушень стосовно власних дітей чи дітей, стосовно яких є обов'язки із виховання чи догляду за ними, значно підвищує ступінь суспільної небезпеки, порушує встановлені обов'язки, передбачені СК України та належать до високолатентних [200, с. 105].

КК України передбачає покарання як за умисні кримінальні правопорушення, які у тому числі можуть бути вчинені стосовно дитини, так і за такі, які безпосередньо стосуються тільки її. Спробуємо сформулювати два відповідних переліки кримінальних правопорушень, які можуть бути вчинені батьками (особами, які їх замінюють) стосовно своїх дітей.

Так, до перших належать, зокрема: умисне вбивство (ст. 115 КК України); доведення до самогубства (ст. 120 КК України); умисні тілесні ушкодження (статті 121–125 КК України); побої та мордування (ст. 126 КК України); катування (ст. 127 КК України); погроза вбивством (ст. 129 КК України); зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ст. 130 КК України); залишення в небезпеці (ст. 135 КК України); ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані (ст. 136 КК України); насильницьке донорство (ст. 144 КК України); незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146 КК України); торгівля людьми (ст. 149 КК України); зґвалтування (ст. 152 КК України); сексуальне насильство (ст. 153 КК України); зловживання опікунськими правами (ст. 167 КК України); посягання на здоров'я людей

під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів (ст. 181 КК України); виготовлення творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію (ст. 300 КК України); виготовлення порнографічних предметів (ст. 301 КК України); створення або утримання місць розпусти і звідництва (ст. 302 КК України); сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ст. 303 КК України); незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 314 КК України); схилення до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 315 КК України) тощо.

До тих, які можуть бути вчинені лише стосовно дитини, належать такі кримінальні правопорушення: умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК України); підміна дитини (ст. 148 КК України); експлуатація дітей (ст. 150 КК України); використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150-1 КК України); вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку (ст. 155 КК України); розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК України); домагання дитини для сексуальних цілей (ст. 156-1 КК України); ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК України); злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною (ст. 166 КК України); незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) (ст. 169 КК України); одержання доступу до дитячої порнографії, її придбання, зберігання, ввезення, перевезення чи інше переміщення, виготовлення, збут і розповсюдження (ст. 301-1 КК України); проведення видовищного заходу сексуального характеру за участю неповнолітньої особи (ст. 301-2 КК України); втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність (ст. 304 КК України); спонукання неповнолітніх до застосування допінгу (ст. 323 КК України); схилення неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів (ст. 324 КК України).

Вчинення кримінального правопорушення стосовно дитини, зазвичай, поєднується з одночасним застосуванням до неї фізичного, сексуального, психологічного та (або) економічного насильства.

Із наведеного переліку кримінальних правопорушень відразу стає очевидним негативний вплив на розвиток, здоров'я і психіку дитини вчинення указаних діянь стосовно неї.

Найпоширеніші психологічні розлади, пов'язані з посттравматичним стресом, зумовленим кримінальним правопорушенням, вчиненим батьками щодо дитини, включають: вживання або залежність від алкоголю, наркотиків чи інших заборонених речовин, депресію, напади паніки з агорафобією або без неї, загальну тривожність, нав'язливі стани (ананказм), соціофобію. Характерною ознакою розладів у дітей, викликаних тривожністю, є те, що емоційно-нейтральна інформація сприймається й обробляється як негативна, а неоднозначна інформація обробляється як загрозна [257].

Для визначення рівня негативного впливу діянь батьків, що становлять підстави позбавлення батьківських прав, було проведено анкетування (Додаток Б) практичних психологів і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Для початку ми запропонували пройти анкетування 42 психологам (працівникам соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також дитячих закладів). У результаті аналізу заповнених анкет виявлено, що психологи як найбільш поширені в соціумі діяння, які можуть стати (стають) підставами для позбавлення батьківських прав і мають найбільший негативний психологічний вплив на дітей, визначають: алкоголізм (100 %), фізичне та сексуальне насильство (100 %), відмову від матеріального утримання дитини (88,1 %), наркоманію (71,4 %). Тобто можна констатувати, що у соціумі найбільш значущими вважаються складові об'єктивної сторони взаємовідносин батьків і дітей: підтримання здорового розвитку дитини, матеріальні аспекти її забезпечення, а також

вплив поведінки батьків на становлення її як повноцінного члена суспільства.

Анкетування 36 дітей (дівчат і хлопців 14–16 років), батьків яких позбавили батьківських прав і які проживають у дитячих будинках-інтернатах, продемонструвало інший бік сприйняття відповідної проблеми. Діти як діяння батьків, що мали на них найбільший негативний вплив, назвали: фізичні покарання (97,2 %), економічне насильство (позбавлення їх особистих речей, їжі, примушування до заробляння грошей тощо) (86,1 %), залякування, образи, приниження (80,56 %), неувагу до їх життя і проблем, з якими вони стикаються (69,4 %). Отже, при проживанні у дисфункційній сім'ї діти більше страждають від суб'єктивних факторів, що характеризуються значним для них психологічним навантаженням.

Таким чином, проаналізувавши підстави позбавлення батьківських прав та результати емпіричного дослідження, стає помітним, що постійно прослідковується взаємозв'язок і взаємозалежність таких підстав і психологічних наслідків відповідних діянь батьків стосовно своїх дітей.

Деморалізуюче середовище сімей з негативною морально-правовою характеристикою дорослих зосереджує в собі найбільшу кількість різноманітних несприятливих факторів, а саме: пияцтво, алкоголізм і наркоманія дорослих, часто в поєднанні зі спробами втягнення дітей у це; аморальний спосіб життя батьків; постійні конфлікти, які виливаються у сварки, скандали, бійки; скоєння кримінальних та інших правопорушень, негативний вплив судимих осіб [218, с. 330]; статева розбещеність батьків; протиправні погляди дорослих членів родини; емоційне відчуження дитини батьками; байдуже ставлення дорослих до виховання і поведінки підлітків, повна незацікавленість батьків у майбутньому своєї дитини; негативний вплив низького матеріально-побутового становища сім'ї. Кожен із вищеназваних факторів навіть окремо може призвести до появи серйозних відхилень у процесі формування особистості дитини. У певному ж поєднанні, а тим більше разом, ці обставини визначають повну

нездатність сім'ї виховати морально і соціально повноцінну особу [25, с. 10].

Також можна звернути увагу на те, що, зазвичай, неправомірні дії (всі дії (бездіяльність), що охоплюються підставами для позбавлення батьківських прав, безсумнівно, є протиправними) спричиняють конкретні шкідливі наслідки (наприклад, погане навчання дитини внаслідок ухилення батьків від її виховання, психічні чи фізичні травми у дитини внаслідок жорстокого поводження батьків із нею). Але у разі позбавлення осіб батьківських прав такий захід спрямовується, за можливості, на запобігання виникненню шкідливих наслідків [77, с. 216]. Хоча, на жаль, найчастіше, можна виявити указані підстави чи довести їх наявність лише при уже завданій шкоді дитині.

У цілому можна підсумувати:

1) усі діяння, що належать до підстав позбавлення батьківських прав, становлять значну небезпеку для розвитку дитини, її здоров'я (фізичного і психічного), негативно впливають на її соціалізацію, формування психіки. Адже дитяча психіка є несформованою, нестабільною, дитина легко піддається будь-якому впливу (як позитивному, так і негативному) з боку оточуючих і, в першу чергу, близьких їй осіб, наслідує їх поведінку;

2) дуже часто кілька підстав існують одночасно, а інколи навіть неможливо відокремити одну підставу від іншої, оскільки діяння підпадає під ознаки кожної з них, наприклад, це стосується використання дитини в жебрацтві і втягнення її в жебрацтво, що охоплюється поняттям жорстокого поводження з дитиною і становить самостійну підставу позбавлення батьківських прав. Крім того, вчинення діянь, що складають підстави позбавлення батьківських прав, супроводжується психологічним насильством над дитиною;

3) встановлення законодавцем підстав і порядку позбавлення батьківських прав обумовлено, насамперед, захистом інтересів дітей,

забезпеченням їх нормального розвитку і виховання в сприятливих умовах, бажанням запобігти негативним наслідкам діянь, що заважають цьому;

4) наслідки травматичного впливу вчинків батьків, стосовно яких вирішується питання про позбавлення батьківських прав, на дітей можуть бути різними, що залежить від різноманітних факторів: віку дитини, її психологічної стійкості і витривалості, когнітивного та емоційного розвитку, тривалості дії відповідних негативних факторів і їх «глибини», загальної обстановки у сім'ї, підтримки і захисту дитини, наприклад, другим із батьків, наявності професійної психологічної допомоги тощо. Об'єднує всі наслідки вчинення стосовно дітей діянь, які становлять підстави позбавлення батьківських прав, те, що вони, незалежно від сили впливу, є негативними, залишають на все життя сліди у характері, звичках, психологічному розвитку дитини.

Між іншим, дитина може залишатися у травматичній ситуації, не усвідомлюючи її ризиків та негативних наслідків, може вважати таку подію цілком «нормальною» [208, с. 35];

5) найпоширенішими психологічними наслідками для дітей діянь несумлінних батьків, за які їх можуть позбавити батьківських прав, є: невпевненість; відсутність самоповаги; емоційна тупість; поганий настрій, страхи, фобії, тривожність, неврози, депресії; уповільнювання інтелектуального розвитку; відчуття відсутності підтримки з боку близьких; втрата довіри до оточуючих або навпаки підвищена довірливість; відчуття провини; схильність до самогубства; наявність різноманітних залежностей (від спиртних напоїв, наркотичних чи токсичних речовин, азартних ігор); почуття ненависті (до себе, батьків, інших осіб), прояви агресії; схильність до вчинення насильницьких дій, скоєння кримінальних чи інших правопорушень тощо;

6) небезпечними наслідки вчинення відповідних діянь батьками для дитини є не тільки тому, що вони негативно впливають, як уже неодноразово зазначалося, на саму дитину, а також, звичайно, не обходять

стороною інших членів сім'ї, вони завдають шкоди й іншим особам: іншим дітям, з якими вступає у відносини травмована дитина (наприклад, така дитина починає проявляти агресію до своїх однокласників, надавати їм приклад антисоціальної поведінки, вчиняти дії, що підпадають під ознаки булінгу, та ін.), а в подальшому, у дорослому житті – колегам по роботі, членам її власної сім'ї, оскільки засвоєні у дитинстві стереотипи поведінки батьків неусвідомлено переносяться дитиною у своє доросле життя;

7) держава має запобігати вчиненню будь-яких дій стосовно дітей, які завдають їм фізичної, психічної та іншої шкоди, а в разі неможливості забезпечення дітям повної безпеки зростання, проживання, розвитку і виховання в сім'ї батьків – вживати всі необхідні заходи для зменшення негативного впливу дисфункційної сім'ї на дитину або взагалі повної ізоляції дітей від батьків, які завдають їм відповідної шкоди, у тому числі і через позбавлення їх батьківських прав.

2.2. Психологічні особливості провадження у справах про позбавлення батьківських прав

Як впливає із положень СК України (статті 164, 165), питання про позбавлення батьківських прав вирішується судом. Крім того, що ситуація, яка склалася у взаємовідносинах між відповідним із батьків (батьком та (або) матір'ю) і дитиною (другим із батьків, іншими родичами дитини), уже має неабияке психологічне навантаження, судовий порядок привносить у неї додатковий негативний психологічний ефект.

Свого часу О. Є. Брусиловський відзначив, що будь-який суд на кожному кроці повинен вирішувати психологічні питання. Психологія – це стихія, яка оточує його з усіх боків [23].

Справи про позбавлення батьківських прав є однією із найскладніших категорій справ, що розглядаються у порядку цивільного судочинства, не лише з позиції важкості доказування наявності підстав для

такого позбавлення, а й з огляду на психо-емоційну напругу, що пов'язана із судовим розглядом і серйозними наслідками задоволення позовних вимог [10, с. 200].

Відтак, слід визначити психологічні особливості провадження у зазначеній категорії сімейних справ.

Справи по позбавлення батьківських прав розглядаються судом у порядку позовного провадження, оскільки у таких справах завжди наявний спір про право, а також сторони з протилежними інтересами.

Сторонами у таких справах є позивач (особа, на захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів якої відкрито позовне провадження у цивільній справі) і відповідач (особа, яка, на думку позивача, порушила, не визнала або оспорила його права, свобод чи інтереси і тому притягується до участі у цивільній справі для відповіді за пред'явленими позовними вимогами) [234, с. 70].

Окрім сторін у справах про позбавлення батьківських прав, виходячи із частин 1, 4 ст. 42 ЦПК України, учасниками справи можуть бути треті особи, органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Згідно із ст. 165 СК України право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав мають один з батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, в якому вона перебуває, орган опіки та піклування, прокурор, а також сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років.

Однак позивачем, якщо повернутися до наданого вище визначення, при цьому є сама дитина, стосовно якої піднімається питання про позбавлення її батька та (або) матері батьківських прав, незалежно від її віку і стану здоров'я. Адже саме її права, свободи та інтереси захищаються при розгляді і вирішенні аналізованої категорії справ. Інші, перелічені в ст. 165 СК України особи, при зверненні до суду із відповідною позовною

заявою набувають процесуального статусу законного представника або органу та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Але парадокс ситуації полягає в тому, що у будь-якому випадку, до позбавлення батьківських прав, відповідач залишається законним представником дитини. Як зазначає Л. А. Кондрат'єва, законні представники дитини – недобросовісні батьки – змушені в суді захищати свої власні інтереси, які, як правило, часто не співпадають з інтересами їх дитини, що може призвести до негативних наслідків. Інколи інтереси й інших осіб, які звертаються до суду із заявою про позбавлення батьківських прав, можуть не співпадати з інтересами самої дитини. У зв'язку з цим суд повинен перевірити обґрунтованість вимог та дій осіб, які представляють дитину в суді. Для цього слід чітко визначити, серед іншого їх відносини з дитиною в сім'ї [85, с. 105–106]. Отже, у зв'язку з цим виникають труднощі під час розгляду справ про позбавлення батьківських прав, оскільки дитина є суб'єктом спірних правовідносин, де її інтерес пересікається з інтересами батьків. Тому при вирішенні зазначених питань слід враховувати, який інтерес захищають батьки (інші законні представники) й чи не будуть вони діяти всупереч інтересам самої дитини, як сьогодні, так і в майбутньому [53, с. 76].

Зважаючи на те, що дитина є учасником справи про позбавлення батьківських прав у будь-якому випадку, за умови її особистої участі суду необхідно враховувати особистісні, індивідуальні особливості такого специфічного учасника. При цьому важливе значення має не тільки вік дитини, а й сама процедура цивільного судочинства, адже обстановка в яку вона потрапляє, нерідко стає для неї тяжким психологічним випробуванням [113, с. 216–217].

При розгляді цивільних справ за участю дитини перед судом постає ціла низка саме психологічних питань, наприклад: спроможність дитини адекватно сприймати й відтворювати інформацію, яка має значення для

розгляду справи, встановлення стану її загального розвитку тощо [40, с. 67].

Отже, серед завдань комунікації суду з дитиною, є зменшення рівня її психологічної травматизації, збереження (відновлення) її психічної рівноваги. Відповідна комунікація буде успішною за наявності довіри дитини до судді, при створенні ним сприятливої психологічної атмосфери, хоча в межах судового процесу дуже складно встановити єдність з дитиною [185, с. 31, 32].

Відповідачем (відповідачами) у цій категорії справ завжди є батько та (або) мати, яких вважає за потрібне позбавити батьківських прав позивач та (або) інша особа, яка подала до суду позовну заяву.

Усі учасники справи посідають особливе місце серед інших суб'єктів цивільних процесуальних відносин, відіграють у цивільному процесі важливу роль, оскільки їх процесуальна діяльність активно впливає на весь хід процесу, від їх дій, насамперед, залежить його рух, перехід цивільного судочинства від однієї стадії до іншої, всі вони заінтересовані у розгляді цивільної справи [38, с. 114]. Їй важко заперечити, що на вчинення учасниками справи окремих дій, які відображаються на ході розгляду і вирішення цивільної справи, суттєво впливають різноманітні психологічні чинники (наприклад, бажання захистити дитину, її інтереси, бажання «нашкодити» відповідачеві, «потріпати» йому нерви, образа на відповідача тощо).

У контексті викладеного доцільно акцентувати: незалежно від наявності матеріальних правовідносин спір між сторонами завжди існує об'єктивно, його існування не можна поставити під сумнів, спір – це суперечка між особами, факт наявності якої не потрібно доводити. Немає спору – немає процесу, бо перше є передумовою другого. У нашому випадку предметом спору є наявність підстав для позбавлення батьківських прав, які опосередковують невиконання батьками (одним із них) своїх батьківських обов'язків.

З психологічної точки зору ситуація, коли сторони перебувають у протиставленні внаслідок наявного спору між ними, є складною, адже відповідна взаємодія сторін виникає в конфліктній ситуації. Конфлікт загострюється на основі інциденту, коли одна із сторін здійснює дії, що ущемляють інтереси іншої сторони. При неконструктивному конфлікті сторони, як правило, вдаються до морально засуджуваних методів боротьби [47, с. 168].

Як уже відзначалося, це впливає і на вчинення окремих процесуальних дій учасниками справи. Тому вони можуть свідомо затягувати процес розгляду і вирішення справи, створювати емоційну напругу у залі судового засідання та поза його межами тощо.

Тому процеси цивільного судочинства вимагають від суддів глибокого розуміння закономірностей людської психіки: генези формування мотивів і цілей діяльності, вибору способів дії, структури емоцій і почуттів, вольової регуляції поведінки, міжособистісних відносин, видів та причин конфліктів тощо [7, с. 115].

Також слід звернути увагу на те, що дії кожної сторони можуть мати багатозначне пояснення, різні мотиви. Так, свої вольові дії сторона може заздалегідь добре продумувати або вони можуть вчинюватися нею імпульсивно, спонтанно. Важливо, щоб сторона не потрапляла в «пастки» миттєвих обставин. У зв'язку з цим суд зобов'язаний попереджати сторони від неадекватних, необдуманих дій [47, с. 168].

Отже, судді у змагальному процесі належить керуюча роль, яка «полягає у створенні ділової обстановки судового процесу, визначенні і регулюванні спілкувань, усуненні різко конфліктних відносин, зниженні надмірного емоційного збудження учасників» [239, с. 40].

При цьому на усіх етапах судового розгляду справи активізуються, зокрема, пізнавальна, аналітична і критична сторони психологічної діяльності судді, які в подальшому сприяють об'єктивності судового

рішення, уникненню судової помилки, діагностиці неправдивих показань, які впливають на реалізацію основних принципів судочинства [125, с. 122].

Щодо можливих сумнівів з приводу протилежності інтересів сторін аналізованої категорії цивільних справ можна стверджувати, що вони характеризуються такою ознакою. Адже навіть у разі, коли той із батьків, стосовно якого піднімається питання щодо позбавлення батьківських прав, начебто, не заперечує такому позбавленню, насправді має інші інтереси порівняно із позивачем. Так, якщо рішенням суду буде задоволено позовні вимоги, то відповідач після позбавлення батьківських прав більше не матиме багатьох прав, заснованих на спорідненості з дитиною (зокрема, на утримання від дитини у разі своєї непрацездатності), а також не зможе бути в майбутньому усиновлювачем, опікуном та піклувальником. При цьому єдиний обов'язок, що його знімають із особи, позбавленої батьківських прав, – це обов'язок щодо виховання цієї дитини. Від обов'язків ж щодо утримання дитини, відшкодування завданої нею шкоди така особа не звільняється. Тобто можна вважати, що особа, позбавлена батьківських прав, більше втрачає ніж отримує у разі ухвалення судом відповідного рішення.

Але, зазвичай, відповідач проти позбавлення його батьківських прав. Крім того, у відповідача може змінитися позиція у подальшому і він матиме право, за наявності визначених законом підстав, на оскарження судового рішення про позбавлення батьківських прав та (або) на звернення до суду з позовом про поновлення його батьківських прав. Позивач же при пред'явленні позову бажає вирішити відповідне питання якнайшвидше, без подальшого перегляду справи.

Таким чином, у психологічному сенсі у справах про позбавлення батьківських прав превалює протиборство інтересів позивача та відповідача і основне завдання судді полягає у врегулюванні цього протиборства на законній підставі [15, с. 39].

Кожна цивільна справа, у тому числі й справа про позбавлення батьківських прав, у процесі її розгляду і вирішення проходить кілька етапів. Умовно як такі можна розглядати:

- 1) відкриття провадження у справі;
- 2) підготовче провадження;
- 3) врегулювання спору за участю судді;
- 4) розгляд справи по суті (відкриття розгляду справи по суті, з'ясування обставин справи та дослідження доказів, судові дебати та ухвалення рішення).

Зупинімося на їх психологічній характеристиці.

Як визначається в літературі, психологічні особливості процесуальної діяльності суду зумовлюються такими обставинами: 1) чітким порядком розгляду справ у суді (процедура регламентована на законодавчому рівні); 2) стадійністю здійснення діяльності (процес розгляду і вирішення справи проходить кілька точно визначених етапів); 3) активністю різних учасників судового процесу; 4) зовнішніми умовами, в яких відправляється правосуддя (зала судового засідання, наявність атрибутики, здійснення технічного запису судового розгляду тощо) [88, с. 174].

Відкриття провадження у справі можна визнати найлегшим в психологічному розумінні етапом провадження у справі про позбавлення батьківських прав. Адже при відкритті провадження у цій справі сторони та інші суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин взаємодіють дистанційно: зокрема, позивач складає та подає до суду позовну заяву про позбавлення відповідача батьківських прав, суд, оцінюючи заяву та додані до неї документи, вирішує питання про відкриття провадження у справі, після чого копія ухвали суду про відкриття провадження у справі разом із копією позовної заяви та доданими до неї документами надсилається відповідачеві і т. д.

Таким чином, на цьому етапі судової діяльності мова йде лише про створення передумов для розгляду і вирішення спору між сторонами під час подальшого провадження у справі.

Під час першого ознайомлення з позовною заявою і доданими до неї документами у судді формується наявна проблемна ситуація, що призвела до виникнення питання про позбавлення батьківських прав. Отже, під час відкриття провадження у справі суддя розпочинає відповідну пізнавальну діяльність.

Увесь процес розгляду і вирішення справи про позбавлення батьківських прав базується на пізнанні обставин справи. Але саме після відкриття провадження у справі судді доводиться більше проявляти різноманітних умінь і навичок, у тому числі й у сфері пізнавальної діяльності.

Як підкреслюють О. Ю. Кошинець, Л. Л. Радухівська, «в психологічному аспекті судова діяльність є роботою дослідника, яка проводиться за законами пізнання» [100, с. 231].

Пізнання у суді передбачає зіткнення різних інтересів, виникнення суперечливої інтерпретації тих чи інших фактів. У цій ситуації суддя повинен уміти виокремити головне, усунути перекручування, відрізнити емоції від існуючих реалій. Судді доводиться взаємодіяти з широким колом осіб з різним процесуальним статусом, які по різному ставляться до справи, відрізняються інтелектом, віком, професією, соціальним станом та ін. [88, с. 173].

Відповідно до ч. 1 ст. 196 ЦПК України для виконання завдання підготовчого провадження в кожній судовій справі, яка розглядається за правилами загального позовного провадження, проводиться підготовче засідання.

Тому на другому етапі провадження у справі про позбавлення батьківських прав суб'єкти відповідних цивільних процесуальних правовідносин починають особистісну взаємодію між собою.

Проте підготовче провадження, що закладено і в його назві, є лише підготовкою до розгляду і вирішення справи. Його завдання – визначити предмет спору та характер спірних правовідносин, позовні вимоги та склад учасників судового процесу, обставини справи, які підлягають встановленню, та зібрати відповідні докази, з'ясувати заперечення проти позовних вимог, вирішити процесуальні питання (зокрема, щодо відводів, призначення експертизи) тощо (ч. 1 ст. 189 ЦПК України).

У зв'язку із цим під час підготовчого провадження у справі про позбавлення батьківських прав не проявляються повною мірою негативні емоції учасниками справи, напруження ще не досягає максимального рівня.

Важливою особливістю підготовчого провадження у цих справах є встановлення суддею комунікативного контакту з особами, залучення їх до конструктивної співпраці, з'ясування характеру міжособистісних конфліктів між ними, позицій сторін, характерних для окремих осіб психологічних бар'єрів. У процесі спілкування зі сторонами суддя виявляє особливості їхньої поведінки, формує тактику взаємодії з ними [47, с. 169].

Уже на етапі підготовчого провадження суддя має враховувати не лише обставини правового характеру, а й зважати на особливості поведінки учасників справи, аналізувати їх особистісні якості.

Задля виконання завдань підготовчого провадження суддя проводить опитування учасників справи в межах підготовчого засідання.

Таке опитування стосується загальних процедурних питань, зокрема суд з'ясовує: чи бажають сторони укласти мирову угоду, провести позасудове врегулювання спору шляхом медіації, передати справу на розгляд третейського суду або звернутися до суду для проведення врегулювання спору за участю судді; чи повідомили сторони про всі обставини справи, які їм відомі; чи надали сторони докази, на які вони посилаються у позові і відзиві, а також докази, витребувані судом, чи

причини їх неподання; розмір заявлених сторонами судових витрат тощо (ч. 2 ст. 197 ЦПК України).

У процесі первинного опитування учасників справи про позбавлення батьківських прав суддя вирішує питання щодо можливості мирного та (або) позасудового врегулювання спору сторонами, про достатність поданих доказів, які підтверджують наявність чи відсутність визначених законом підстав для позбавлення батьківських прав. Суттєве значення має формування чіткого уявлення судді про суть вимог позивача і заперечень відповідача, розмежування беззаперечних фактів і проблемних тверджень.

На підставі такого опитування суддя визначає необхідність виконання інших процесуальних дій.

При цьому необхідною умовою ефективності цивільного процесу є встановлення суддею комунікативної взаємодії з учасниками справи, залучення їх до конструктивного співробітництва, з'ясування їх позицій у конфлікті та сутності психологічних бар'єрів, що виникли між ними, виявлення фактичної підстави позову [7, с. 124].

Слід враховувати, що сторони суворо оцінюють поведінку судді, його особистісні якості (компетентність, об'єктивність, здатність до рефлексії, розуміння різних життєвих колізій, комунікативність тощо). В іміджі (образі) судді ніщо не повинно викликати роздратування взаємодіючих з ним осіб. Більше того, суддя має володіти даром соціальної комунікації, здатністю активізувати різні прояви поведінки людей, цілеспрямовано регулювати їх [47, с. 170].

Справи про позбавлення батьківських прав потребують застосування психологічних компетентностей як судом, так і через залучення спеціалістів-психологів при вчиненні окремих процесуальних дій, а також за допомогою проведення судово-психологічної експертизи.

Щодо суду – у цьому підрозділі поступово розкриваються особливості застосування ним таких компетентностей на всьому шляху процесу розгляду і вирішення справи про позбавлення батьківських прав.

Стосовно залучення спеціалістів зупинимось далі, при розкритті питання про з'ясування обставин справи та дослідження доказів.

У межах визначення психологічних особливостей підготовчого провадження потрібно зосередитися на питаннях судово-психологічного експертного дослідження, адже, відповідно до п. 8 ч. 2 ст. 197 ЦПК України, суд у підготовчому засіданні вирішує питання про призначення експертизи.

При провадженні у справах, пов'язаних із захистом інтересів дитини, у тому числі і про позбавлення батьківських прав, необхідним є достовірне встановлення особистісних якостей батьків, їх справжніх взаємин і ставлення до дитини. Крім того, конфліктна ситуація в родині породжує у дитини негативні емоційні стани – почуття пригніченості, страху, замкнутості, ситуативної антипатії. Діти можуть перебувати в стані підвищеної сугестивності, заляканості [46, с. 246]. При втягненні дитини в батьківський конфлікт характерними є зміна її ставлення до того з батьків, який проживає окремо, зміна характеру спогадів, їх вибірковість або спотворення, розвиток зверхцінного їх характеру [70, с. 132].

При цьому слід зважати на той факт, що озвучена перед судом думка дитини (особливо при тривалому її проживанні з одним із батьків при ізоляції від іншого) може бути наслідком явного або неявного впливу оточуючих її дорослих, тому задля встановлення не декларованого, а справжнього ставлення дитини до членів своєї сім'ї необхідним є вирішення саме експертного завдання. Адже тільки в ході судової експертизи психолог має можливість не обмежуватися тільки очним обстеженням членів сім'ї та ознайомленням з думками сторін (або однієї сторони), а вивчити всі наявні матеріали цивільної справи, що відображають взаємини батьків з дитиною, особливості сімейного конфлікту, ступінь залучення дитини в цей конфлікт, ступінь впливу батьків на дитину тощо [195, с. 22].

Також не можна не помітити, що підстави позбавлення батьківських прав завжди наповнені психологічним змістом. Звідси, в літературі доречно акцентується увага на необхідності встановлення відповідних обставин шляхом проведення судово-психологічного експертного дослідження. Адже суд повинен утримуватися від соціально-стереотипних суджень, не піддаватися зовнішнім враженням [46, с. 246].

В окреслених та інших випадках, коли необхідно встановити «ті особливості психічної діяльності та такі їх вияви в поведінці особи, які мають юридичне значення та викликають певні юридичні наслідки» [94, с. 156], зокрема, психологічний клімат в сім'ї, психологічний вплив батьків, їх поведінки на дітей, справжнє ставлення дитини до кожного з батьків, істинні бажання дитини, якщо її вік, стан здоров'я та рівень розумового розвитку дозволяє висловлювати свою думку, на допомогу суду для прийняття ним в подальшому законного та обґрунтованого рішення приходить судово-психологічна експертиза.

За характером вирішуваних завдань психологічна експертиза належить до групи так званих діагностичних експертиз, які встановлюють певні процеси, стани і залежності [12, с. 57].

Таким чином, в процесі проведення судово-психологічної експертизи досліджуються психологічні прояви людини [111, с. 161], що не виходять за межі норми, тобто такі, які не викликають сумніву в її психічній повноцінності. Тому завданням психологічної експертизи є визначення у «підекспертної» особи її індивідуально-психологічних особливостей, рівня психічної діяльності, особистісних і емоційних проявів і особливості їх динаміки під впливом конкретних життєвих подій, що мають юридичне значення та тягнуть певні правові наслідки [222].

До компетенції судово-психологічної експертизи належать, зокрема, питання встановлення здатності приймати підекспертною особою осмислені, транзитивні (з урахуванням усіх умов) рішення; виявлення у дієздатного суб'єкта непатологічних психологічних аномалій, що

перешкоджають адекватному відображенню дійсності; встановлення основних мотивів (у психологічному значенні цього поняття) поведінки людини і мотивацію конкретних проступків як важливих психологічних обставин, що характеризують особу; проведення діагностики індивідуально-психологічних особливостей (наприклад, підвищена навіюваність, імпульсивність, подразнюваність, ригідність тощо), що здатні суттєво вплинути на поведінку суб'єкта, встановлення закономірностей та індивідуально-психологічних особливостей психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, уяви тощо) та ін. [236, с. 290–291, 293].

До того ж судово-експертне дослідження дає можливість встановити обставини психологічної природи: наявність або відсутність психологічного впливу на дитину, мотиваційні лінії поведінки кожної із сторін, психологічну характеристику системи відносин дитини з кожним з батьків [197, с. 201], з майбутніми опікунами (піклувальниками), усиновлювачами та іншими особами, в сім'ю яких планується влаштування дитини.

Слід мати на увазі, що при проведенні судово-психологічного дослідження експерт має перебувати в межах, серед іншого, етичного критерію, який має постійний характер і припускає, що предметом судово-психологічної експертизи не можуть бути обставини соціально-моральної природи, моральна оцінка особистості. Даючи психологічну характеристику особистості, експерт виявляє специфіку психологічних властивостей та якостей, які їй притаманні; характеризує установки, потреби, систему цінностей, і робить це на основі знання та застосування в ході дослідження психологічних законів та закономірностей, методом психологічного аналізу структури особистості. Узагальнена психологічна інтерпретація властивостей особистості – результат застосування спеціальних знань, але соціальної оцінки особистості експерт не дає і не має права давати. Це компетентний робити у процесі лише суд [196].

До повноважень експерта-психолога належить проведення обов'язкового клініко-психологічного та експериментально-психологічного дослідження. При цьому відображення змісту клінічної бесіди (опис історії життя, характеру, інтересів, захоплень, наявності друзів, улюблених і нелюбих занять, режиму, розпорядку дня, уявлень дитини про місце та роль батьків у її житті, переживань дитини з приводу позбавлення батьків батьківських прав) в експертному висновку дозволяє суду оцінювати ці дані поряд з висновками за результатами експертного дослідження [70, с. 132–133].

Навіть суди при призначенні судово-психологічної експертизи підкреслюють, що експерт-психолог має на меті не просто констатацію фактів, які були виявлені ним в ході проведеного дослідження, а проводячи їх аналіз та даючи оцінку виявленим обставинам, він виконує функцію джерела наукової інформації, фактів, що необхідні суду при оцінці багатогранних індивідуальних особливостей психічної діяльності сторін, свідків [222].

Хоча у справах про позбавлення батьківських прав предметом судово-психологічної експертизи також може стати встановлення психологічної сумісності дітей з кожним із батьків та здатності батьків забезпечувати належне виховання дитини [11, с. 36; 16, с. 32].

Однак слід зважати на положення ст. 110 ЦПК України: висновок експерта не має для суду заздалегідь встановленої сили і оцінюється судом разом із іншими доказами за правилами, встановленими ст. 89 цього Кодексу. Хоча відхилення судом висновку експерта повинно бути мотивоване в судовому рішенні. Адже суд має оцінювати докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні всіх наявних у справі доказів, як кожного з них окремо, так і у їх взаємозв'язку.

Звичайно, під час розгляду справ про позбавлення батьківських прав можуть бути призначені й інші судові експертизи (судово-медична,

почеркознавча тощо) та комплексні експертизи (зокрема, психолого-психіатрична, психолого-педагогічна). Але їх детальний аналіз виходить за межі предмета дослідження.

У разі наявності згоди сторін до початку розгляду справи про позбавлення батьківських прав по суті може бути проведене врегулювання спору за участю судді (статті 201–205 ЦПК України).

Проведення цієї примирної процедури здійснюється у формі спільних (за участю всіх сторін, їх представників та судді) та (або) закритих (за ініціативою судді з кожною із сторін окремо) нарад. Під час проведення спільних нарад суддя з'ясовує підстави та предмет позову, підстави заперечень, роз'яснює сторонам предмет доказування по категорії спору, який розглядається, пропонує сторонам надати пропозиції щодо шляхів мирного врегулювання спору та здійснює інші дії, спрямовані на мирне врегулювання сторонами спору. Суддя може запропонувати сторонам можливий шлях мирного врегулювання спору. Під час закритих нарад суддя має право звертати увагу сторони на судову практику в аналогічних спорах, пропонувати стороні та (або) її представнику можливі шляхи мирного врегулювання спору. Водночас, під час проведення врегулювання спору суддя не має права надавати сторонам юридичні поради та рекомендації, надавати оцінку доказів у справі.

Інформація, отримана будь-якою зі сторін, а також суддею під час проведення врегулювання спору, є конфіденційною.

Внаслідок особливостей цього етапу під час проведення врегулювання спору за участю судді протокол наради не ведеться та не здійснюється фіксування технічними засобами.

Зважаючи на можливість наявності такого етапу, суддя повинен володіти і майстерністю організації переговорів, адже врегулювання спору за участю судді – це законний спосіб вирішення протиріч сторін поза межами судового засідання.

Хоча проведення врегулювання спору за участю судді не завжди є можливим у справах про позбавлення батьківських прав, з огляду на їх специфічну психологічну характеристику. Зазвичай, у таких справах сторони перебувають у достатньо серйозному конфлікті і вже не можуть (не хочуть) чути один одного. Тому суддя має постійно оцінювати можливість проведення процедури врегулювання спору за його участю, не допускати ескалації конфлікту під час спільних нарад, а також вчасно оголошувати перерви задля зняття емоційного напруження сторін.

І, нарешті, останній етап провадження у справі про позбавлення батьківських прав у суді першої інстанції – розгляд справи по суті.

Ця фаза судової діяльності завжди пов'язана із самим тривалим процесом комунікації і взаємодії всіх суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, а тому вона є найбільш напруженою та емоційно складною і для судді, і для учасників справи.

Деякі особливості попередніх етапів притаманні і розгляду справи по суті, але йому характерні й специфічні риси, які зумовлені різними психологічними чинниками, що тепер проявляються найбільш яскраво.

Судовий процес – це дія, сповнена потужними емоціями, як і все, що пов'язане із людьми; але суддя повинен залишатися неупередженим, не зважаючи на свою стать, досвід, проблеми сприйняття [43, с. 84]. Суддя регулює процес судового розгляду, спрямовує його, забезпечує дотримання вимог законності, застосовуючи різноманітні психологічні прийоми і методи.

Окремо слід звернути увагу: суд керує ходом судового процесу, зберігаючи об'єктивність і неупередженість (п. 1 ч. 5 ст. 12 ЦПК України).

Поняття «об'єктивний» розкривається в тлумачному словнику як такий, який існує поза людською свідомістю і незалежно від неї, незалежно від волі, бажань людини; «неупереджений» – який не має обманної, негативної, заздалегідь сформованої думки, упередження проти кого-, чого-небудь [27, с. 619, 635].

Як впливає із обох визначень у відповідні категорії закладено психологічний зміст.

На думку Т. Ю. Якимової, паралельне вживання понять об'єктивність та неупередженість суду є термінологічною неточністю, оскільки неупередженість є ознакою об'єктивності та його умовою [249, с. 8].

Ми також вважаємо, що ці категорії є взаємопов'язаними. Але не будемо вступати в полеміку щодо їх співвідношення як частини і цілого, адже це виходитиме за межі предмета дослідження. Зосередимося на психологічних аспектах діяльності судді в напрямі забезпечення об'єктивності і неупередженості до обставин цивільної справи, яка перебуває в його провадженні, та учасників судового процесу.

В усталеній практиці ЄСПЛ неодноразово підкреслювалось, що суд має бути суб'єктивно вільним від особистої упередженості чи необ'єктивності (наприклад, справа «Морріс проти Об'єднаного королівства»). При цьому, зокрема у рішеннях у справах «Білуга проти України» та «Ветштайн проти Швейцарії», додатково наголошується на обов'язку суддів викликати довіру в учасників судового розгляду [221]. Таке доповнення, вбачається, є доволі доцільним, адже встановлення в залі судового засідання атмосфери, заснованої на довірі до судді, сприятиме зниженню емоційної напруги, налагодженню продуктивного і конструктивного спілкування, що забезпечуватиме ефективність судового процесу.

Слід враховувати, що об'єктивність судді залежить не лише від його професійних якостей, а й від особистісних проявів (емоцій, вражень, суджень, минулого досвіду, ідеалів, симпатій та антипатій, властивостей характеру, розвитку психіки тощо) [249, с. 9, 144].

При характеристиці неупередженості у літературі також наголошується на її пов'язаності із емоційним ставленням людини до чогось або когось [133, с. 289]. Наприклад, якщо суддя є носієм

допроцесуальних знань про факти, що мають значення для справи, у нього виникає психологічна залежність від позиції, яка склалася поза процесом із цієї конкретної справи [155, с. 514], що свідчить про його упередженість, а це є неприпустимим.

Тому для виконання своєї регулятивної (керуючої) ролі суддя повинен володіти такими якостями, як: самоконтроль, емоційна стриманість, вміння зберігати спокій в напружених ситуаціях, вимогливість до форми поведінки і висловлювань учасників справи, і в той же час виявляти терпимість, тактовність, здатність до релаксації, зниження надмірної емоційної збудженості окремих учасників засідання [7, с. 154].

Велика Палата Верховного Суду також погодилася з тим, що суддя повинен при здійсненні судочинства виявляти тактовність, ввічливість, витримку й повагу до учасників судового процесу та інших осіб. При цьому повага виражається у шанобливому ставленні до людей, із врахуванням їхніх особистостей, інтересів, життєвого досвіду. Суддям треба пам'ятати, що присутні у залі судового засідання особи постійно вивчають і оцінюють поведінку суддів, кожен жест судді, дію, погляд, слово. Саме тому суддя має не поводити себе зверхньо, не моралізувати, не проводити порівнянь, вміти слухати і своєчасно ставити запитання, з'ясовуючи лише необхідні деталі для розгляду справи по суті [166].

Керівна функція суду зростає в конфліктних ситуаціях. Суд повинен розпізнати рівень конфлікту, його сутність (справжність або уявність), чітко визначати предмет конфлікту, сутність протиборчих інтересів. У деяких випадках виникає необхідність розпізнання удаваного конфлікту (коли формальне волевиявлення позивача не виражає по суті його волі) [46, с. 233].

Як відмічалось вище, розгляд справи по суті має свої підетапи (складові).

Відкриття розгляду справи по суті опосередковується сукупністю процесуальних дій суду щодо відкриття судового засідання, роз'яснення

прав та обов'язків учасникам судового процесу та вирішення питання про можливість з'ясування обставин справи та дослідження доказів за такої явки учасників справи.

У психологічному сенсі відкриття розгляду справи по суті характеризується налагодженням повторного спілкування з учасниками справи, а також утвердженням атмосфери ритуальної урочистості.

Для судового засідання законодавцем встановлені певні правила (проводиться в спеціально обладнаному приміщенні – залі судових засідань; особи, присутні у цій залі, повинні встати, коли входить і виходить суд; рішення суду такі особи заслуховують стоячи тощо).

Відповідні ритуали та створювана за їх допомогою атмосфера є суттєвими у психологічному сенсі: дотримання правил судового етикету емоційно впливає на психіку осіб, присутніх у залі судових засідань, створює необхідну морально-психологічну обстановку судочинства, запобігає недисциплінованій поведінці [47, с. 170].

Перед судом, зважаючи на це, постає завдання не лише застосовувати процесуальні норми, що регулюють процедуру розгляду і вирішення справи, у тому числі й про позбавлення батьківських прав, він має також забезпечувати культуру судового процесу, керувати соціально-рольовою поведінкою кожного суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин.

Слід наголосити, що, починаючи із з'ясування обставин справи та дослідження доказів, процес розгляду справи про позбавлення батьківських прав переходить на найвищий рівень прояву негативних емоцій учасниками справи, і, насамперед, сторонами.

Сторони у судовий процес приходять знервованими, роздратованими, інколи поводять себе неадекватно. Саме суддя є їхнім заспокійливим засобом, від судді залежить, як він вирішить непорозуміння, як погасить сварку, як відреагує на неадекватну поведінку, щоб не дати всьому цьому переродитися у потужний конфлікт [43, с. 131] і

завадити виникненню перепон для подальшого конструктивного розгляду і вирішення справи про позбавлення батьківських прав.

Безпосередність контакту між судом і учасниками процесу пов'язана і з паравербальними засобами впливу. Тут істотну роль відіграють міміка, жестикуляція, пантоміма, емоційно-експресивні особливості мови. Паузи, інтонація, вербальні труднощі, зовнішні прояви невпевненості (впевненості), розгубленості (зібраності), нервозності (спокою) мають вплив на спрямування судового процесу [46, с. 232], його результативність.

Уся судова діяльність як процес реалізації правосуддя наповнена глибоким психологічним змістом. Проте саме під час з'ясування обставин справи та дослідження доказів це проявляється найбільше, оскільки на поведінку суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин впливає обстановка в залі судового засідання, сама процедура дослідження доказів (порядок допиту свідків, дослідження письмових, речових та електронних доказів, висновку експерта тощо). Все це активно позначається як на розкритті індивідуально психологічних особливостей всіх учасників судового процесу (судді, сторін, свідків, судової аудиторії), так і на прояві специфічних соціально-психологічних феноменів, пов'язаних із закономірностями міжособистісної і групової взаємодії людей [228, с. 258].

Якщо одна сторона визнає існування фактів, з яких виходить інша сторона, то їх взаємодія набуває безконфліктного характеру. У разі невизнання цих фактів протиборство сторін характеризується конфліктною взаємодією. При цьому засоби і прийоми, які використовуються сторонами, мають на меті застосування не тільки інформаційного, а й психологічного впливу [46, с. 231].

Проте суперечливі інтереси сторін можуть породжувати напружені ситуації і конфліктне протистояння, тому завдання судді – надавати взаємодії сторін конструктивно-пізнавальний характер [125, с. 119].

У разі конфліктної взаємодії сторін справи про позбавлення батьківських прав суперечки набувають характеру полеміки, розумового

протиборства – загострюється соціальне дистанціювання. Відчуваються відмінності позицій щодо своєї сторони у справі, якій приписуються всілякі чесноти, від іншої сторони, яка характеризується, на думку контрагентів, в основному недоліками і вадами [46, с. 232].

Тому судді під час розгляду і вирішення справ про позбавлення батьківських прав доволі часто потрібно управляти конфліктом, тобто спрямовувати конфлікт в раціональне русло діяльності людей, осмислено впливати на конфліктну поведінку учасників справи, коректувати її з метою досягнення бажаних результатів – вирішення справи; обмежувати протиборство рамками конструктивного впливу на конфліктний процес, підтримувати такий рівень конфліктності, що не виходить за контрольовані межі [145, с. 107].

Але, крім впливу на поведінку учасників справи і коригування процесу взаємодії конфліктуючих сторін, судді потрібно побудувати діалог, насамперед, зі сторонами справи, що є складним завданням при розгляді цих справ.

Проте тільки діалог, як слушно констатує В. П. Казміренко, «забезпечує визначальні спроби підтримки зворотного зв'язку як важливої опори в побудові взаєморозуміння і рефлексивного осмислення фрагментів мозаїки комунікативних дій», саме у вимірі відносин, «де спостерігається диспозиція властивостей «Ми» і «Вони», діалог стає когнітивним соціально-психологічним механізмом, що формує очікування та визначає практичні дії для досягнення згоди, знаття напруженості, вибір стратегій подолання протистояння і конфронтації» [73, с. 181, 183].

У зв'язку із цим ми погоджуємося із позицією, відповідно до якої важливо усвідомлювати, що суддя, який веде судове засідання, уособлює в собі не тільки юриста, він є професійним комунікатором, функції якого полягають в управлінні процесом взаємодії. Тому необхідність управляти діалогом, вирішувати конфлікти, розблоковувати емоційно напружені ситуації в процесі судового розгляду, розуміти та коригувати власний

психологічний стан, а також атмосферу в залі засідання пред'являє високі вимоги не тільки до спеціальних компетенцій судді (наявність юридичної освіти, досвіду роботи тощо), а й до психологічних [237, с. 14].

Також слід акцентувати увагу на тому, що у разі, коли на одній стороні справи беруть участь кілька осіб, то судовий процес розвивається як взаємодія не тільки окремих особистостей, а й малих соціальних груп. При цьому істотне значення набувають процеси внутрішньогрупової і міжгрупової динаміки, внутрішньогрупової згуртованості і міжгрупового антагонізму. Прикладом соціально згуртованої групи є сторона та її представник. Представник як повірений клієнта відстоює інтереси останнього, надає йому юридичну допомогу, створює фон соціального захисту. Маючи єдину мету, сторона та її представник об'єднані спільною діяльністю, вони активно взаємодіють – сторона інформує свого представника про всі нюанси справи, можливу поведінку заінтересованих у результатах розгляду справи осіб [46, с. 233].

За загальним правилом, розгляд справ у судах проводиться усно і відкрито. Розгляд справи у закритому судовому засіданні проводиться у випадках, коли відкритий судовий розгляд може мати наслідком розголошення таємної чи іншої інформації, що охороняється законом, або за клопотанням учасників справи з метою забезпечення таємниці усиновлення, запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя учасників справи або відомостей, що принижують їхню честь і гідність, а також в інших випадках, установлених законом (частини 1, 7 ст. 7 ЦПК України).

Це означає, що у разі, коли не буде постановлено ухвалу про розгляд справи про позбавлення батьківських прав у закритому судовому засіданні, у залі судового засідання можуть перебувати будь-які особи, як ті, які прийшли підтримати одну із сторін або певною мірою заінтересовані у вирішенні спору (нові дружина (чоловік) позивача або відповідача, батьки сторін, члени їх сім'ї (наприклад, інші діти), родичі, друзі, сусіди та ін.),

так і повністю сторонні особи, у тому числі представники засобів масової інформації, особи із різноманітними психічними розладами, або ж ті, хто відвідує судові засідання заради відчуття причетності до якої-небудь події. Також у залі судових засідань можуть перебувати майбутні правники, претенденти на посаду судді, адвокати-початківці. Усі такі особи є громадськістю, перед якою суддя зобов'язаний виконати одну зі своїх місій – надати їм розуміння і відчуття здійснення правосуддя [43, с. 140].

Присутність громадськості підвищує соціальну відповідальність поведінки учасників процесу, висуває підвищені вимоги до культури судочинства. Проте поведінка публіки не завжди є об'єктивно-нейтральною [46, с. 229]. Адже, найчастіше, її складають саме особи, які підтримують одну із сторін або обурені їх поведінкою. Особливо це стосується випадків, коли підставою позбавлення батьківських прав є вчинення відповідачем насильницьких дій та (або) злочину відносно дитини та (або) позивача.

У зв'язку із цим суду доводиться знімати так звану соціальну інгібіцію – гнітючий, подавлюючий вплив соціального загалу на поведінку окремого індивіда, не допускати реплік і викриків із залу [125, с. 120].

Діяльність судді пов'язана з високою емоційною напругою та вимагає від нього вміння впливати на свою і чийсь емоційну сферу. Суддя не є виключенням, у нього також можуть виникати негативні емоції. Але він як професіонал не повинен зовні проявляти подібні відчуття. Суддя зобов'язаний, будучи внутрішньо емоційним, в своїй зовнішній поведінці при сприйнятті фактів, обставин залишатися безпристрасним. Уміння управляти своїми відчуттями вимагає від судді розвинених вольових якостей – витримки, холонокровності, самоорганізації. Таким чином, складність судової діяльності полягає не лише в тому, що вона здійснюється на фоні негативного емоційного впливу, а й проявляється у необхідності постійного самоконтролю судді при спілкуванні з людьми, що викликають негативні емоції [100, с. 235–236].

Також потребує констатації той факт, що когнітивна (пізнавальна) діяльність судді відрізняється, особливо під час з'ясування обставин справи та дослідження доказів, багатоплановістю, перевантаженістю оперативної пам'яті, передбаченням різних варіантів можливого розвитку подальшого судового процесу, оперативним аналізом інформації, що надходить і її правової концептуалізації. Потік інформації для оперативної переробки на суді більш насичений, тимчасова обмеженість для її аналізу висуває підвищені вимоги до інтелектуальної діяльності суддів. Тут потрібні велика зосередженість, стійкість і розподілення уваги, активізація систематизуючої діяльності [46, с. 198].

Додатково слід відмітити, що, зважаючи на особливу емоційну напругу, якою, зазвичай, відрізняються справи про позбавлення батьківських прав, наявний у судді психологічний стан підвищеної відповідальності, поряд із необхідністю ухвалення законного та обгрунтованого рішення, надає процесу розгляду і вирішення таких справ напруженого характеру і може призвести до появи й інших негативних тенденцій. Одна з них полягає в надмірному застосуванні владних повноважень, зловживанні службовим становищем, друга – в нерішучості, пов'язаній із сумнівами, побоюваннями щодо можливої відповідальності [246, с. 173].

Однак потрібно зважати і на те, що надто сувора обстановка у залі судових засідань може викликати надмірну психічну напругу окремих учасників судового процесу, загальмованість їхньої психологічної діяльності, понизити інтелектуальні, мотиваційні, вольові та інші можливості [125, с. 120].

При з'ясуванні обставин справи та дослідженні доказів суд повинен безпосередньо ознайомитися з письмовими та електронними доказами, висновками експертів, поясненнями учасників справи, викладеними в заявах по суті справи, показаннями свідків, оглянути речові докази. При

цьому основна увага суду спрямовується на з'ясування наявності підстав для позбавлення відповідача батьківських прав.

Відповідно до ч. 3 ст. 12 ЦПК України кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Тобто наявність та відсутність підстав для позбавлення відповідача батьківських прав доводиться сторонами за допомогою наданих (заявлених) ними доказів.

При цьому, як правило, недостатність доказового матеріалу заповнюється емоційними оцінками, виливом почуттів, апелюванням до співчуття з боку суддів. Все це призводить до того, що докази, які підтверджують позицію сторони, переоцінюються, небажані докази недооцінюються та ігноруються. Отже, з психологічної точки зору, докази мають певну силу впливу залежно від логічної структури і емоціогенного потенціалу. Також на внутрішнє переконання суддів суттєво впливають систематизованість доказів і переконливість їх оцінки [46, с. 232].

Зважаючи на таке, суд має бути обережним при дослідженні й оцінці доказів, зважати на всі супутні поведінкові акти сторін, їх висловлювання, емоції.

Специфічними умовами відзначається опитування дитини, при проведенні якого слід звернути увагу на те, наскільки дитина відкрита до контакту, чи проявляє вона активність (наприклад, вивчає кімнату, розглядає іграшки, торкається цікавих для неї предметів тощо) або є просто розгальмованою (безглуздо гойдається на стільці, хапає якісь речі, розмахує руками чи ногами, постійно підскакує з місця тощо). Необхідно зафіксувати і прояви загальмованості, напруги, що її виявляє дитина, бажання сісти або встати в куток, сховатися, страх вступити у бесіду [185, с. 32].

Таке спостереження сприятиме налагодженню контакту з дитиною, дозволить встановити її залежність від дорослих чи страх перед ними тощо.

Особлива увага під час дослідження доказів має приділятися свідкам. Дехто з них прийшов свідчити за покликом душі, за велінням совісті, під впливом дружніх стосунків; дехто сприймає цю дію як виконання громадського обов'язку, дехто відчуває, що дає показання під тиском, зокрема моральним, або ж тиском обставин. У будь-якому разі свідки в залі судових засідань почувуються не завжди впевнено [43, с. 136–137].

Також слід зважати й на те, що знервовані люди, особи з підвищеною вразливістю проявляють велику скутість в атмосфері судового засідання. Це може привести до різкого зниження продуктивності пам'яті, сприяти актуалізації помилкових уявлень [46, с. 136–137].

У таких обставинах суд має проявити зовнішню чуйність і доброзичливість, допомогти особі заспокоїтися, вжити необхідних заходів для створення обстановки, в якій свідок чи інша особа, яка дає пояснення (показання), почувалася впевненіше, комфортніше, перестала, на скільки це є можливим з огляду на її психологічні особливості, нервуватися і хвилюватися.

Як уже було вказано при характеристиці окремих підстав для позбавлення батьківських прав, одночасно наявними можуть бути кілька з таких підстав для прийняття відповідного рішення, оскільки визначені у законі підстави є взаємопов'язаними, одна з них може тягнути іншу. Проте у будь-якому разі при вирішенні питання про позбавлення батьківських прав потрібно не формально визначати наявність проаналізованих підстав для цього, а комплексно оцінювати всі обставини життя, розвитку і виховання дитини, враховувати її інтереси, вислуховувати її думку, якщо вона здатна таку висловити.

Тому під час розгляду і вирішення справ про позбавлення батьківських прав обов'язково звертається увага на психологічні аспекти,

на психологічний мікроклімат у сім'ї, у відносинах батьки-діти, враховуються психологічні наслідки для дитини, якщо один із батьків або обоє з них будуть позбавлені батьківських прав, встановлюється, наскільки це впливатиме на захист інтересів дитини тощо [178; 180].

Адже проживання у своїй сім'ї завжди є кращим для дитини, якщо, звичайно, це не завдає їй шкоди.

У зв'язку із цим, вважаємо, що у справах про позбавлення батьківських прав обов'язково має брати участь психолог, який зможе встановити вплив на дитину наявних у сім'ї проблем, що стали підставою для звернення до суду.

Інколи навіть потрібно провести судово-психологічну експертизу для підтвердження наявності (відсутності) таких обставин чи аналізу психологічного стану сторін.

Отже, формами участі психолога у процесі розгляду і вирішення цивільної справи є його залучення судом у процесуальному статусі спеціаліста або експерта.

Відповідно до ч. 1 ст. 74 ЦПК України спеціалістом є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками, необхідними для застосування технічних засобів, і призначена судом для надання консультацій та технічної допомоги під час вчинення процесуальних дій, пов'язаних із застосуванням таких технічних засобів (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо). Але допомога та консультації спеціаліста не замінюють висновок експерта (ч. 2 ст. 74 ЦПК України).

Експертом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин справи. Цей учасник судового процесу зобов'язаний дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому питання (частини 1, 3 ст. 72 ЦПК України), який готується за результатами проведення досліджень експертом і містить їх докладний опис, зроблені у результаті них висновки

та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені експертові (ч. 1 ст. 102 ЦПК України).

На питаннях щодо експертизи ми уже зупинялися. Тому звернімо додатково увагу на окремі аспекти участі у цивільному судочинстві психолога як спеціаліста.

Консультативна діяльність психолога у судочинстві полягає в інформуванні суду, зокрема про: основні напрями та досягнення психологічної науки та її галузей; наявність психологічних відмінностей та особливостей, типології особистості, специфічних проявів поведінки і діяльності окремих психологічних типів; вікові особливості психічного розвитку особистості, зміни в динаміці та темпі пізнавальних, емоційно-вольових процесів на різних етапах становлення особистості; психологічний зміст виконуваних людиною трудових операцій, можливі помилки, що виникають на психологічній основі, типологію таких помилок; вплив перенесених або наявних психічних чи соматичних захворювань на соціальну адаптацію та поведінку людини; окремі психологічні феномени, стани, процеси; доцільність проведення судово-психологічної або комплексної експертизи, про правильне формулювання запитань в ухвалі про її призначення; засоби психологічного впливу на учасників процесу з метою стабілізації їх поведінки, переорієнтації, зайняття просоціальної позиції, недопущення можливих правопорушень тощо [153, с. 204].

Також, вбачається, необхідною є участь психолога під час отримання пояснень малолітніх і неповнолітніх осіб, зважаючи на специфіку справ про позбавлення батьківських прав.

Хоча у психологічній літературі наявна слушна думка, щодо доцільності залучення психолога до такої процесуальної дії незалежно від віку особи. Адже істотну допомогу суду в об'єктивному дослідженні доказів різних обставин справи може надати психологічно грамотне отримання пояснень (показань), у тому числі за участю в цьому експертів-

психологів як спостерігачів. Такі фахівці можуть звернути увагу суддів і сторін на прояви суб'єктивних спотворень в сприйнятті, збереженні та репродукції конкретних обставин подій, про які йде мова, на виявлення несвідомих помилок і свідомої брехні. Психологами також можуть бути надані рекомендації щодо поліпшення розуміння субкультурних мовних інтерпретацій, забезпечення «життєвості» асиметричної комунікації, стимуляції вільності висловлювань, зниження афективних реакцій і з інших аспектів [228, с. 260].

Між іншим, деякі науковці вважають абсолютно виправданим участь психолога не тільки при здійсненні такої процесуальної дії, а й у разі необхідності, і в інших процесуальних діях при розгляді цивільних справ за участю малолітніх та неповнолітніх осіб, з наданням цьому суб'єкту права, з дозволу суду, ставити уточнюючі запитання [161, с. 129–130]. Інші вчені наполягають на обов'язковості участі у судовому засіданні при розгляді цієї категорії справ експерта-психолога, аргументуючи свою думку тим, що в таких випадках мова йде, в першу чергу, про захист прав та інтересів дітей, які є найбільш вразливими та емоційно збудженими і потребують підвищеної уваги та піклування з боку батьків, які, на жаль, не можуть або не хочуть цього зробити. Усвідомлення дитиною подібного факту може призвести до нервового розладу, що негативно відобразиться на її здоров'ї не тільки в судовій залі, а й в майбутньому [85, с. 149]. У літературі обґрунтовується й позиція щодо обов'язковості залучення фахівця-психолога для застереження психологічних ускладнень у стресових ситуаціях, забезпечення мінімального травмування психіки дитини під час її особистої участі у судовому розгляді [20, с. 119–120].

Наступним етапом розгляду справи по суті є судові дебати, на якому підводяться підсумки проведеного дослідження доказів. Учасники справи під час судових дебатів виступають з промовами (заключним словом), тобто усними звертаннями до суду й учасників судового процесу, в яких

містяться їх оцінки і міркування щодо ходу розгляду та вирішення цивільної справи у суді [231, с. 427].

Судові дебати активізують розумову діяльність судді, під час них сторонами з різних точок зору звертається увага, наскільки глибоко, повно і всебічно досліджено обставини, що підлягали доказуванню у справі [160, с. 152].

Як підкреслює М. І. Єникєєв, судові дебати є найбільш психологізованою частиною судового засідання. Протиборство інтересів тут досягає граничного напруження. Кожна сторона свідомо чи несвідомо прагне нав'язати суду свою точку зору, підвести його до бажаних для себе висновків [46, с. 229].

Це пов'язано із тим, що судові дебати, якщо суд не встановить необхідності повернутися до з'ясування обставин у справі, для учасників справи є останнім шансом перед ухваленням судового рішення довести до суду свою позицію. Вони намагаються (свідомо чи несвідомо) всіма можливими засобами (у тому числі і через прояв емоцій, використання різноманітної лексики, зміну тембру та сили голосу) переконати всіх у правильності (правдивості) їх вимог і заперечень. Також, зважаючи на зростання напруги, учасники справи уже можуть не контролювати свою поведінку повною мірою.

Усе зазначене має спонукати суд, не зважаючи на можливу втому (якщо судове засідання було тривалим чи призначено наприкінці робочого дня), залишатися зосередженим, контролювати процес судових дебатов, що потребує прикладення неабияких фізичних і психологічних зусиль.

Зокрема, суд має своєчасно, тактовно, але суворо реагувати на прояви грубості і нетактовності, присікати непотрібні та надмірні емоційні реакції.

І, нарешті, переходимо до психологічного аналізу останнього структурного елементу розгляду справи по суті – ухвалення та проголошення судового рішення.

Згідно із ч. 1 ст. 244 ЦПК України після судових дебатів суд виходить до нарадчої кімнати (спеціально обладнаного для ухвалення судових рішень приміщення) для ухвалення рішення.

У психології прийняття рішення розглядається як вольовий акт формування дії, спрямованої на досягнення мети. Процес прийняття рішень засновано на переконаності діяти відповідним чином. Складність прийняття рішень може бути пов'язана із ступенем невизначеності ситуації, що припускає настання неоднозначних наслідків – позитивних чи негативних [88, с. 179].

Як зазначає В. Ю. Шепітько, процес ухвалення судового рішення в психологічному аспекті є роботою дослідника, яка проводиться за законами пізнання. Психологія будь-якого дослідження передбачає розкриття таємниці пізнання невідомого [239, с. 76].

Для суду ж, у більшості випадків, ситуація щодо справи залишається не повністю визначеною, таємниця пізнання невідомого не розкривається повною мірою: внаслідок недостатності доказів, приховування чи перекручування учасниками справи фактів, суб'єктивного досвіду, що впливає на оцінку позиції учасників справи тощо.

Тому, хоча загалом цей етап є менш напруженим порівняно з двома попередніми (суд залишається відокремленим від учасників судового процесу та інших осіб, присутніх у залі судового засідання, без стороннього впливу і додаткового прояву емоцій учасниками справи), для суду він може виявитися найскладнішим з психологічної точки зору, адже потребує взяття на себе відповідальності за наслідки прийнятого судового рішення.

Прийняття рішення про позбавлення батьківських прав є дуже відповідальним і з правової точки зору – тягне за собою специфічні та майже невідворотні у певних випадках правові наслідки, і з психологічної – суду доводиться вирішувати долю, щонайменше, двох людей – дитини і

того з батьків, питання про позбавлення батьківських прав якого передане на розгляд судової інстанції.

Як відзначається в літературі, на ухвалення помилкового судового рішення впливають психічні установки, що сформувалися під час з'ясування обставин справи і можуть звужити межі їх дослідження, а також психічні стани, які може відчувати суддя, як і будь-яка людина: сумніви, втома, психічна напруга (стрес) [160, с. 161–162, 163]. Тому суддя має це враховувати і максимально намагатися уникати їх шкідливого впливу на процес прийняття рішення.

У будь-якому разі при ухваленні рішення у відповідній категорії справ суд має пам'ятати про необхідність забезпечення якнайкращих інтересів дитини, що полягає у створенні таких умов, за яких з її життя буде «прибрано» стресову ситуацію (наскільки це максимально є можливим), котрі будуть сприяти розвитку дитини як особистості, в яких буде гарантовано її матеріальне утримання, піклування і виховання [13, с. 16].

Крім випадків, встановлених ЦПК України, рішення суду проголошується у судовому засіданні, яким завершується розгляд справи, публічно (ч. 1 ст. 268 ЦПК України).

У зв'язку із цим суддя має бути готовим до різних проявів реакції учасників справи й інших осіб, присутніх у залі судового засідання, на прийняте рішення. Такі особи можуть проявити негативні емоції, почуття у разі ухвалення не того рішення, на яке вони сподівалися, (наприклад, злість, агресію), почати використовувати образливі висловлювання на адресу суду та (або) протилежної сторони чи осіб, які її підтримують, розплакатися чи впасти в істерику, намагатися влаштувати бійку тощо.

І, знову таки, суд має проявляти витримку і психологічну стійкість, продовжувати впорядковувати події, що відбуваються в залі судового засідання, тримати все під контролем.

Підсумовуючи, відзначимо, що, на думку окремих дослідників, до системи психологічних характеристик судової діяльності належать такі чинники:

- 1) процесуальна форма;
- 2) детальна правова регламентація основних форм діяльності;
- 3) наявність владних повноважень і підвищена відповідальність за прийняті рішення, їх важливість і суспільне значення;
- 4) дефіцит часу;
- 5) комунікабельність;
- 6) наявність негативних емоцій;
- 7) протидія заінтересованих осіб;
- 8) гласність під час здійснення правосуддя;
- 9) різноманіття і творчий характер вирішених розумових (логічних і психологічних) завдань [100, с. 238].

Із наведеного вище випливає, що зазначені чинники впливають на всі етапи судової діяльності, пов'язаної із розглядом і вирішенням справ про позбавлення батьківських прав.

Для виявлення позиції практиків щодо психологічних особливостей цих справ нами було проведено анкетування (Додаток В) 38 суддів, які відзначили, що такі справи характеризуються підвищеною психологічною та емоційною напругою (100 %), потребою встановлення особистісних якостей батьків, їх справжніх взаємин і ставлення до дитини, складністю налагодження комунікації з дитиною (94,7 %), важкістю виявлення якнайкращих інтересів дитини (84,2 %), підвищеним рівнем відповідальності за її майбутнє при ухваленні рішення (81,6 %).

Тому, вважаємо, додатково до зазначених вище, можна виділити ще й такі специфічні психологічні ознаки справ про позбавлення батьківських прав: суб'єктивні особливості суду та учасників судового процесу (рівень психологічного і розумового розвитку, власний досвід, поведінкові

особливості, межі психологічної витримки і вразливості тощо); значне психологічне напруження.

Таким чином, розгляд по суті справ про позбавлення батьківських прав, з процесуальної точки зору, завершується ухваленням рішення суду, водночас, з точки зору психології, ухвалення рішення є примусовим результатом вирішення конфлікту, іншої проблемної ситуації між сторонами, які становлять спеціальні суб'єкти, – батьки і діти.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ

3.1 Психолого-юридична характеристика наслідків позбавлення батьківських прав

Правові наслідки позбавлення батьківських прав визначені сімейним законодавством України, а саме – відповідно до ст. 166 СК України особа, позбавлена батьківських прав:

1) *втрачає особисті немайнові права стосовно дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання.*

Особа, яка позбавлена батьківських прав, більше не має права визначати прізвище (ст. 145 СК України), ім'я дитини (ст. 146 СК України), вирішувати питання про зміну прізвища дитини (ст. 148 СК України) та (або) її імені, та (або) по батькові (ст. 149 СК України, ст. 295 ЦК України), втрачає переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини і право залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам, обирати форми і методи виховання (ст. 151 СК України), не має права брати участь у вирішенні питань щодо виховання дитини (ст. 157 СК України), права на безперешкодне спілкування з дитиною (ст. 153 СК України), права на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки та сина, права звертатися до суду, органів державної влади, органів місцевого самоврядування і громадських організацій за захистом прав та інтересів дитини, а також непрацездатних сина, дочки як їх законний представник без спеціальних на те повноважень (ст. 154 СК України), не вправі брати участь у визначенні місця проживання дитини (ст. 160 СК України), отримувати інформацію про стан здоров'я дитини (ч. 2 ст. 285 ЦК України) тощо.

Хоча мати, батько, позбавлені батьківських прав, вправі звернутися до суду із заявою про надання їм права на побачення з дитиною. При цьому суд може дозволити разові, періодичні побачення з дитиною, якщо це не завдасть шкоди її життю, здоров'ю та моральному вихованню, за умови присутності іншої особи (ст. 168 СК України).

Також ця особа не зобов'язана у подальшому виховувати дитину, стосовно якої її позбавили батьківських прав;

2) перестає бути законним представником дитини.

Згідно із ч. 1 ст. 242 ЦК України батьки (усиновлювачі) є законними представниками своїх малолітніх та неповнолітніх дітей, тобто мають право вчиняти правочини від їх імені.

Однак у разі ухвалення рішення суду про позбавлення батьківських прав і набрання ним законної сили батьки втрачають правомочність вчиняти правочини від імені своїх дітей, що є додатковим психолого-правовим наслідком припинення правовідношення батько (мати)-дитина;

3) втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми.

Слід зазначити, що до числа пільг, що надаються сім'ям з дітьми, можна віднести:

- заборону тимчасового переведення на іншу роботу жінок, які мають дитину-інваліда або дитину віком до шести років (ст. 33 КЗпП України);

- скорочену тривалість робочого часу, що може встановлюватись за рахунок власних підприємств, установ, організацій для працівників, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дитину з інвалідністю, а також для одиноких матерів та батьків, які виховують дитину без батька (матері), у тому числі у разі тривалого перебування матері в лікарняному закладі (ст. 51 КЗпП України);

- встановлення неповного робочого дня або неповного робочого тижня власником або уповноваженим ним органом за заявою вагітної жінки, жінки, яка має дитину віком до чотирнадцяти років або дитину-

інваліда, в тому числі таку, що знаходиться під її опікуванням або здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку (ст. 56 КЗпП України);

- залучення до надурочних робіт жінок, які мають дітей віком від трьох до чотирнадцяти років або дитину-інваліда, лише за їх згодою (ст. 63 КЗпП України);

- переведення на іншу роботу із збереженням середнього заробітку за попередньою роботою жінок, які мають дітей віком до трьох років, в разі неможливості виконання попередньої роботи до досягнення дитиною віку трьох років (ст. 178 КЗпП України);

- надання відпустки у зв'язку з вагітністю, пологами і для догляду за дитиною (ст. 179 КЗпП України);

- надання щорічно додаткової оплачуваної відпустки тривалістю 10 календарних днів без урахування святкових і неробочих днів одному з батьків, який має двох або більше дітей віком до 15 років, або дитину з інвалідністю, або які усиновили дитину, матері (батьку) особи з інвалідністю з дитинства підгрупи А І групи, одинокій матері, батьку дитини або особи з інвалідністю з дитинства підгрупи А І групи, який виховує їх без матері (у тому числі у разі тривалого перебування матері в лікувальному закладі), а також особі, яка взяла під опіку дитину або особу з інвалідністю з дитинства підгрупи А І групи (ст. 182-1 КЗпП України);

- перерви для годування дитини (ст. 183 КЗпП України);

- не допущення звільнення жінок, які мають дітей віком до трьох років, одиноких матерів при наявності дитини віком до чотирнадцяти років або дитини-інваліда з ініціативи власника або уповноваженого ним органу, крім випадків повної ліквідації підприємства, установи, організації, коли допускається звільнення з обов'язковим працевлаштуванням (ст. 184 КЗпП України);

- надання жінкам, які мають дітей віком до чотирнадцяти років, путівок до санаторіїв та будинків відпочинку і подання їм матеріальної допомоги (ст. 185 КЗпП України) тощо.

У ст. 3 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» визначено такі види державної допомоги указаним сім'ям:

- допомога у зв'язку з вагітністю та пологами;
- допомога при народженні дитини, одноразова натуральна допомога «пакунок малюка»;
- допомога при усиновленні дитини;
- допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування;
- допомога на дітей самотніми матерями;
- допомога на дітей, хворих на тяжкі перинатальні ураження нервової системи, тяжкі вроджені вади розвитку, рідкісні орфанні захворювання, онкологічні, онкогематологічні захворювання, дитячий церебральний параліч, тяжкі психічні розлади, цукровий діабет I типу (інсулінозалежний), гострі або хронічні захворювання нирок IV ступеня, на дитину, яка отримала тяжку травму, потребує трансплантації органа, потребує паліативної допомоги, яким не встановлено інвалідність.

Однак наведені переліки не є вичерпними. Місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації та об'єднання громадян за рахунок власних коштів можуть запроваджувати додаткові види допомоги та встановлювати доплати до державної допомоги сім'ям з дітьми.

Отже, при позбавленні батьківських прав відповідна особа втрачає права на пільги та на державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми. Водночас, втрата прав, пов'язана із позбавленням батьківських прав, не означає, що ці права не можуть належати іншій особі – ними наділяється або другий з батьків, або особа, яка замінює батьків;

4) не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником.

Усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, здійснене в установленому законом порядку (ч. 1 ст. 207 СУ України).

Опіка, піклування встановлюються над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування: опіка – над дитиною, яка не досягла чотирнадцяти років, а піклування – над дитиною у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (частини 1, 2 ст. 243 СК України).

Опікун або піклувальник призначаються переважно з осіб, які перебувають у сімейних, родинних відносинах з підопічним, з урахуванням особистих стосунків між ними, можливості особи виконувати обов'язки опікуна чи піклувальника (ч. 4 ст. 63 ЦК України).

Відповідно до ч. 2 ст. 244 СК України при призначенні дитині опікуна або піклувальника органом опіки та піклування враховуються особисті якості особи, її здатність до виховання дитини, ставлення до неї, а також бажання самої дитини.

Тому у випадку позбавлення батьківських прав особа, зважаючи на наявність обставин, що стали підставою для такого позбавлення, з моменту набрання рішенням суду законної сили втрачає право бути у майбутньому усиновлювачем, опікуном та піклувальником, за винятком випадків, коли така особа була поновлена у батьківських правах;

5) не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності:

- право на утримання від дитини.

У ч. 2 ст. 51 Конституції України закріплено обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Статистичні дані більшості країн, у тому числі й України, свідчать про те, що з кожним роком стрімко зростає частка людей пенсійного віку [119, с. 17]. На сьогодні Україна входить до 30 найстаріших країн світу за часткою осіб віком від 60 років. Згідно з національним демографічним прогнозом на період до 2025 року частка осіб віком понад 60 років

становитиме 25 % загальної кількості населення, віком 65 років і старше – 18,4 %, у 2030 році – понад 26 % та понад 20 % відповідно [213].

Як визначено у статтях 202, 203 СК України, повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. Також дочка, син крім сплати аліментів мають брати участь у додаткових витратах на батьків, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю.

Однак у виняткових випадках, якщо мати, батько є тяжко хворими, особами з інвалідністю, а дитина (тобто особа до досягнення повноліття) має достатній дохід (заробіток), суд може постановити рішення про стягнення з неї одноразово або протягом певного строку коштів на покриття витрат, пов'язаних з лікуванням та доглядом за ними (ст. 206 СК України).

Водночас, якщо мати, батько були позбавлені батьківських прав і ці права не були поновлені, обов'язок утримувати матір, батька у дочки, сина, стосовно яких вони були позбавлені батьківських прав, не виникає;

- право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника.

Відповідно до ч. 1 ст. 36 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається непрацездатним членам сім'ї померлого годувальника, які були на його утриманні, за наявності в годувальника на день смерті страхового стажу, який був би необхідний йому для призначення пенсії по III групі інвалідності, а в разі смерті особи, яка виконала функцію донора анатомічних матеріалів людини, пенсіонера або осіб, зазначених у ч. 2 ст. 32 цього Закону, а також у разі смерті (загибелі) особи внаслідок поранення, каліцтва, контузії чи інших ушкоджень здоров'я, одержаних під час участі у масових акціях громадського протесту в Україні з 21.11.2013 р. по 21.02.2014 р. за євроінтеграцію та проти режиму

Януковича (Революції Гідності), – незалежно від тривалості страхового стажу.

При цьому батьки померлого, які не були на його утриманні, мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника, якщо втратили джерело засобів до існування.

Пенсії у зв'язку з втратою годувальника, який помер внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання, призначаються відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування».

Право на відшкодування шкоди у разі втрати годувальника, відповідно до ст. 1200 ЦК України, мають непрацездатні особи, які були на його утриманні або мали на день його смерті право на одержання від нього утримання, зокрема батьки (усиновлювачі), які: досягли пенсійного віку, встановленого законом; є особами з інвалідністю; не працюють і здійснюють догляд за дітьми, братами, сестрами, внуками померлого, незалежно від віку і працездатності; а також є непрацездатними особами, які були на утриманні потерпілого;

- право на спадкування.

Таке право надається батькам в порядку першої черги у випадку спадкування за законом (ст. 1261 ЦК України). Також непрацездатні батьки мають право на обов'язкову частку у спадщині, тобто спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (ч. 1 ст. 1241 ЦК України).

Таким чином, у випадку позбавлення батьківських прав батьки втрачають указані права майнового характеру. Це є своєрідною санкцією за невиконання ними обов'язків стосовно своїх дітей, які стали підставою для позбавлення батьківських прав;

б) втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною.

До таких прав належать, наприклад: право управляти майном, належним дитині (ст. 177 СК України); право на використання доходу від

майна дитини (ст. 178 СК України); право розпоряджатися аліментами на дитину (ч. 2 ст. 179 СК України) та ін.

У ч. 2 ст. 167 СК України також встановлено, що у разі потреби суд може виселити з житлового приміщення того з батьків, хто позбавлений батьківських прав, або провести примусовий поділ житлового приміщення чи його примусовий обмін.

У науковій доктрині доцільно наголошується на тому, що у разі, коли дитина продовжує проживати на одній житловій площі разом із особою, яку позбавили батьківських прав, тоді таке позбавлення не досягає своєї основної мети, а саме – захисту дитини від шкідливого впливу недобросовісного батька/матері, які постійно порушували її права [85, с. 143].

Із аналізу норми, що її містить ст. 168 СК України, згідно якої суд може дозволити за заявою батька (матері), позбавлених батьківських прав, разові, періодичні побачення з дитиною, якщо це не завдасть шкоди її життю, здоров'ю та моральному вихованню, за умови присутності іншої особи, можна зробити висновок, що законодавець встановив презумпцію заборони зустрічей дитини і особи, позбавленої батьківських прав стосовно неї.

Адже можна погодитися, що збереження такого роду спілкування зводить нанівець всі зусилля по забезпеченню здорового розвитку дитини. Тому бажано, щоб після набрання законної сили рішенням суду невідкладно були вчинені заходи по ізоляції дитини від особи, яку позбавлено батьківських прав [247].

Отже, правові наслідки позбавлення батьківських прав слід пов'язувати, перш за все, з припиненням всіх прав батьків, що засновані на спорідненості із дитиною.

Але припинення прав стосовно дитини при позбавленні особи батьківських прав, як було уже зазначено, не означає припинення всіх обов'язків – така особа не звільняється від обов'язків щодо утримання

дитини (ч. 2 ст. 166 СК України), щодо відшкодування шкоди, завданої дитиною, стосовно якої вони були позбавлені батьківських прав, протягом трьох років після такого позбавлення, крім випадку, встановленого у ст. 1183 ЦК України.

Як правильно підкреслюється у літературі, оскільки позбавлення батьківських прав спрямоване, насамперед, на захист інтересів дитини, то було б несправедливо позбавляти постраждалу дитину можливості отримувати від винних батьків утримання. З іншого боку, і звільнення позбавленої батьківських прав особи від обов'язку надавати матеріальну підтримку дитині було б не покаранням, а благом для неї [39, с. 501].

Так, як визначено у ч. 3 ст. 166 СК України, при задоволенні позову щодо позбавлення батьківських прав суд одночасно приймає рішення про стягнення аліментів на дитину. У разі якщо мати, батько або інші законні представники дитини відмовляються отримувати аліменти від особи, позбавленої батьківських прав, суд приймає рішення про перерахування аліментів на особистий рахунок дитини у відділенні Державного ощадного банку України та зобов'язує матір, батька або інших законних представників дитини відкрити зазначений особистий рахунок у місячний строк з дня набрання законної сили рішенням суду.

Слід зауважити, що діти зберігають свої майнові права, засновані на факті споріднення з особою, позбавленою батьківських прав: вони мають право на одержання аліментів від цієї особи (ст. 180 СК України), право на спадкування після цієї особи (ст. 1261 ЦК України).

Виходячи з цього, слід погодитися з думкою авторів, які вважають, що позбавлення батьківських прав не спричиняє повного припинення правовідносин між тим з батьків, хто позбавлений батьківських прав, і дитиною. Така особа втрачає права, але не звільняється від низки майнових обов'язків стосовно дитини. Дитина зберігає більшість майнових прав. Тому правовідносини між батьками та дітьми при позбавленні

батьківських прав не припиняються, а змінюють свій характер, набуваючи одностороннього характеру [2, с. 220–221].

Таким чином, у правовому контексті позбавлення батьківських прав є неповним припиненням правовідносин «батько (мати) і дитина», при якому батьки залишаються суб'єктами майнового обов'язку щодо утримання дитини. Разом з тим, з точки зору психології, позбавлення батьківських прав слід розглядати як наслідок неповноцінного психофізичного стану батьків [252, с. 56].

Якщо проаналізувати наведений перелік правових наслідків позбавлення батьківських прав, можна побачити, що вони, здебільшого, мають психологічний вплив на особу з метою запобігання вчинення нею неналежної поведінки, невиконання своїх батьківських обов'язків задля збереження статусу батька (матері).

Лише деякі з цих наслідків мають психологічне значення уже після позбавлення особи батьківських прав або можуть мати психологічний окрас для окремих із таких осіб.

Зокрема, втрата особою особистих немайнових прав стосовно своєї дитини і відсутність обов'язку щодо її виховання, навпаки, може сприйматися особою як полегшення, «зняття зайвого тягаря». Однак для деяких осіб така втрата має й психологічний вплив: наприклад, особа може страждати від того, що її дитині змінили прізвище без урахування думки того з батьків, хто позбавлений батьківських прав, від того, що не може впливати на умови виховання своєї дитини, не може вимагати спілкування з нею.

Як відзначається в літературі, можливість виховувати свою дитину належить до найбільш значимих особистих немайнових прав кожного з батьків. Завдяки особистому контакту з дитиною, власним рішенням відносно способів та методів сімейного виховання батькам вдається направити формування особистості дитини в бажаному напрямі [247].

Найяскравіше психологічне забарвлення для батьків, позбавлених батьківських прав, має заборона бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником. Адже у майбутньому особа, позбавлена батьківських прав, може змінити свою думку і ставлення до дітей, їх виховання, але буде позбавлена відповідних можливостей.

Щодо психологічних наслідків для дитини при позбавленні стосовно неї батьківських прав необхідно звернути увагу на те, що з початку свого життя дитина, зазвичай, потрапляє у сімейне оточення, яке стає потужним фактором впливу на формування її особистості. Сім'я об'єднує найбільш близьких та значущих для дитини людей, які її приймають, розуміють і виховують. Відповідно, родина відіграє низку базових функцій для психічного розвитку дитини, серед яких: формування почуття безпеки та довіри до світу, надання зразків подружньої та батьківської поведінки, набуття життєвого досвіду, вироблення дисципліни та регуляція поведінки, формування цінностей, світогляду та характеру. Такі почуття та взаємини позитивно впливають на дитину, що сприймає родичів як захисників, порадників, старших друзів. У протилежному випадку – при домінуванні негативних почуттів – родина стає джерелом травматизації дитини [212, с. 85–86].

Як зазначає Л. Б. Шнейдер, родина приховує в собі складності, суперечності та недоліки виховного впливу. При цьому до найбільш поширених несприятливих чинників сімейного впливу, серед іншого, відносяться: аморальність і протиправність родинної економіки; бездуховність батьків; неадекватне використання батьківської влади (авторитаризм, пригнічення дитини); неприйнятні сімейний психологічний мікроклімат і характер взаємодії: постійні сварки та конфлікти між членами родини; агресивність, ворожнеча, дискримінація чи відстороненість, байдужість у стосунках; фанатизм у всіх його проявах; фізичні покарання, моральне пригнічення дитини [242, с. 122].

Отже, якщо вплив родини на дитину є об'єктивно шкідливим, то є підстави для позбавлення батьківських прав і, відповідно, припинення особистих контактів таких батьків з дитиною.

Таким чином, у випадку наявності у родині несприятливих чинників сімейного впливу рішення суду про позбавлення батьківських прав стає дієвим засобом порятунку дитини і припинення дії травматичного впливу на неї, що слід вважати одним із наслідків його ухвалення.

Однак не можна забувати, що позбавившись постійного спілкування з батьками, дитина втрачає частку впевненості в тому, що її люблять, захищають, розуміють. Їй важко знаходитися серед однолітків, адже вона постійно переживає негативні емоції, про які не може нікому зізнатися. Все це призводить до того, що почуття дитини ніби «застигають». З'являється свого роду емоційна тупість, яка приглушує біль. На прикладі підлітків науковці доводять, що у них знижується загальний психічний тонус, порушуються процеси саморегуляції, домінує знижений настрій. У більшості підлітків розвиваються почуття невпевненості в собі, тривоги, зникає зацікавлене ставлення до світу. Погіршується емоційна регуляція, емоційно-пізнавальні взаємодії і, як результат, гальмується інтелектуальний розвиток [45, с. 144].

Одна з основних передумов здорового розвитку дитини полягає в тому, щоб вона зростала в емоційному теплі й стабільному оточенні. Також важливою є відсутність конфліктності між батьками. Інакше у дитини з'являються елементи невротизації [244, с. 386]. Це саме стосується і ще більш травмуючої для дитини обставини – позбавлення її батьків батьківських прав.

Як правильно наголошується у літературі, порушення механізмів соціальної адаптації дітей, позбавлених батьківського піклування, призводять до відсутності гармонії у відносинах особистості з соціальним середовищем. При цьому діти важко переживають відрив від сім'ї, навіть якщо їх сім'я належить до категорії неблагополучних [172, с. 227, 232].

Такі обставини є підставами для виникнення негативних психологічних наслідків позбавлення дитини батьківського піклування, які стають ще більш яскраво вираженими при влаштуванні дитини до дитячого закладу або сім'ї, в якій дитина не стає повноцінним членом, а саме до:

1) деформації життєвоважливих якостей (допитливості, пізнавальної активності, вибірковості у відносинах), зниження адаптивних здібностей (поведінкової регуляції, комунікативних якостей, моральної нормативності);

2) настороженості, контролю емоцій, наявності акцентуацій характеру;

3) жорстокості, грубості, агресивності;

4) дефектів у становленні самоідентичності (нестійкість, суперечливість, невизначеність Я-концепції) [238, с. 267–271];

5) підвищення рівня тривожності, соціальної ізоляваності, дезадаптації, фрустрованості;

6) істотного зниження самооцінки;

7) відставання фізичного, психічного та інтелектуального розвитку [172, с. 227, 232] тощо.

Наведені дані підтверджуються і проведеними нами емпіричними дослідженнями. Зокрема, було протестовано 36 дітей (дівчат і хлопців 14–16 років), батьків яких позбавлено батьківських прав, на визначення самооцінки у підлітків за методикою Р. В. Овчарової. Завдяки цьому довелося переконатися, що 72,2 % дітей мають низький рівень самооцінки, 22,2 % – середній і тільки 5,6 % – високий рівень (Додаток Г). У подальшому при додатковому інтерв'юванні респондентів, які відзначилися високим рівнем самооцінки, було встановлено, що ними є діти 15 і 16 років, які більшу частину свого життя проживали в сімейному оточенні (мама, дідусь і бабуся), після смерті яких внаслідок нещасного випадку їх батька було позбавлено батьківських прав, оскільки він весь цей

час проживав окремо і не опікувався ними, а їх самих менше місяця як влаштовано до дитячого будинку-інтернату. Тобто, можна зробити висновок, що тривалість сімейного проживання в колі люблячих рідних, які забезпечували дитину ласкою, теплом і турботою, допомагає сформувати належний рівень її самооцінки.

До цих же 36 дітей була застосована адаптована Т. А. Немчиним особистісна шкала проявів тривоги Джанет Тейлор (Janet A. Taylor, Taylor Manifest Anxiety Scale, TMAS).

Результати і в цьому ракурсі виявилися невтішними: 61,1 % дітей продемонстрували дуже високий рівень тривоги, 25 % – високий рівень, 11,1 % – середній (з тенденцією до високого) рівень, 2,8 % – середній (з тенденцією до низького) рівень. Жоден із досліджуваних не виявив низького рівня тривоги (Додаток Д).

Отже, позбавлення батьківських прав завдає неабиякої психологічної шкоди дитині стосовно якої вирішено відповідне питання. У неї значно знижується самооцінка і піднімається рівень тривожності, що впливає на всі аспекти її життя, а також психічне і фізичне здоров'я.

Як відзначають в літературі, позбавлення дитини батьківського піклування завдає шкоди її психічному і соціальному здоров'ю, призводить до домінування захисних форм поведінки, прояву залежності у поведінці, проблем в соціально-рольовій поведінці, стає причиною низького рівня емпатії, низької самооцінки [76, с. 95].

Ці негативні явища розглядаються як результат депривації психічного стану, виникнення якого обумовлено життєдіяльністю особистості при тривалому позбавленні або суттєвому обмеженні можливостей задоволення життєво важливих її потреб. До неї призводять: брак догляду, турботи та ласки, відсутність прихильності дитини до батьків, тієї емоційно теплої атмосфери, яку дає дитині благополучна сім'я. В результаті деформується особистість дитини та створюються перешкоди на шляху її соціалізації, інтеграції у суспільство [3, с. 236–237].

Тому потрібно значну увагу приділяти запобіганню негативним наслідкам позбавлення батьківських прав, а також допомагати дитині адаптуватися до нових обставин, соціалізуватися, долати труднощі, з якими вона стикається. Але детальніше на цьому зупинимося далі.

3.2 Психолого-правові засади влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав

Після позбавлення особи батьківських прав є два варіанти: якщо у дитини є обоє батьків і лише один з них позбавлений батьківських прав, вона, за бажанням другого з батьків, залишається з ним; але у разі, коли у дитини був лише один із батьків і цю особу позбавили батьківських прав, або коли обох батьків позбавили батьківських прав, або коли у дитини живі обоє батьків і позбавили батьківських прав лише одного із них, але другий із батьків не має можливості піклуватися про дитину (наприклад, перебуває у місцях позбавлення волі) чи не має відповідного бажання, то дитині потрібно забезпечити опіку (піклування), а іноді – й додатково вирішити питання про її влаштування (через усиновлення, влаштування до закладу охорони здоров'я, навчального або іншого дитячого закладу, сім'ї патронатного вихователя, прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу).

Проте навіть у випадку, коли дитина залишається з другим із батьків, може виникнути потреба у вирішенні судом питання про можливість подальшого проживання в одному житловому приміщенні дитини і того з батьків, хто позбавлений батьківських прав, якщо вони проживали разом. Вище відзначалося, що у такому випадку суд може постановити рішення про виселення того з батьків, хто позбавлений батьківських прав, з житлового приміщення, у якому він проживає з дитиною, у разі встановлення, що він має інше житло, у яке може поселитися, або

постановити рішення про примусовий поділ житла чи його примусовий обмін (частини 1, 2 ст. 167 СК України).

Якщо дитина не може бути передана другому з батьків, переважне право перед іншими особами на передання їм дитини мають, за їхньою заявою, баба та дід, повнолітні брати та сестри, інші родичі дитини, мачуха, вітчим. Якщо дитина не може бути передана цим особам, вона передається на опікування органу опіки та піклування. При цьому дитина зберігає право на проживання у житловому приміщенні, в якому вона проживала, і може у будь-який час повернутися до нього.

Дитина, яка залишилася без батьківського піклування, у тому числі дитина, розлучена із сім'єю, тимчасово може бути влаштована у: сім'ю родичів, знайомих; сім'ю патронатного вихователя; притулок для дітей служби у справах дітей; центр соціально-психологічної реабілітації дітей; центр соціальної підтримки дітей та сімей; соціально-реабілітаційний центр (дитяче містечко); будинок дитини, дитячий будинок-інтернат системи соціального захисту населення, стаціонарну службу (відділення) центру соціальних служб, що здійснює соціально-психологічну реабілітацію дітей (п. 31 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 р. № 866) [168].

Звісно, що найбільш психологічно прийнятним для дитини є влаштування її до сім'ї родичів або знайомих. При цьому дитина, в якій є родичі або інші особи, з якими в неї на момент залишення без батьківського піклування склалися близькі стосунки (сусіди, знайомі) та які бажають залишити її на виховання у своїй сім'ї, може перебувати з ними до прийняття рішення про подальше влаштування дитини.

Згідно з частинами 1, 2 ст. 6 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» за умови втрати дитиною батьківського піклування орган опіки та піклування вживає вичерпних

заходів щодо влаштування дитини в сім'ї громадян України – на усиновлення, під опіку або піклування, у прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу. До закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, незалежно від форми власності та підпорядкування, дитина може бути влаштована в разі, якщо з певних причин немає можливості влаштувати її на виховання в сім'ю.

Утримання дитини, особливо з раннього віку, у державних установах інтернатного типу неминує призводить до несприятливих і важко оборотних змін у її психічному та соціальному розвитку, не дивлячись на те, які б при цьому комфортні умови державою та суспільством для неї не створювалися: нормально дитина може розвиватися тільки в природних умовах сім'ї. І жодний інший соціальний інститут не в змозі замінити її повністю [65, с. 17–18].

Згідно з проведеними науковими дослідженнями, соціальна ситуація розвитку дітей, позбавлених батьківського піклування, призводить до порушення уявлень про свою майбутню статеву, сімейну роль, відсутність знань про відмінності в поведінці статей, байдужість до свого зовнішнього вигляду, ускладнюючи формування еталонів статеворольових нормативних орієнтацій і стереотипів поведінки. Деформація статевої ідентичності ускладнює процес входження молодшої особи до соціуму і часто детермінує психосоціальну дезадаптацію. Крім цього, трагічність ситуації посилюється тим, що відповідні діти надалі неминує переносять несприятливий досвід сімейного виховання на своїх дітей, часто повторюють долю своїх батьків. Сімейні ж умови виховання дають дітям великі можливості для засвоєння соціальних ролей (зокрема сімейних, статевих), емоційне благополуччя, близькі прихильності, здорову моральну атмосферу, позитивне ставлення дорослих до дитини, наділене увагою, теплотою, любов'ю [29, с. 3, 4, 7–8].

Процес соціалізації у сім'ї здійснюється в результаті засвоєння зразків нормативної, соціально схвалюваної поведінки дорослих (батьків

або осіб, які їх замінюють). У сім'ї дитина одержує ази знань про навколишній світ. Сім'я – це певний морально-психологічний клімат, для дитини – це перша школа стосунків із людьми. У сім'ї складаються уявлення дитини про добро і зло, про порядність, про поважне ставлення до матеріальних та духовних цінностей. Сім'я створює для дитини певні моделі соціальної поведінки [69, с. 306].

Ще раз підкреслимо, що тільки належне сімейне виховання допомагає дитині стати психологічно цілісною особистістю.

Також слід звернути увагу на те, що діти, які виховуються в сім'ї, виявляються більш готовими до прийняття та осмислення як позитивного, так і негативного досвіду сімейного життя, вони розуміють, що створення сім'ї тягне за собою не лише позитивні переживання, а й проблеми. Дефіцит досвіду сімейного життя в дітей, які залишилися без піклування батьків, призводить до ідеалізації сімейних відносин, заперечення наявного негативного досвіду [243, с. 15]. А це в подальшому може призвести до неможливості створення ними нормальної сім'ї, оскільки вони не завжди можуть прийняти невідповідну їх уявленню про сім'ю «картинку» і подолати проблеми, що виникають в сімейних відносинах.

Тому сімейні форми влаштування дітей є найбільш пріоритетними, адже вони дають дитині можливість отримати позитивний досвід сімейного життя, допомагають пройти внутрішньосімейний процес соціалізації [19, с. 1107], який є першим щаблем соціалізації дитини в суспільстві.

Сімейним формам притаманні безперервність, тривалість, стійкість, можливість забезпечення індивідуального підходу, безпеки, захищеності дитини, задоволення потреб у тісніших емоційних відносинах, прихильності, коханні, увазі, що робить виховання дитини найбільш ефективним [65, с. 3].

Між іншим, з огляду на ч. 3 ст. 5 СК України, можна приєднатися до позиції, що на сьогодні є підстави для впевненого ствердження про

закріплення на законодавчому рівні пріоритету сімейного виховання над всіма іншими формами влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування [81, с. 25].

Проте, попри законодавчу варіативність форм влаштування, на жаль, реалії сьогодення не забезпечують можливості вибору форми влаштування для кожної дитини, позбавленої батьківського піклування, зважаючи на ускладнений процес передання дитини певній особі, тривалість процедури усиновлення тощо. Не є також «секретом» те, що найбільшою «популярністю» користуються немовлята та маленькі діти, яких бажають забрати до себе у сім'ю до того моменту, поки у них сформується характер та звички, а також, інколи, до того, як дитина почне усвідомлювати і запам'ятовувати те, що з нею відбувається. Найчастіше останнє стосується випадків усиновлення маленької дитини для того, щоб виховати її саме як свою рідну дитину, приховуючи від оточуючих обставину усиновлення.

Якщо не можна залишити дитину з другим з батьків, який не позбавлений батьківських прав, або в сім'ї рідних, то найбільш прийнятним для нормального подальшого розвитку дитини і найменш психологічно уразливим для неї є усиновлення, тобто прийняття дитини в сім'ю усиновлювачів на правах дочки чи сина за рішенням суду. Звичайно, така форма влаштування забезпечує найкращі інтереси дитини лише у разі, якщо усиновлювачі виявляться готовими до співжиття саме з цією дитиною, а дитина буде почуватися добре і безпечно в їх сім'ї.

Однак з огляду на складність процедури усиновлення, його правові наслідки, невпевненість в майбутніх взаємовідносинах потенційних усиновлювачів із дитиною тощо, спричинюється популярність іншої форми влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, а саме – встановлення опіки над малолітньою особою чи піклування над неповнолітньою особою (на підтвердження нижче наведемо статистичні дані).

Але не завжди при встановленні опіки (піклування) забезпечується сімейне виховання дитини, позбавленої батьківського піклування. Адже опікуном (піклувальником) дитини може бути призначена за її згодою повнолітня дієздатна особа і в такому разі дитина проживає у сімейному оточенні, або функції опікуна та піклувальника щодо дитини покладаються на адміністрацію закладу (охорони здоров'я, навчального або іншого дитячого закладу), в якому дитина постійно проживає.

Крім того, навіть у разі передання дитини на виховання в сім'ю опікуна (піклувальника), як влучно звернула увагу Р. О. Литвак, дитина у старшому віці може відчувати свою неповну до належності до цієї сім'ї. Тому оптимально, коли опіка використовується як попередня стадія до подальшого усиновлення [116, с. 63].

Певною мірою середнім між проживанням у сім'ї та перебуванням дитини у дитячому закладі є дві форми влаштування, які створюються за рішенням відповідної державної адміністрації, виконавчого комітету міської ради і приймають за договором на виховання та спільне проживання до досягнення 18-річного віку (а у встановлених законом випадках – до закінчення закладу загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої чи вищої освіти чи до досягнення 23-річного віку) дітей, позбавлених батьківського піклування: прийомна сім'я (приймає від одного до чотирьох дітей) і дитячий будинок сімейного типу (приймає не менш як п'ятьох дітей).

Нарешті, патронат над дитиною, позбавленою батьківського піклування, особливостями якого є тимчасовість догляду, виховання та реабілітації дитини в сім'ї патронатного вихователя (не більше шести місяців) і обов'язковість встановлення наявності перебування дитини у складних життєвих обставинах.

Ми уже піднімали питання про те, чи не буде завдано дитині ще більшої шкоди, насамперед, з огляду на психо-емоційні аспекти, забирання (навіть через максимальний термін у шість місяців) її з сім'ї патронатного

вихователя і влаштування до наступної подібної сім'ї чи застосування до неї інших форм влаштування, передбачених у ч. 2 ст. 253 СК України [253, с. 141]. Але нормативні приписи у цьому випадку є імперативними.

Звичайно, важко не погодитися, що всі форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, можуть лише пом'якшити негативний вплив становища на дитину, в якому вона опинилася, а не компенсувати повністю відсутність сім'ї [74, с. 4]. У зв'язку із цим, за можливості, слід і не посилювати такий негативний вплив постійним переміщенням дитини з одного місця її перебування до іншого [14, с. 29].

Об'єднуючою ознакою різних форм влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, є виховання нерідної дитини та створення сприятливих умов для її розвитку, утримання, виховання та освіти, а також захист її прав та інтересів [193, с. 206].

Основна функція сімейних форм влаштування – замінити (замістити) дитині втрачену кровну родину та відсутніх біологічних батьків. У зв'язку з цим в останні роки велика увага приділяється розвитку подібних форм, їх соціальному, психологічному та педагогічному супроводу [3, с. 239]. Також на законодавчому рівні закріплюються нові сімейні форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Однак вони поки не набувають належного поширення.

Для порівняння можна навести дані щодо практичного використання різних форм влаштування дітей. Так, згідно звіту міністра соціальної політики про роботу Міністерства за 2020 рік протягом року було влаштовано 10 074 дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування:

- 1) встановлено опіку – над 6929 дітьми;
- 2) влаштовано до прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу – 1906 дітей;
- 3) усиновлено українцями – 992 дитини, іноземцями – 247 дітей [67].

Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини у своїй щорічній доповіді доповнено, що упродовж 2020 року створено 54 патронатні сім'ї. Загалом на кінець 2020 року в 21 регіоні України (крім Волинської, Закарпатської, Хмельницької областей) функціонує 168 патронатних сімей, в яких перебувало 936 дітей. Для порівняння – у 2019 році їх чисельність становила 510 осіб [245, с. 140].

Як простежується із зазначених даних, кількість випадків встановлення опіки значно переважає над іншими формами влаштування дітей. При тому, що, як ми уже акцентували увагу, встановлення опіки не завжди передбачає передання дитини на сімейне виховання.

Місцева статистика спирається, здебільшого, на наявності саме сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Зокрема, у м. Луцьку протягом 2020 р. здійснювалося соціальне супроводження:

- 1 дитячого будинку сімейного типу, в якому виховується 5 дітей;
- 4 прийомних сімей, в яких виховується 9 дітей;
- 145 опікунських сімей, в яких виховується 188 дітей [68].

Отже, подібні статистичні дані ілюструють не тільки кількісне співвідношення сімейних форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, а й дозволяють побачити, що до прийомної чи до так званої опікунської сім'ї в середньому влаштовуються по дві дитини. Це допомагає не розлучати братів та (або) сестер. Хоча на практиці трапляються різні випадки.

Варто також згадати, що з 2017 року розвивається мережа нової альтернативної форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – малих групових будинків, якими є заклади соціального захисту, що призначені для тривалого (стаціонарного) проживання, догляду та виховання, соціальної адаптації до 10 дітей, які потребують особливого захисту держави в умовах, наближених до сімейних, з метою їх реінтеграції в сімейне середовище, підготовки до

самостійного життя та соціалізації в громаді. Як вважається, запровадження цієї альтернативної форми влаштування сприятиме пришвидшенню реформування закладів інституційного догляду і виховання дітей, забезпеченню максимальної доступності дітей до послуг у громаді, посиленню ролі та відповідальності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за становище дітей та сімей з дітьми [66, с. 55].

У будь-якому разі сімейні форми виховання призначені для вирішення цілого комплексу завдань, серед яких, зокрема, виокремлюють: ослаблення та зняття стресу від оновленого способу життя; створення сприятливих умов, що сприяють розвитку особистості в межах вікової норми; залучення дитини до культурних та духовно-моральних цінностей як основи формування особистості та підготовки її до майбутньої самостійної діяльності; налагодження індивідуального спілкування з дитиною задля закладення основи для всієї подальшої корекційної роботи [65, с. 12].

Слід відзначити, що діти, батьків яких позбавили батьківських прав, поряд із тим, що уже зазнали психологічної травми, виявляються не готовими до нової форми їх влаштування, тому процес їх адаптації, як підкреслюється в літературі, стає достатньо травматичним та може призвести до викривлень їх особистісного розвитку [194, с. 65].

Найбільш непристосованими до влаштування у сім'ю є діти, які були позбавлені батьківського піклування в ранньому віці і не встигли отримати досвід нормальних сімейних відносин. Також у таких дітей діагностуються численні психологічні порушення розвитку.

Так, проведеними дослідженнями доведено, що перебування немовлят з перших тижнів життя навіть у комфортабельних та психологічно витриманих умовах дитячого закладу, призводить більш ніж у 90 % випадків до порушень їх розвитку, психічних розладів, особистісних спотворень, відставання. Це пояснюється тим, що серед

духовних потреб, необхідних дитині, важливим є почуття любові, відчуття впевненості, безпеки, які дають сім'я та її атмосфера. Головні труднощі при подальшому влаштуванні дитини, після її перебування у певному дитячому закладі, полягають в засвоєнні нової рольової позиції члена сім'ї (зокрема, дочки/сина, брата/сестри) [64, с. 70, 71].

Тому потрібно обов'язково готувати дітей, позбавлених батьківського піклування, до подальшого влаштування із залученням фахівців – психологів. Детальніше про забезпечення, за можливості, оптимального влаштування дітей, батьки яких позбавлені батьківських прав, у контексті запобігання негативних наслідків розглянемо пізніше. Зараз лише зупинімося на окремих аспектах, пов'язаних із психологічними засадами влаштування таких дітей.

На сьогодні наявні різні погляди щодо необхідності підготовки дітей до їх подальшого влаштування. Одні наковці вважають, що взагалі не потребують підготовки до життя у сім'ї ті діти, які не мали досвіду проживання в дитячих закладах або на «вулиці», тобто дітей, які до моменту нового влаштування проживали у сім'ї, навіть незалежно від її «асоціальності». Інші ж вчені дотримуються думки, що підготовка до розміщення дитини в сімейні форми життєвладштування є необхідним і важливим етапом, адже, переходячи від одного уже звичного способу життя до іншого, дитина відчуває тривогу, хвилювання, внутрішній дискомфорт [194, с. 65]. Ми підтримуємо другу позицію, оскільки саме підготовка дитини, позбавленої батьківського піклування до її подальшого влаштування, зробить таке влаштування менш травмуючим та дозволить швидше адаптуватися дитині до нових обставин її життя.

Накопичений фахівцями досвід підготовки дитини для переходу в сім'ю свідчить про те, що спочатку має здійснюватися комплексна діагностика, коли психолог виявляє стан і рівень її психічного розвитку та здоров'я [19, с. 1104].

При цьому потрібно звертати увагу на низку факторів, зокрема:

1) наявність досвіду проживання в біологічній родині. За наявності такого додатково визначаються – психологічна характеристика відповідної сім'ї, тривалість і умови проживання в ній дитини, роль дитини в родинних відносинах;

2) наявність досвіду влаштування через сімейні форми (проживання в сім'ї усиновлювача, перебування під опікою (піклуванням) в сім'ї, в прийомній сім'ї, дитячому будинку сімейного типу, у сім'ї патронатного вихователя). За наявності такого досвіду, так само як і у попередньому випадку, звертається увага на психологічну характеристику відповідної сім'ї, тривалість і умови проживання в ній дитини, роль дитини в сімейних відносинах;

3) наявність досвіду і тривалість перебування у дитячому закладі;

4) вік дитини, її особистісні особливості, психофізіологічний стан і готовність до влаштування до відповідної форми;

5) особистісні характеристики осіб, до сім'ї яких передбачається влаштування дитини. Як такі, що сприяють формуванню ефективних взаємозв'язків і взаємовідносин в сім'ї, наприклад, О. Г. Япарова виокремлює: відкритість, гнучкість установок, терпимість, відвертість, потребу в приналежності до групи, самоконтроль, спокійне ставлення до невдач, попередній досвід виховання рідних дітей, лідерські якості та ставлення до батьківства як до механізму самореалізації [251, с. 5, 9]. Т. Є. Котова, вважає, що до значущих характеристик особистості при цьому входять особливості особистої ідентифікації, зокрема, усвідомлення власних можливостей й обмежень в реалізації сімейного сценарію, мотивації до прийняття чужої дитини, відношення до цього в контексті свого життєвого призначення [96, с. 9];

6) наявність дітей у сім'ї (біологічних та уже влаштованих до цієї сім'ї), в яку передбачається влаштування дитини, погляди членів сім'ї на стиль і методи виховання дітей. На думку О. О. Гапченко, у разі наявності дітей з'ясовуються уявлення про специфіку сімейних взаємин у дітей,

особливості виховання (емпатія, рівень протекції у процесі виховання, ступінь задоволення потреб дітей, кількість та якість вимог), батьківські навички (задоволення від виховання, здатність знаходити індивідуальний підхід до дітей); стосовно прийомних дітей додатково встановлюються ступінь задоволеності дитини перебуванням у сім'ї (система відносин до членів сім'ї, самовідношення, актуальний емоційний стан, ступінь адаптації в соціумі – дитячий садок, школа), наявність позитивної динаміки у розвитку дитини [31, с. 54];

7) умови проживання сім'ї, до якої передбачається влаштування дитини, взаємовідносини між членами сім'ї.

Задля встановлення рівня готовності до влаштування у сімейні форми виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, нами було проведено анкетування (Додаток Е) 36 дітей (дівчат і хлопців віком від 14 до 16 років – як таких, які мають можливість висловити свою думку і вік яких ще дозволяє тривале перебування в одній із сімейних форм влаштування), які перебувають у дитячих будинках-інтернатах. Результати показали, що значний відсоток дітей (38,9 %) взагалі проти їх влаштування до нової сім'ї. Пояснювалося це тим, що діти не хочуть нічого змінювати, бажають залишатися «вірними» своїм батькам, мають страх невідомості, адже їм не можуть надати гарантій повного їх прийняття (без подальшого повернення чи нового влаштування до іншої форми), психологічної сумісності з особами, які бажатимуть їх взяти до себе. Крім того, багато дітей спираються на негативний досвід проживання у своїй сім'ї (наприклад, алкоголізм батьків, фізичні покарання, психологічне насильство) або попереднього влаштування до однієї з форм сімейного виховання (повернення до дитячого закладу, зважаючи на те, що стосунки не склалися, постійні закиди і вимоги висловлення вдячності за прийняття до сім'ї, відношення як до особи, яка із вдячності має обслуговувати інших членів сім'ї, поділ на рідних (біологічних) та чужих дітей з різним ставленням до них тощо), деякі з них – на негативний досвід влаштування

інших дітей, які на сьогодні перебувають у дитячому закладі. Ще 22,2 % хотіли б проживати у сім'ї, але з огляду на зазначені та інші причини побоюються цього. І лише 11,1 % дітей бажають спробувати влаштування до однієї із сімейних форм, оскільки мають надію на прийняття їх у новій родині як повноцінного члена сім'ї, на отримання кращих умов утримання і проживання. Інші респонденти (27,8 %) не визначилися з відповіддю на поставлене питання, що також свідчить про певні психологічні перестороги щодо влаштування до нової сім'ї.

При обранні для дитини сімейної форми її влаштування уповноважені особи мають враховувати, що вибір такої форми повинен ґрунтуватися, насамперед, на забезпеченні інтересів дитини. При цьому при вирішенні питання щодо влаштування до конкретної сім'ї слід зважати на умови, які ця сім'я може запропонувати дитині (житло, наявні матеріальні і психологічні ресурси, погляди на виховання, наявність інших дітей у сім'ї, за необхідності – можливість надати медичну допомогу тощо), та потреби конкретної дитини, визначаючи, чи пропоновані умови задовольняють ці потреби.

Як фактори, що найбільше впливають на успішність влаштування дитини в сім'ю, окремими науковцями виокремлюються: мотиваційний комплекс прийомних батьків (гармонійний, альтруїстичний чи матеріальний); якість попередньої психолого-педагогічної підготовки батьків до прийому дитини; ступінь «трудності» прийомної дитини, її минуле (чи відмовлялися від неї батьки або попередні опікуни, чи не зростала вона занедбаною, чи не знаходилася в дитячих закладах, як вона підготовлена до життя в сім'ї); кровна сім'я дитини, контакти з родичами, ймовірність повернення дитини до рідного дому (цей фактор негативно впливає на успіх); участь прийомного батька у вирішенні сімейних проблем; юридичний статус дитини; організація та якість командної роботи фахівців з професійного супроводу відповідної сім'ї [102, с. 78].

Окремо зупинімося на питанні наявності в сім'ї, до якої влаштовують дитину, позбавлену батьківського піклування, дітей (рідних та (або) уже влаштованих до цієї сім'ї раніше). Адже це впливатиме і на вирішення питання про влаштування дитини до цієї сім'ї, і на підготовку дитини та сім'ї до подальшого співжиття, і на процес супроводження сім'ї та дитини після завершення юридичного оформлення процесу влаштування, і на ефективність такого влаштування.

Якщо у сім'ї наявні рідні діти, то, найчастіше, формується три моделі відносин діти-дорослі:

1) в сім'ї відчутне розмежування на рідних дітей та дітей, яких прийняли до сім'ї. При чому перевага надається власним дітям. У такому випадку влаштована до сім'ї дитина буде відчувати страх відмови від неї. Крім того, у дитини, яка вважає себе обділеною піклуванням, може виробитися стійка впевненість у своїй «другорядній» ролі, що впливатиме на процес становлення її як особистості;

2) рідше, але трапляються і такі випадки, коли дорослі члени сім'ї (батьки, усиновлювачі, опікуни (піклувальники), інші особи, які прийняли до своєї сім'ї дитину, позбавлену батьківського піклування) починають «жаліти» дитину, позбавлену батьківського піклування і приділяти їй більше уваги ніж власним дітям. У такому разі у рідних дітей починає формуватися образа і на батьків, і на дитину, влаштовану до сім'ї. Так само, як і в першому випадку, може сформуватися відчуття «другорядності», але уже у рідної дитини. Також у неї формується образа, вона може стати більш замкненою, агресивною;

3) дорослі члени сім'ї намагаються ставитися до всіх дітей однаково, забезпечуючи їх увагою і піклуванням. Начебто, може здатися, це ідеальний варіант. Однак, насправді, в такому випадку починають страждати рідні діти, оскільки частину тепла, любові, уваги, які вони отримували до цього від своїх батьків, починають віддавати не просто іншій дитині (наприклад, як при появі в сім'ї ще рідних дітей), а чужій

дитині. За таких обставин, знову таки, у рідної дитини без правильної підтримки дорослих і, за необхідності, психологічної підтримки, з'являється образа, проявляється агресія, відстороненість, замкненість.

Зрозуміло, що для дитини у будь-якому випадку є значним стресом позбавлення її звичного оточення. Як правильно наголошує С. В. Мітіна, наслідком втрати батьківського піклування є порушення всього процесу соціального розвитку дитини, становлення її як особистості [140, с. 89]. Однак ще більш стресовою є ситуація, коли дитина має стійку прив'язаність до батьків, яких позбавили батьківського піклування, і від яких її забирають для розміщення у дитячому закладі.

При влаштуванні дитини до однієї із сімейних форм факторів стресу не меншає, адже до сімейної системи включається дитина, яка потребує заповнення нестачі любові та тепла з боку дорослих, реабілітації після перенесених психотравм, корекції наявних порушень у поведінці, компенсації відставання у розвитку від однолітків [31, с. 52] тощо. У такому разі в стресовому стані перебуває як дитина, так і всі члени сім'ї, до якої її влаштовано.

Зважаючи на це, за можливості, потрібно підбирати найоптимальнішу форму влаштування кожної, окремо взятої дитини, батьки, якої позбавлені батьківських прав. Незалежно від форми влаштування та перспектив подальшого передання дитини до певної сім'ї кожен дитину потрібно готувати до її влаштування і супроводжувати у місці її проживання, надавати необхідну дитині психологічну підтримку і допомогу. Якщо ж влаштування дитини є тимчасовим, то слід паралельно розпочинати роботу із нею по підготовці до зміни форми влаштування.

З вищевикладеного можна зробити кілька висновків:

1) кожна дитина, батьків якої позбавили батьківських прав, потребує психологічної підготовки до її подальшого влаштування;

2) для кожної дитини має індивідуально підбиратися форма її влаштування з огляду на її вік, стан здоров'я, психологічні особливості та інші фактори;

3) процес психологічного супроводження дитини, позбавленої батьківського піклування, не має закінчуватися незалежно від її влаштування, адже, по-перше, через якийсь час може виникнути питання про нове влаштування дитини; по-друге, навіть при незмінності місця проживання дитини можуть час від часу проявлятися наслідки психологічних травм, отриманих дитиною в сім'ї батьків, спричинених позбавленням її батьків батьківських прав, бажанням дитини спілкування з рідними батьками, іншими кровними родичами, переживаннями дитини щодо свого місця у соціумі, ставленням до неї оточення тощо.

І наостанок звернімо увагу на окремі психологічні аспекти влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківського піклування, у судовому порядку.

Якщо питання про визначення місця проживання дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав, передане до суду, а також у справах про усиновлення під час розгляду і вирішення справи суд має керуватися інтересами дитини, враховувати норми національного та міжнародного законодавства [17, с. 48]. Крім того, суду доречно залучити до участі у справі психолога як спеціаліста, а в необхідних випадках також призначити судово-психологічну експертизу.

Як слушно відмічає О. О. Сегеда, вирішення питання про місце проживання дітей у випадку позбавлення одного із них батьківських прав у судовій практиці відноситься до найбільш складних питань. При цьому, якщо дитина досягла 10-річного віку, суд може врахувати її думку, за умови, що вона не суперечить дійсним інтересам дитини. У такому випадку треба брати до уваги психічний розвиток дитини, її конкретний психофізичний стан, особливості конфліктної ситуації, що впливала на неї [197, с. 200].

Враховуючи різні життєві обставини, в яких можуть опинитися діти, бажано, щоб суд переконався у тому, що дитина має змогу посправжньому висловити свою думку, не знаходячись ні під чийм психологічним тиском. Хоча навіть і без такого тиску сама ситуація може бути для неї морально тяжкою [20, с. 125–126].

Висловлена перед судом думка дитини (особливо при тривалому її проживанні, наприклад, з одним з батьків при ізоляції від іншого) може бути наслідком явного або неявного впливу дорослих, що оточують її, тому для встановлення не декларованого, а істинного ставлення дитини до конкретної особи допоможе залучення психолога [195, с. 22].

На практиці підтвердити здатність (нездатність) дитини самостійно висловлювати свою думку можна за допомогою висновку психологічного дослідження, довідкою з медичного закладу, закладу дошкільної освіти, школи тощо. Однак доведення перед судом здатності (нездатності) дитини самостійно висловлювати свою думку, тобто наявності у неї достатнього рівня розуміння, визначення справжньої, вільної від впливу (тиску) сторонніх осіб думки є достатньо проблематичним. Думка дитини може відображатись у письмових доказах (висновках психологічних досліджень (обстежень), висновках органів опіки та піклування, письмових зверненнях дитини до суду тощо); електронних доказах (відео, аудіо зверненнях до суду, повідомленнях у соціальних мережах і т.п.); висновках судово-психологічної експертизи; показаннях дитини (особисто в залі судового засідання, за допомогою відеоконференції та ін.) [33].

Хоча врахування думки дитини в деяких випадках пов'язане з певними труднощами (зокрема, якщо потрібно створити невимушену обстановку, викликати педагога, психолога тощо), разом з тим, на погляд Г. Я. Тріпільського, є обов'язковим заходом. Водночас, це не означає, що особи, які вирішують питання, що зачіпають інтереси дитини, завжди зобов'язані погодитись із нею: суд має право постановити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси. Часто буває так,

що дитина, хоча вже і здатна сформулювати свою думку, проте ще не володіє здатністю усвідомлювати свої власні інтереси (наприклад, у разі, коли має місце прагнення дитини при визначенні судом її місця проживання залишитися проживати з тим із батьків, який зловживає алкоголем, вживає наркотики чи задовольняє всі нерозумні примхи дитини) [217, с. 90–91].

Крім того, вирішуючи питання про можливість передання дитини певній особі, суд має з'ясувати її моральні якості, прихильність дитини до неї, матеріально-побутові і сімейні умови, а якщо особа має свою сім'ю, то потрібно з'ясувати й моральні якості дружини (чоловіка) [147, с. 266].

Для встановлення зазначених факторів стане у нагоді психолог. Саме професійна психологічна оцінка допоможе виявити індивідуально-психологічні особливості дитини та особи, про проживання з якою вирішується питання, психологічне ставлення такої особи до дитини та дитини до неї, вплив ситуації із позбавлення батьківських прав на дитину, встановити сфокусованість указаної особи (на дитині, її інтересах чи на переслідуванні своїх інтересів), наявність впливу оточуючих на формування думки дитини тощо.

Наприклад, як вбачається із рішення Костопільського районного суду Рівненської області у справі про позбавлення батьківських прав та стягнення аліментів на дітей, за умови участі у ній психолога як спеціаліста можна було б встановити дійсну позицію дитини відповідача. Адже спочатку вона повідомила комісії з питань захисту дитини Костопільської районної державної адміністрації, що не бажає, щоб батька позбавили батьківських прав, адже вона не хоче його втрачати, бажає жити разом і з ним, і з бабусею. У подальшому, в судовому засіданні, ця ж дитина пояснила суду, що відповідач не проявляє батьківської турботи, тому вона не заперечує щодо позбавлення його батьківських прав стосовно неї, хоча неприязні щодо батька не відчуває, однак і родинна близькість між ними відсутня – вони стали просто знайомими людьми [181].

У судовій практиці постійно залучають психологів до опитування в судовому засіданні малолітньої дитини [182], для надання висновків щодо можливості спілкування [175], щодо психоемоційного стану дитини [179], заслуховують як свідків [184], надають їм доручення провести психологічну діагностику дитини [219] тощо. Також суди зважають під час розгляду справи на результати психологічної діагностики, що здійснювалася або до відкриття провадження у справі, або на запит органу опіки та піклування під час складання ним висновку [176; 181].

Хоча в певних із означених випадків доцільніше призначати судово-психологічну експертизу, яка допоможе відповідному фахівцеві провести більш глибоке дослідження і надати обґрунтовані висновки.

На підставі вищевикладеного можна підсумувати, що психолого-правові засади влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав, – це основні принципи діяльності уповноважених органів (осіб), спрямовані на забезпечення найоптимальнішого влаштування дитини (бажано – до однієї з сімейних форм), сприяння адаптації дитини в новому середовищі, створення позитивного психологічного клімату та умов розвитку з урахуванням індивідуальних потреб дитини, з огляду на забезпечення її якнайкращих інтересів.

3.3 Використання психологічних знань для подолання негативних наслідків позбавлення батьківських прав

Перед тим, як перейти до питання подолання негативних наслідків позбавлення батьківських прав, слід зупинитися на аспекті запобігання виникненню таких наслідків.

Насамперед, це стосується підстав позбавлення батьківських прав. Адже при запобіганні позбавленню батьківських прав не виникатиме негативних наслідків ні для батьків, ні для дітей.

Усі визначені у законі підстави позбавлення батьківських прав можуть бути мінімізовані або усунуті, а також їм можна запобігти. Якщо проаналізувати Порядок забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, які постраждали від жорстокого поводження, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 р. № 585, можна виокремити такі заходи, що в цьому допоможуть:

1) надання дітям і їх сім'ям соціальних послуг з урахуванням їх потреб з метою подолання складних життєвих обставин та мінімізації негативних наслідків таких обставин;

2) формування навичок відповідального батьківства у батьків, інших законних представників дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах;

3) проведення соціально-профілактичної роботи, спрямованої на запобігання потраплянню у складні життєві обставини, сімейному неблагополуччю, домашньому насильству та жорстокому поводженню з дітьми відповідно до законодавства.

4) організація інформаційно-просвітницьких заходів для учасників освітнього процесу з питань запобігання, протидії негативним наслідкам жорстокого поводження з дітьми, залишення дитини в небезпеці;

5) організація соціально-психологічного супроводу дітей, які постраждали від жорстокого поводження;

6) надання дітям необхідної медичної, психологічної (за наявності в закладі охорони здоров'я психолога) допомоги з урахуванням їх потреб [165].

Проте детальне вивчення питання щодо профілактики виникнення підстав для позбавлення батьківських прав, роботи психологів і різних соціальних служб з «неблагополучними» сім'ями виходять за межі предмета цього дослідження і становлять перспективні напрями наукових розвідок.

Задля запобігання негативним наслідкам позбавлення батьківських прав у разі, коли у дитини позбавили таких прав обох батьків або коли позбавили батьківських прав одного із батьків за відсутності іншого, з яким би дитина могла залишитися, потрібно проводити просвітницьку роботу з населенням, пов'язану із прийняттям у сім'ї відповідних дітей, а також забезпечувати державну підтримку сімейних форм їх влаштування.

Адже, по-перше, суспільство не завжди приймає і сприймає дітей з «неблагополучних» сімей (сім'ї, в яких батьків позбавлено батьківських прав, без сумніву, належать до таких), а також не всі члени суспільства готові прийняти у свою родину відповідну дитину чи зрозуміти іншу сім'ю, яка вирішила взяти до себе дитину, позбавлену батьківського піклування.

По-друге, аналіз проблем, з якими стикаються сім'ї, які прийняли дитину на виховання, показує, що не всі були готові прийняти дитину з усіма властивими їй особливостями та недоліками. І, найчастіше, це обумовлено малою попередньою їх поінформованістю про можливі труднощі, про психологічні особливості дітей, які пережили розлуку з батьками, та специфіку розвитку цих дітей [19, с. 1103].

Просвітницька робота, що проводиться органами державної влади та органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями тощо, допомагає сформувати позитивне ставлення суспільства до необхідності забезпечення дітей, позбавлених батьківського піклування, сімейним проживанням і вихованням, сприяє їх влаштуванню до сімейних форм. Державна ж підтримка і надання спеціальних соціальних гарантій особам, які взяли у свою сім'ю відповідну дитину, додатково спонукає до прийняття рішення про прийняття на сімейне виховання дитини. Звичайно, сприяння влаштуванню дітей до сімейних форм шляхом консультування, у тому числі психологічного, надання допомоги з оформлення документів, забезпечення підтримки в процесі передання дитини також утворюють у

думці щодо реалізації бажання взяти на виховання у свою сім'ю дитину, позбавлену батьківського виховання.

Але найкращим «запобіжником» негативних наслідків для дитини, батьків якої позбавили батьківських прав, є підбрання оптимальної форми влаштування для конкретної дитини і підготовка до такого влаштування.

Ми уже відмічали, що кожную дитину потрібно готувати до подальшого влаштування після позбавлення її батьківського піклування, незалежно від того, чи проживала дитина до цього моменту у сімейному оточенні, чи має вона досвід проживання окремо від батьків тощо. Також потрібно готувати до прийому дитини, позбавленої батьківського піклування, сім'ю, до якої передбачається влаштування такої дитини.

У зв'язку із цим зупинімося детальніше на практичних аспектах використання психологічних знань при здійсненні підготовки до влаштування дитини, батьків якої позбавили батьківських прав.

Питання підготовки до сімейного життя дітей, позбавлених батьківського піклування, ускладнюється стосунками в рідній сім'ї дитини, аморальним способом життя батьків, що не дає можливості дитині в подальшому опиратися на їх особистий приклад у формуванні своєї ролі дружини/чоловіка та батька/матері. Тому виникає потреба створення особливого корекційно-виховного середовища задля пом'якшення впливу деприваційних умов та сприяння становленню особистості дитини [191, с. 132], налагодженню її взаємовідносин із соціумом, ідентифікацією її ролі в сімейних відносинах.

Проведені дослідження довели, що психологічна неготовність прийомної дитини до виконання покладених на неї функцій є результатом фрустрації, пов'язаної з розбіжністю очікувань щодо нової ситуації розвитку та її реаліями [32, с. 8].

Проте потрібно розуміти, що навіть при найкращій роботі психологів та інших фахівців неможливо сформувати готовність дитини до її

подальшого влаштування, сім'ї до прийняття дитини, їх можна лише підготувати до цього.

Психологічна підготовка є надзвичайно важливою процедурою, яка здійснюється залежно від індивідуальних особливостей дитини. При цьому важливим моментом, який сприятиме успішності указаної процедури, є встановлення довірливих стосунків психолога і дитини. Під час підготовки психологу потрібно проаналізувати систему стосунків в сім'ї, в якій проживала дитина; з'ясувати ступінь прив'язаності дитини до своїх батьків. Крім того, слід з'ясувати питання про наявність родичів у дитини. За наявності адекватних родичів, які ведуть нормальний спосіб життя, підтримка їх зв'язків з дитиною має позитивний вплив на неї [194, с. 66].

Особливості психологічної підготовки дитини залежать від різних факторів (життєвий досвід, психологічний стан, характер, вік тощо). Зокрема, при роботі з маленькими дітьми краще застосовувати методи, які ґрунтуються на ігрових формах: малювання, гра з ляльками, розповідь казок. Діти старшого віку бажають, щоб з ними поводитися як з дорослими, і вважають, що вони мають значний життєвий досвід. Тому з ними краще проводити бесіди, рольові ігри.

Діти, батьків яких позбавили батьківських прав, отримали негативний життєвий досвід, який вони привносять у нову сім'ю разом із фобіями, фрустраціями, грубістю, низькою самооцінкою та іншими специфічними психологічними станами.

І, як показує практичний досвід, прийомні батьки дуже часто виявляються абсолютно невідповідними та безпорадними у вирішенні конфліктних ситуацій з подібними дітьми, виборі методів формування позитивних моделей поведінки та способів руйнування негативних стереотипів [102, с. 77].

Якщо не були підготовлені з психологічної точки зору особи, які приймають у свою сім'ю дитину, то кожні, навіть маленькі, проблема або непорозуміння можуть призвести до непоправних наслідків.

Як зазначають Т. С. Бобкова та С. О. Кожевнікова, у цих осіб виникають думки про непереборність проблем, що виявилися, порушується контакт з дитиною, з'являється почуття роздратування і розчарування. А в підсумку – може постати питання про повернення дитини [19, с. 1103].

Прийняття дитини, позбавленої батьківського піклування, у сім'ю завжди пов'язане з труднощами, головними відмінними рисами яких є «стрес нового способу життя», соціально-психологічна відчуженість, що зумовлюють можливі негативні поведінкові реакції дитини, погіршення атмосфери сімейних відносин [65, с. 13].

Зважаючи на важливість збереження взаємовідносин між дитиною, позбавленою батьківського піклування, та членами сім'ї, яка її прийняла, особлива увага, поряд із підготовкою дитини до влаштування, має приділятися й підготовці такої сім'ї.

При цьому дуже важливо сформувані реалістичні очікування по відношенню до дитини, правильні уявлення про способи подолання труднощів, що виникають як на етапі інтеграції дитини в сім'ю, так і на наступних етапах взаємодії з нею. Робота в цьому напрямі вплине на рівень адаптації дитини в сім'ї, забезпечить ефективність дій прийомних батьків і зниження ризику можливого несприятливого варіанту психічного розвитку дитини, переходу її до категорії «проблемної» і, як наслідок, «вторинної відмови» від дитини [157, с. 35].

Психологічні засади підготовки сім'ї, яка бажає влаштувати до себе дитину, припускають формування понять про особистість як рівень розвитку індивіда, про особливості психології міжособистісних відносин, про психологічні засади сімейного життя (уміння розуміти психологію інших людей, розвиток почуттів, необхідних для сімейного життя, володіння навичками спілкування та ін.). Також потрібно розвивати розуміння дитини, внутрішніх причин її поведінки. Це змінює тип

мислення дорослої людини, допомагає поглянути на ті ж дії і вчинки дітей з іншої позиції [69, с. 313, 316].

Звичайно, підготовка сім'ї до прийняття дитини, позбавленої батьківського піклування, не є панацеєю від різних можливих проблем і конфліктів, але участь у відповідних освітніх і, навіть, майже психокоррекційних програмах (тому що тривале безпосереднє спілкування з психологом (є можливість запитати, отримати коментар, приклад вирішення проблеми тощо) саме по собі вже має певний психотерапевтичний ефект) створює членам цієї сім'ї своєрідну «подушку безпеки» у найбільш гострих ситуаціях дитячо-батьківських та внутрішньосімейних відносин за рахунок їх більшої компетентності та підготовленості [146, с. 94–95].

Однак попередня підготовка дитини і сім'ї не завжди може забезпечити легке входження дитини у сім'ю, адаптацію до нових обставин, врахувати всі аспекти подальшого сумісного їх проживання.

Адаптація є дуже важливим етапом входження дитини до нової сім'ї. Від того, наскільки швидко та якісно сформуються нові міжособистісні сімейні відносини, багато в чому залежатиме подальший повноцінний розвиток дитячої особистості. Але тільки двосторонній процес зміни – дитини та сім'ї – можна назвати повноцінною адаптацією [75, с. 136].

При цьому, навіть залишення дитини у сім'ї її рідних чи близьких осіб, що певною мірою полегшує перебування дитини, адже, зазвичай, територія є для неї відомою, члени відповідної сім'ї – вже знайомими і такими, які сприймаються дитиною, частково може спрощувати взаємодію з нею, забезпечуючи додаткову умову благополуччя, проте не гарантує відсутність етапу адаптації [112, с. 191].

Таким чином, проведена підготовка до влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, є запорукою успішності подальшого влаштування дитини і закладає основи для цього. Проте однієї підготовки

замало. Психологічна підтримка і супровід дитини і сім'ї, до якої її влаштовано, мають забезпечуватися й надалі.

Між іншим, на законодавчому рівні встановлено, що після влаштування, зокрема, дитини, батьки якої були позбавлені батьківських прав, на виховання у сім'ю або влаштування її до закладу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, щодо такої дитини держава забезпечує здійснення соціального супроводу, тобто роботу, спрямовану на здійснення соціальних опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу (статті 1, 15 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»).

Безсумнівно, здійснення соціального супроводу допомагає дитині, позбавленій батьківського піклування, пристосуватися до змінених реалій життя, до нового оточення в разі влаштування до чужої сім'ї чи відповідного закладу, її соціальній адаптації. Проте вкрай необхідним є додаткове забезпечення саме психологічної підтримки і супроводу влаштованої дитини і сім'ї, до якої її влаштовано.

Н. І. Кондрат'єва визначає психолого-педагогічний супровід як особливу форму здійснення соціальної, психологічної, педагогічної допомоги, що включає пошук прихованих ресурсів розвитку людини або групи з опорою на наявні можливості і передбачає створення сукупності умов для ефективної взаємодії людини, групи з навколишньою дійсністю, розглядається як профілактичний напрям діяльності різних спеціалістів [86, с. 21].

На думку науковців, процес супроводу повинен включати такі компоненти:

1) систематичне відстеження психолого-педагогічного статусу дитини і динаміки її психічного розвитку в процесі перебування в новому соціальному середовищі;

2) створення соціально-психологічних умов для повноцінного розвитку;

3) створення спеціальних умов для надання допомоги сім'ям, які мають соціально-психологічні труднощі і проблеми;

4) створення умов надання допомоги фахівцям, які здійснюють супровід відповідної сім'ї [95, с. 132–133].

Ж. А. Захарова відзначає, що процес соціально-педагогічного супроводу виховання дитини в новій сім'ї буде ефективним, якщо він:

- засновується на принципах: безперервності; афірмації, системної допомоги сім'ї, кожному її члену; випереджаючого навчання; діяльнісного опосередкування; аксіологічної спрямованості змісту виховання; комплексного використання зовнішнього та внутрішнього ресурсів, варіативності, поступовості переходу від прямої допомоги до взаємодопомоги та самопомоги;

- реалізує діагностичну, адаптаційну, освітню, посередницьку, охоронно-захисну, організаційно-управлінську функції;

- відзначається багаторівневим та інтегративним характером;

- передбачає залучення прийомних дітей до вічних сімейних цінностей, занурення їх у сімейну субкультуру любові, довіри, зацікавленості у кожному та гуманізацію дитячо-батьківських відносин;

- спирається на механізми сімейних проб, зсуву мотиву на мету, соціального загартовування.

При цьому робота із сім'єю має враховувати своєрідність досвіду проживання прийомної дитини в біологічній родині, характер цього досвіду, будуватися з урахуванням диференційованих технологій [65, с. 6–7, 13].

Вважаємо, на таких засадах має ґрунтуватися і психологічний супровід.

Надання психологічної та соціальної допомоги дітям, позбавленим батьківського піклування, особам із їх числа, а також їх біологічним батькам, опікунам, піклувальникам, прийомним батькам, батькам-вихователям, усиновлювачам та наставникам покладається на центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Крім того, мають розроблятися програми психологічної і практичної підготовки таких дітей до праці та професійного самовизначення (ч. 3 ст. 17, ст. 21 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»).

Такі центри насправді працюють, що підтверджується матеріалами судової практики [183].

Як бачимо, офіційно держава забезпечує психологічну підтримку дітям, позбавленим батьківського піклування, та особам, до сім'ї яких їх влаштовано. Однак не в кожному регіоні наявні відповідні спеціалісти (наприклад, в одній із справ про позбавлення батьківських прав представник служби у справах дітей виконавчого комітету Івано-Франківської міської ради в судовому засіданні повідомила, що при їх службі відсутні психологи [220]). Також в багатьох, але не у всіх, загальноосвітніх закладах працюють психологи. Згідно із даними Міністерства освіти і науки України у 2020–2021 навчальному році забезпеченість практичними психологами у закладах освіти (у ставках) становила 72,7 % від загальної потреби [115].

Тому сім'ї, що прийняла до себе на виховання дитину, батьків якої позбавлено батьківських прав, краще додатково звернутися до спеціаліста-психолога поза офіційним порядком здійснення соціального супроводу. По-перше, такого психолога можна обрати, для того, щоб звернутися саме до особи, з якою комфортно спілкуватися, яка до себе схиляє, якій довіряють всі члени сім'ї і влаштована дитина. По-друге, на спілкування з

цим психологом не будуть впливати кадрові зміни, перерозподіл повноважень на законодавчому рівні тощо. Адже тільки за таких умов психологічна допомога і супровід будуть ефективними. Хоча, на жаль, не всі особи можуть собі дозволити звернення до психолога в приватному порядку з об'єктивних причин.

Психолог, який здійснює супровід, проводить регулярне відстеження динаміки психічного розвитку дитини, стиль взаємовідносин у сім'ї, емоційні уподобання, рівень комфортності та сімейної тривожності з використанням різних діагностичних методик, розробляє рекомендації по взаємовідносинам між влаштованою дитиною і членами сім'ї, проводить профілактичну роботу із запобігання виникненню проблемних, конфліктних ситуацій. За необхідності також ним можуть проводитися індивідуальна або сімейна робота з обговорення труднощів, що виникають на кожному етапі адаптації. При настанні кризових ситуацій психолог завжди зможе своєчасно надати екстрену допомогу сім'ї та дитині [19, с. 1104]. При цьому робота спеціаліста-психолога в будь-якому випадку зводиться до психотерапевтичної взаємодії з клієнтом, а її головним завданням є трансформація негативного досвіду в позитивний [6, с. 11].

У літературі також пропонується розвивати різноманітні форми взаємодії та спілкування сімей, які прийняли на виховання дитину [19, с. 1103–1104], створювати групи взаємної підтримки, клуби прийомних батьків та ін. [4, с. 121].

Як доречно підкреслила К. С. Максименко, хоча і дещо в іншому аспекті: адже сам факт розуміння, що ти не один, що «і не такі люди» переживали подібні ситуації, вселяє надію, надихає, надає сил для подолання, насамперед, своїх власних негативних станів а, відтак, ситуації [120, с. 255].

Отже, психологічний супровід сім'ї, яка прийняла дитину, та самої влаштованої дитини може полягати у наданні психологічної підтримки, проведенні навчання сімей, тренінгів, у тому числі корекційних, здійсненні

спеціалізованої психологічної діагностики, психологічного контролю, домашнього візитування, соціального патронажу, індивідуального консультування, сімейного консультування, створенні реабілітаційних груп тощо.

Проте здійснення лише супроводу психологом-професіоналом замало.

У нашому розумінні психологічний супровід сім'ї, до якої влаштовано дитину, позбавлену батьківського піклування, і дитини потрібно розглядати дещо ширше – такий супровід має включати: 1) професійну підтримку і допомогу психолога; 2) різноманітні підтримуючі заходи, що здійснюються органами державної влади, місцевого самоврядування, громадськими організаціями, окремими особами (зокрема, семінари, тренінги, дні відкритих дверей); 3) взаємовідносини з іншими подібними сім'ями, дітьми (наприклад, проведення спільних зустрічей, вечорів взаємопідтримки, де можна буде розповісти свою історію та проблеми, вислухати інших, зрозуміти, що з подібними ситуаціями вони також стикаються, почути варіанти, якими хтось скористався для налагодження стосунків).

Професійна психологічна підтримка і допомога сім'ї та дитині можуть надаватися, зокрема, але не виключно у формах:

1) психологічної консультації, що передбачає роз'яснення, бесіду, пораду фахівця, надання практичної допомоги шляхом порад і рекомендацій. Предметом зазначеної консультації є питання й проблеми, що цікавлять клієнта, а також його особистість. Під час роботи з фізичною особою завданням консультування є визначення орієнтування в самому собі, певній ситуації, засобах і способах подолання проблемної ситуації;

2) психологічної реабілітації шляхом застосування системи психологічних засобів (що застосовуються паралельно з медичними, педагогічними, соціальними), спрямованих на відновлення, корекцію чи компенсацію порушених психічних функцій, станів, явищ особистісного,

соціального, трудового, професійного статусу, а також осіб, які перенесли психічну чи соматичну хворобу, зазнали психічної травми, пережили глибокий стрес, пов'язані із різкою зміною соціальних, професійних, трудових, сімейних відносин, умов життя тощо. Психологічна реабілітація має на меті усунення наслідків переживань, негативних установок, невпевненості у власних силах, стану тривожності, наявності фобій, виявів симптомів психічних і соматичних захворювань та ін.;

3) психотренінгу – специфічної діяльності психолога, що передбачає вироблення програми й набору процедур, унаслідок реалізації яких в особі чи групі, з якими проводиться психотренінг, досягається розвиток певних якостей, необхідних для відповідних видів діяльності, для адаптування в сім'ї, соціальній групі, соціумі. Особи та групи, які проходять психотренінг, набувають умінь комунікації в особистісній, груповій, діловій, соціальній та інших сферах. Завдяки тренінгу особа отримує інформацію про те, як вона виглядає перед іншими людьми (рефлексія) чи як її дії та вчинки сприймаються іншими людьми (соціальна перцепція). У процесі психотренінгу може бути досягнуто корекції установок особи, системи цінностей і відношень особистості, розвиток умінь і навичок спілкування, здатності повного й активного пізнання себе та інших людей [93, с. 22–24].

У більш складних випадках у нагоді можуть стати психокорекція і психотерапія.

Соціально-психологічну підтримку, як важливий напрям супроводу, необхідно здійснювати, використовуючи суб'єкт-суб'єктну взаємодію представників соціальної групи дітей, позбавлених батьківського піклування, та співробітників відповідних закладів інфраструктури, оскільки це забезпечить змістовнішу підтримку, через що діти не будуть залишатися носіями ексклюзії, стануть менш стигматизованими і не виникне передумов для маргіналізації відповідного контингенту [107, с. 6–7].

Але як встановити продуктивність і правильність влаштування дитини до однієї з сімейних форм і забезпеченість належного психологічного супроводу?

К. Б. Базарова визначила інтегральні критерії благополуччя дитини в умовах сімейного влаштування: 1) адаптація дитини до нових умов та її інтеграція в нову сім'ю; 2) позитивна динаміка розвитку дитини, що свідчить про прийняття дитиною створених їй новою сім'єю умов і відносин та їх достатність для позитивних змін; 3) успішна соціалізація дитини у широкому соціальному оточенні [3, с. 240].

На погляд деяких авторів, найбільшу прогностичну цінність мають соціально-психологічні показники ефективності сімейного піклування: а) індивідуальне почуття психологічної захищеності (тобто наявність відносно стійкого позитивного емоційного переживання та усвідомлення індивідом можливості задоволення своїх основних потреб та забезпеченості власних прав у будь-якій, навіть несприятливій ситуації) дитини в сім'ї як необхідна умова і результат її реабілітації та успішної соціалізації; б) динаміка навчальної успішності як інтегральний показник шкільної адаптації; в) динаміка стану здоров'я дитини, що визначається внаслідок щорічних диспансеризацій; г) відсутність делінквентних проявів у її поведінці [250, с. 219].

Однак зазначені критерії і показники характеризують лише один бік відносин із влаштування, який стосується дитини. Ми вважаємо, що про успішність влаштування дитини до певної сім'ї свідчать й такі фактори, зокрема:

- 1) сім'я прийняла дитину до свого внутрішнього кола;
- 2) у сім'ї склалася обстановка взаємопідтримки і порозуміння з дитиною;
- 3) у дорослих, які опікуються дитиною, не сформувалася позиція про необхідність відмови від цієї дитини, від її виховання.

Підготовка до влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, подальший супровід психологом дитини і сім'ї, до якої її влаштовано, допомагають запобігти негативним наслідкам. Але три форми сімейного виховання (не беремо до уваги опіку та піклування в колі сім'ї, оскільки, найчастіше, опікунами (піклувальниками) виступають близькі до дитини особи) мають строковий характер. Найменший термін влаштування належить патронатному вихованню (до шести місяців). Перебування у прийомній сім'ї та дитячому будинку сімейного типу обмежується досягненням 18-річного віку (у встановлених законом випадках – 23-річного віку або закінченням навчання).

Діти, які звикли проживати в певних умовах і оточенні розуміють, що настає час, коли їх буде змінено. Вони починають тривожитися, нервуватися з цього приводу, боятися невідомості (що буде далі, де їм жити, на які кошти існувати). Також, відмічається в літературі, їх хвилюють подальші взаємовідносини з прийомними батьками: чи будуть збережені стосунки з ними, чи будуть вони мати бажання спілкуватися, чи можна буде приїздити в гості тощо [64, с. 73].

Тому на цьому етапі має здійснюватися додаткова фахова робота, яка допоможе дитині впоратися з тими психологічними проблемами, з якими вона стикається.

Ще складніше адаптуватися до нових умов життя випускникам установ для дітей, що залишилися без піклування батьків. У зв'язку із цим, К. Б. Базарова вважає необхідним постінтернатний супровід таких осіб як ще один значущий напрям системи соціальної профілактики [5, с. 67].

Додатковим аспектом, на який слід звертати увагу при здійсненні підготовки до влаштування дитини, є становлення «взаємної ідентифікації» дитини і сім'ї, до якої її буде влаштовано, адже таку ідентифікацію можна розглядати як найважливішу психологічну умову для позитивних змін у психічному розвитку дітей та компенсації у них порушень соціалізації. Відсутність ідентифікації з прийомною дитиною

провокує у прийомних батьків розчарування в прийнятті дитини до своєї сім'ї та подальшу відмову від неї [152, с. 63].

Таким чином, для того, щоб влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, відрізнялося ефективністю, не потягло за собою негативних наслідків, у тому числі найгіршого – відмови від дитини, необхідно наперед враховувати проблеми, з якими дитина і сім'я, до якої вона влаштована, можуть зіткнутися за нових умов, пов'язаних з адаптацією, ідентифікацією, будівництвом взаємовідносин з членами сім'ї, іншими дітьми в сім'ї, готувати до них сім'ю, яка прийняла дитину, і дитину, допомагати долати такі проблеми при їх виникненні, а також здійснювати підготовку дитини до автономного дорослого життя.

Але всі вищезазначені заходи можуть виявитися не дуже результативними, якщо дитина зазнала значного стресу від позбавлення її батьківського піклування і влаштування до нового оточення. У такому випадку додатково потрібно проводити більш серйозну роботу з психологічної реабілітації дитини.

У будь-якому разі позбавлення дитини звичного оточення, батьків, друзів, знайомих, домівки є стресом, який завдає їй психологічної травми. Якщо підставою для позбавлення батьківських прав стало жорстоке поводження з дитиною та (або) її експлуатація, то до психологічної травми можуть приєднатися фізичні травми чи навіть психічні розлади. Травмування дитини, незалежно від його виду, може призвести до посттравматичного стресу.

Посттравматичний стрес слід розглядати як нормальну реакцію на аномальну ситуацію, а не як захворювання чи ваду. Хоча не всі діти переживають такий стрес внаслідок перенесеної травми [208, с. 37]. І не всі діти, позбавлені батьківського піклування, перебували у ситуаціях, які спонукали до розвитку подібного стресу.

У кожної людини виникають різні реакції організму на стрес: не може адаптуватися, врівноважено реагує, стрес не спричиняє жодних наслідків [158, с. 154].

Однак дитині, тим більше із неблагополучної сім'ї, складніше впоратися зі стресом з огляду на відсутність досвіду переживання подібних ситуацій, прикладів їх подолання, психологічної підтримки і допомоги з боку батьків та ін.

Як зазначається в спеціальних працях, поштовхом до посттравматичного стресового розладу є досвід, що загрожує життю, з інтенсивним, часто приголомшливим, жахом, страхом або безпорадністю. При цьому визначальними симптомами посттравматичного стресового розладу є повторювані травматичні спогади (включаючи ретроспекції та нічні кошмари), намагання уникнути травматичних пізнань (через відсторонення та емоційне заціпеніння) та гіперактивні реакції на стрес [256, с. 30].

У межах свого стилю життя кожна людина створює суб'єктивне уявлення про себе й навколишній світ – так звану схему апперцепції, що детермінує поведінку людини. Схема апперцепції здебільшого має здатність до самопідтвердження або самопосилення. Наприклад, постійне переживання дитиною страху приведе її до того, що навколишня ситуація, з якою вона вступить у контакт, буде сприйматися нею як ще загрозливіша [189, с. 9].

Зазвичай, реабілітація травмованої дитини є довготривалим і складним комплексним процесом, що включає психологічну, педагогічну та професійну реабілітацію. Головним завданням цього процесу є змінити дисфункційні ставлення дитини, серед іншого, до дорослих та себе самих, сформовані під впливом травматичного досвіду. Своєю чергою, психологічна реабілітація, як визначається в узагальненні досвіду організацій Центральної і Східної Європи, складається з шести етапів, а саме:

1) встановлення стосунків з дитиною. Головним завданням цього етапу є встановити та підтримувати турботливі, довірливі стосунки з дитиною, що сприятимуть досягненню бажаного терапевтичного ефекту. Успішність саме цього етапу визначатиме, чи дитина продовжуватиме програму реабілітації, чи перерве її. Основною застосовуваною методикою на цьому етапі є бесіда (інтерв'ю);

2) оцінка потреб та спроможності/ресурсів, у тому числі визначення дійсних проблем дитини у спосіб, що дозволяє спостерігати та вимірювати поступ у їх розв'язанні. На цьому етапі проводиться психологічне оцінювання, яке має носити міждисциплінарний характер та взаємодію. Дані, необхідні для оцінювання дитини, мають надходити з якомога більшої кількості різних джерел (від членів сім'ї, в якій перебуває дитина, вчителів, вихователів), оцінюватися з різних точок зору (самої дитини, соціального працівника, психолога, вчителя, члена сім'ї, в якій перебуває дитина), у якомога різноманітніших контекстах (у реабілітаційному центрі, у школі, під час різних занять дитини, вдома).

Окрім бесіди (інтерв'ю) з дитиною на цьому етапі доцільно застосовувати інші методи оцінювання, зокрема: самомоніторинг, оцінку анкет та шкал, аналіз даних, отриманих від інших осіб, безпосереднє спостереження за поведінкою дитини;

3) розробка плану дій з реабілітації та реінтеграції, у тому числі визначення чітких цілей і завдань програми реабілітації та показників для вимірювання/кількісного оцінювання поступу в їх досягненні. При цьому слід враховувати, що завданням всіх психолого-педагогічних, психологічних та психотерапевтичних заходів має бути розвиток когнітивних, соціальних та емоційних навичок і вмінь, що допоможуть дитині безболісно адаптуватися до обставин і подій у подальшому житті. А тому план має містити конкретні завдання та показники, що допомагають виміряти поступ дитини в процесі реабілітації. Завдання слід ставити лише реалістичні та спрямовані на забезпечення системного розв'язання

проблем дитини. Кожен член групи супроводу клієнта повинен чітко усвідомлювати свої обов'язки, визначені планом, та виконувати їх належним чином;

4) сприяння впровадженню змін, адже кожна дитина має свої потреби і здібності, по-своєму реагує на реабілітаційні послуги. Відтак, що більш індивідуалізованим буде план, що більше міждисциплінарних зв'язків буде встановлено в ході його реалізації та що частіше буде оцінюватися та корегуватися його впровадження, тим успішнішою буде реабілітація дитини. Метою цього етапу є запровадити зміни, що будуть прийнятними для дитини та корисними для її реінтеграції.

Впроваджувати зміни доцільно, залежно від віку і рівня розвитку дитини, через ігри, малювання, співи, переповідання казок та історій, рольову гру, мистецьку терапію, спортивні заняття тощо. Крім того, потрібно розвивати у дитини здатність до емоційної та соціальної саморегуляції.

Прийоми психологічної допомоги/терапії на цьому етапі включають експозицію, когнітивне реструктурування та контроль тривожності;

5) безперервне оцінювання (та внесення необхідних змін до плану і програми реабілітації). Зазвичай, такий моніторинг включає процедури, спрямовані на з'ясування того, чи: а) реабілітаційний процес просувається до досягнення поставлених цілей; б) зміни, що відбулися, є наслідком конкретних реабілітаційних заходів; в) зміни є довготривалими та поширюються на всі види поведінки дитини й усі ситуації; г) результати реабілітації є прийнятними для дитини та членів сім'ї, в якій перебуває дитина;

6) завершення роботи з клієнтом. Необхідно надавати допомогу та підтримку дитині, доки дитина та сім'я, до якої її влаштовано, не зможуть жити нормальним життям без отримання реабілітаційних послуг. Однак не можна забувати, що проблеми можуть повернутися, а тому слід наприкінці роботи з клієнтом укласти перелік «ситуацій підвищеного ризику» та

спланувати дії дитини/членів сім'ї, в якій вона перебуває, у разі виникнення таких ситуацій [208, с. 45, 46, 53, 55, 57, 58, 61, 65, 70].

Отже, потрібно розвинути у дитини та членів сім'ї, в якій вона виховується, навички до антиципації у сенсі передбачення виникнення можливих проблем для того, щоб ці особи були готові до їх подолання і до недопущення їх поглиблення.

Як доречно стверджує О. В. Романенко, антиципація як образ майбутнього результату діяльності, що детермінує її процес, визначає провідну роль зв'язку передбачення зі змістом проблемної ситуації, що постає перед індивідом. У цьому разі на перший план виходить функціональний аспект, оскільки головною функцією антиципації є перетворення проблемної ситуації таким чином, щоб забезпечити пошук бажаного результату [188, с. 42].

Ми приєднуємося загалом до позиції, що перелічені етапи максимально охоплюють весь процес реабілітації дитини, яка постраждала внаслідок позбавлення її батьків батьківських прав.

Проте, зважаючи на той факт, що ніхто не може гарантувати відсутність психологічних проблем у реабілітованій дитини у майбутньому, повернення наслідків її травматичного досвіду, вважаємо слід передбачити ще один етап – забезпечення у разі необхідності у подальшому зустрічей з психологом, який проводив реабілітаційні заходи. Це дозволить сім'ї та дитині впевненіше почуватися, не вважати себе «покинутими напризволяще», оскільки на рівні підсвідомості у них буде закріплено, що у разі потреби є до кого звернутися за допомогою.

Від правильності підібраної психологом методики на кожному з означених етапів, від повноти, поступовості і послідовності здійснених ним заходів залежить ефективність цього процесу, усуваються негативні наслідки позбавлення батьківських прав і забезпечується неповернення вирішених проблем або, за їх виникнення знову, швидко і максимально власними силами їх подолання.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової проблеми, що виявилось у розробленні психолого-правової характеристики позбавлення батьківських прав. Проведене дослідження дало можливість сформулювати низку висновків, пропозицій та рекомендацій, серед яких:

1. Вивчення стану наукової розробки питань позбавлення батьківських прав в психологічній літературі продемонструвало, що відповідна тематика предметно науковцями не досліджувалася. Наявні наукові праці присвячені або правовому інституту позбавлення батьківських прав, або психологічним проблемам сім'ї, або фрагментарно психологічним аспектам влаштування дитини до сімейних форм виховання, або психології судової діяльності в цілому тощо. Детальніше розроблено питання так званих замісних сімей та їх супроводу, але при цьому у відповідних працях не виявлено особливості, що стосуються влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав. З огляду на зазначене, проблематика позбавлення батьківських прав у психолого-правовому контексті потребувала комплексної розробки і становила актуальний та перспективний напрям наукового пошуку.

2. Усі методи психологічного дослідження спрямовуються на отримання одних і тих самих даних, але різними способами. Тому їх потрібно застосовувати у сукупності, обираючи саме ті методи, які найбільше допомагають розкрити досліджуване явище в конкретно визначених умовах. Тільки при правильному обранні методів психологічного дослідження воно буде найбільш повним, обґрунтованим і результативним.

Зважаючи на це, методологія пізнавальної діяльності, як система застосовуваних методів, при проведенні психолого-правового дослідження позбавлення батьківських прав охоплювала:

- 1) філософські методи (діалектичний і метафізичний);

2) загальнонаукові та спеціально-наукові методи пізнання (системно-структурний, порівняльний, індукції та дедукції, аналізу та синтезу, конкретизації та абстрагування, аналогії, моделювання, статистичний тощо);

3) методи емпіричного дослідження, або методи вивчення особистості, за допомогою яких проводилося емпіричне психологічне дослідження (зокрема, бесіда, анкетування, інтерв'ювання, спостереження).

3. Компаративістичний аналіз підходів до позбавлення батьківських прав дозволив виявити, що попри певні законодавчі варіації, у різних країнах світу підстави позбавлення батьківських прав, загалом, є універсальними – невиконання батьками своїх батьківських обов'язків та (або) жорстоке поводження з дітьми, а також вчинення тяжкого кримінального правопорушення.

При цьому більшість держав спираються на превентивні заходи, що спрямовані на роботу із проблемними родинами. А соціалізації дітей, які позбавлені батьківського піклування, допомагає деінституалізація їх влаштування і забезпечення сімейного виховання.

В Україні деінституалізація йде повільно. Крім того, проголошення на законодавчому рівні пріоритету сімейного виховання на практиці не завжди дозволяє забезпечити таким вихованням дітей, батьків яких позбавили батьківських прав.

4. У законодавстві України (ч. 1 ст. 164 СК України) встановлено вичерпний перелік підстав для позбавлення батьківських прав (залишення дитини у пологовому будинку або іншому закладі охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявлення стосовно неї батьківського піклування; ухилення від виконання обов'язків щодо виховання дитини та (або) забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти; жорстоке поводження з дитиною; хронічний алкоголізм або наркоманія; вдавання до будь-яких видів експлуатації дитини,

примушення її до жебракування та бродяжництва; засудження за вчинення умисного кримінального правопорушення стосовно дитини). Й такі підстави наповнені психологічним змістом. Отже:

1) усі діяння, що належать до підстав позбавлення батьківських прав, становлять значну небезпеку для розвитку дитини, її здоров'я (фізичного і психічного), негативно впливають на її соціалізацію, формування психіки. Адже дитяча психіка є несформованою, нестабільною, дитина легко піддається будь-якому впливу (як позитивному, так і негативному) з боку оточуючих і, в першу чергу, близьких їй осіб, наслідує їх поведінку;

2) встановлення законодавцем підстав і порядку позбавлення батьківських прав обумовлено, насамперед, захистом інтересів дітей, забезпеченням їх нормального розвитку і виховання в сприятливих умовах, спрямовано на запобігання негативним наслідкам діянь, що заважають цьому;

3) дуже часто кілька підстав для позбавлення батьківських прав існують одночасно, а інколи навіть неможливо відокремити одну підставу від іншої, оскільки діяння підпадає під ознаки кожної з них (наприклад, використання дитини в жебрацтві та втягнення її в жебрацтво охоплюється поняттям жорстокого поводження з дитиною і становить самостійну підставу позбавлення батьківських прав). Крім того, вчинення діянь, що складають підстави позбавлення батьківських прав, супроводжується психологічним насильством над дитиною.

Також у результаті дослідження доведено: попри те, що законодавець наголошує саме на домашньому насильстві за участю дитини і його видах, як жорстоке поводження з дитиною слід розглядати будь-яке насильство, що вчиняється стосовно дитини. Однак підставою для позбавлення батьківських прав, звичайно, є жорстоке поводження з дитиною її батька та (або) матері, стосовно яких вирішується судом відповідне питання.

5. Психологічні чинники впливають на всі етапи судової діяльності, пов'язаної із розглядом і вирішенням цивільних справ. Проте справи про позбавлення батьківських прав додатково характеризуються суб'єктивними особливостями суду та учасників судового процесу (рівень психологічного і розумового розвитку, власний досвід, поведінкові особливості, межі психологічної витримки і вразливості тощо); значним психологічним напруженням.

Тому у справах про позбавлення батьківських прав обов'язково має брати участь психолог, який, серед іншого, зможе встановити вплив на дитину наявних у сім'ї проблем, що стали підставою для звернення до суду; проконсультує щодо вікових особливостей психічного розвитку дитини, стосовно якої вирішується питання про позбавлення батьківських прав, окремих психологічних станів, процесів, що можуть впливати на поведінку учасників справи; доцільності призначення судово-психологічної експертизи; допоможе сформулювати запитання, що будуть поставлені перед експертом; підкаже, які засоби психологічного впливу суддя може використати при взаємодії з учасниками справи з метою стабілізації їх поведінки, побудови продуктивної судової діяльності; зможе провести судово-психологічну експертизу для з'ясування обставин справи, у тому числі аналізу психологічного стану сторін.

Формами участі психолога у цивільному судочинстві є:

1) участь у процесуальному статусі спеціаліста (для надання психологічних консультацій та технічної допомоги під час вчинення процесуальних дій);

2) участь у процесуальному статусі експерта (для проведення судово-психологічного чи комплексного експертного дослідження і надання за його результатами обґрунтованого та об'єктивного письмового висновку на поставлені питання).

6. Під час аналізу підстав позбавлення батьківських прав обґрунтовано їх взаємозв'язок і взаємозалежність із психологічними наслідками діянь батьків стосовно своїх дітей, що становлять такі підстави.

При цьому аргументовано, що:

1) наслідки травматичного впливу вчинків батьків, стосовно яких вирішується питання про позбавлення батьківських прав, на дітей можуть бути різними, що залежить від різноманітних психофізіологічних факторів: віку дитини, її психологічної стійкості і витривалості, когнітивного та емоційного розвитку, тривалості дії відповідних негативних факторів і їх «глибини», загальної обстановки у сім'ї, підтримки і захисту дитини, наприклад, другим із батьків, наявності професійної психологічної допомоги тощо. Об'єднує всі наслідки вчинення стосовно дітей діянь, які становлять підстави позбавлення батьківських прав, те, що вони, незалежно від сили впливу, є негативними, залишають на все життя сліди у характері, звичках, психологічному розвитку дитини;

2) найпоширенішими психологічними наслідками для дітей діянь несумлінних батьків, за які їх можуть позбавити батьківських прав, є: невпевненість; відсутність самоповаги; емоційна тупість; поганий настрій, страхи, фобії, тривожність, неврози, депресії; уповільнення інтелектуального розвитку; відчуття відсутності підтримки з боку близьких; втрата довіри до оточуючих або навпаки підвищена довірливість; відчуття провини; схильність до самогубства; наявність різноманітних залежностей (від спиртних напоїв, наркотичних чи токсичних речовин, азартних ігор); почуття ненависті (до себе, батьків, інших осіб), прояви агресії; схильність до вчинення насильницьких дій, скоєння кримінальних чи інших правопорушень тощо;

3) небезпечними наслідки вчинення відповідних діянь батьками для дитини є не тільки тому, що вони негативно впливають на саму дитину, а також, звичайно, не обходять стороною інших членів сім'ї, вони завдають шкоди й іншим особам: іншим дітям, з якими вступає у відносини

травмована дитина (наприклад, така дитина починає проявляти агресію до своїх однокласників, надавати їм приклад антисоціальної поведінки, вчиняти дії, що підпадають під ознаки булінгу, та ін.), а в подальшому, у дорослому житті – колегам по роботі, членам її власної сім'ї, оскільки засвоєні у дитинстві стереотипи поведінки батьків неусвідомлено переносяться дитиною у своє доросле життя;

4) держава має запобігати вчиненню будь-яких дій стосовно дітей, які завдають їм фізичної, психічної та іншої шкоди, а в разі неможливості забезпечення дітям повної безпеки зростання, проживання, розвитку і виховання в сім'ї батьків – вживати всі необхідні заходи для зменшення негативного впливу дисфункційної сім'ї на дитину або взагалі повної ізоляції дітей від батьків, які завдають їм відповідної шкоди, у тому числі і через позбавлення їх батьківських прав.

7. Психолого-правовими засадами влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав, є основні принципи діяльності уповноважених органів (осіб), спрямовані на забезпечення найоптимальнішого влаштування дитини (бажано – до однієї з сімейних форм), сприяння адаптації дитини в новому середовищі, створення позитивного психологічного клімату та умов розвитку з урахуванням індивідуальних потреб дитини, з огляду на забезпечення її якнайкращих інтересів.

8. При вирішенні питання про подальше влаштування дитини повинні дотримуватися такі вимоги:

1) пріоритет має надаватися сімейним формам влаштування дитини (усиновлення, опіка (піклування) в сім'ї, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу). І тільки за неможливості забезпечення дитині сімейного виховання її можна влаштовувати до відповідних дитячих закладів, але із використанням такого влаштування як тимчасового заходу, тобто потрібно і надалі намагатися максимально швидко забезпечити дитині її влаштування до сім'ї;

2) для кожної дитини має індивідуально підбиратися форма її влаштування з огляду на її вік, стан здоров'я, психологічні особливості та інші фактори.

9. Кожну дитину, яка залишилася без батьківського піклування, потрібно психологічно готувати до подальшого її влаштування, незалежно від того, чи проживала дитина до цього моменту у сімейному оточенні, чи має вона досвід проживання окремо від батьків тощо. Також слід готувати до прийому дитини, позбавленої батьківського піклування, сім'ю, до якої передбачається влаштування такої дитини. Проте необхідно розуміти, що навіть при найкращій роботі психологів та інших фахівців неможливо сформувати психологічну готовність дитини до її подальшого влаштування, сім'ї до прийняття дитини, їх можна лише підготувати до цього.

10. При психологічній підготовці дитини, якої позбавлено батьківського піклування, до подальшого її влаштування і сім'ї, до якої планується передати дитину, потрібно звертати увагу на низку факторів, зокрема:

1) наявність досвіду проживання в біологічній родині. За наявності такого додатково визначаються – психологічна характеристика відповідної сім'ї, тривалість і умови проживання в ній дитини, роль дитини в родинних відносинах;

2) наявність досвіду влаштування через сімейні форми (проживання в сім'ї усиновлювача, перебування під опікою (піклуванням) в сім'ї, в прийомній сім'ї, дитячому будинку сімейного типу, у сім'ї патронатного вихователя). За наявності такого досвіду, так само як і у попередньому випадку, звертається увага на психологічну характеристику відповідної сім'ї, тривалість і умови проживання в ній дитини, роль дитини в сімейних відносинах;

3) наявність досвіду і тривалість перебування у дитячому закладі;

4) вік дитини, її особистісні особливості, психофізіологічний стан і готовність до влаштування до відповідної форми;

5) особистісні характеристики осіб, до сім'ї яких передбачається влаштування дитини;

6) наявність дітей у сім'ї (біологічних та уже влаштованих до цієї сім'ї), в яку передбачається влаштування дитини, погляди членів сім'ї на стиль і методи виховання дітей;

7) умови проживання сім'ї, до якої передбачається влаштування дитини, взаємовідносини між членами сім'ї.

Для встановлення зазначених факторів стане у нагоді психолог. Саме професійна психологічна оцінка допоможе виявити індивідуально-психологічні особливості дитини та особи, про проживання з якою вирішується питання, психологічне ставлення такої особи до дитини та дитини до неї, вплив ситуації із позбавлення батьківських прав на дитину, встановити сфокусованість указаної особи (на дитині, її інтересах чи на переслідуванні своїх інтересів), наявність впливу оточуючих на формування думки дитини тощо.

11. Проведена психологічна підготовка до влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, є запорукою успішності подальшого влаштування дитини і закладає основи для цього. Проте однієї підготовки замало. Психологічна підтримка і супровід дитини та сім'ї, до якої її влаштовано, мають забезпечуватися й надалі.

Відповідний психологічний супровід сім'ї, до якої влаштовано дитину, позбавлену батьківського піклування, і дитини має включати:

- 1) професійну підтримку і допомогу психолога;
- 2) різноманітні підтримуючі заходи, що здійснюються органами державної влади, місцевого самоврядування, громадськими організаціями, окремими особами (зокрема, семінари, тренінги, дні відкритих дверей);
- 3) взаємовідносини з іншими подібними сім'ями, дітьми (наприклад, проведення спільних зустрічей, вечорів взаємопідтримки, де можна буде

розповісти свою історію та проблеми, вислухати інших, зрозуміти, що з подібними ситуаціями вони також стикаються, почути варіанти, якими хтось скористався для налагодження стосунків).

12. Доведено, що поряд із виокремленими у літературі критеріями і показниками ефективності влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, до сімейної форми (позитивна динаміка розвитку і навчальної успішності дитини, активна її соціалізація, покращення стану здоров'я дитини, відсутність делінквентних проявів у її поведінці тощо), оскільки вони характеризують лише один бік відносин із влаштування, а саме той, що стосується дитини, слід додатково визначати такі:

- 1) сім'я прийняла дитину до свого внутрішнього кола;
- 2) у сім'ї склалася обстановка взаємопідтримки і порозуміння з дитиною;
- 3) у дорослих, які опікуються дитиною, не сформувалася позиція про необхідність відмови від цієї дитини, від її виховання.

13. При необхідності психологічної реабілітації дитини, позбавленої батьківського піклування, після її влаштування психолог має правильно підібрати методики реабілітації залежно від її етапу, психічних та інших особливостей дитини, адже від повноти, поступовості і послідовності здійснених ним заходів залежить ефективність процесу реабілітації, усуваються негативні наслідки позбавлення батьківських прав і забезпечується неповернення вирішених проблем або, за їх виникнення знову, швидко і максимально власними силами їх подолання.

14. Оскільки три форми сімейного виховання (не беремо до уваги опіку та піклування в колі сім'ї, оскільки, найчастіше, опікунами (піклувальниками) виступають близькі до дитини особи) і перебування дитини в дитячому закладі мають строковий характер, дитину слід також психологічно готувати до подальшої зміни форми влаштування (при патронатному вихованні і при влаштуванні дитини до дитячого закладу) та до автономного дорослого життя (при всіх строкових формах

влаштування), щоб запобігти виникненню страхів у дитини перед такими подіями і надати їй психологічну допомогу з адаптації до нових обставин її життя.

15. Як перспективні напрями подальших наукових психологічних досліджень у контексті позбавлення батьківських прав можна розглядати проблеми профілактики виникнення підстав для такого позбавлення, роботи психологів і різних соціальних служб з «неблагополучними» сім'ями задля запобігання позбавленню батьківських прав, з особами, позбавленими батьківських прав, задля їх виправлення і подальшого поновлення у таких правах, інтеграції (реінтеграції) дітей, які залишилися без батьківського піклування, до соціуму, повернення їх, за можливості, в коло кровної сім'ї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева Л. В. Юридическая психология: учеб. пособие. Москва: Проспект, 2010. 312 с.
2. Антокольская М. В. Семейное право: учеб. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2002. 336 с.
3. Базарова Е. Б. Замещающая семья как институт социализации детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. *Вестник Бурятского государственного университета. Образование. Личность. Общество*. 2011. № 5. С. 236–243.
4. Базарова Е. Б. Проблемы социализации детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. *Вестник Бурятского государственного университета. Образование. Личность. Общество*. 2014. № 5. С. 120–123.
5. Базарова Е. Б. Профилактика социального сиротства: актуальные проблемы, подходы. *Вестник Бурятского государственного университета. Образование. Личность. Общество*. 2015. № 3. С. 62–67.
6. Байер О. О. Життєві кризи особистості: навч. посіб. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. 244 с.
7. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология: учеб. Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. 596 с.
8. Баран А. В. Права дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні: проблеми реалізації та захисту. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 1. С. 5–8.
9. Бедь В. В. Юридична психологія: навч. посіб. Львів: Новий Світ–2000, 2010. 375 с.
10. Бичкова С. С. Виконання рішень у справах про позбавлення батьківських прав: психолого-правові проблеми. *Проблеми теорії і практики виконання рішень судів та інших органів: зб. наук. пр. за результатами П'ятої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 13–14 червня 2019 р.)*. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2019. С. 200–204.

11. Бичкова С. С. Деякі психологічні аспекти провадження у справах про позбавлення батьківських прав. *Актуальні проблеми психології*. 2020. Т. XI «Психологія особистості. психологічна допомога особистості». Вип. 21. С. 23–38.

12. Бичкова С. С. Експертиза в цивільному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2003. 176 арк.

13. Бичкова С. С. Забезпечення найкращих інтересів дитини: психолого-правовий погляд. *Особистість, суспільство, закон*: тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. С. П. Бочарової (м. Харків, 24 квітня 2020 р.). Харків, 2020. С. 14–17.

14. Бичкова С. С. Патронат над дитиною: зміни в законодавстві України у світлі євроінтеграційних процесів. *Рекодифікація цивільного законодавства і система права України у контексті євроінтеграційних процесів*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 8–9 листопада 2019 р.). Одеса: Фенікс, 2019. С. 26–30.

15. Бичкова С. С. Психологічна характеристика сторін у справах про позбавлення батьківських прав. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених*: тези доп. учасників наук.-практ. конф. з нагоди святкування Дня науки (м. Харків, 15 травня 2020 р.). Харків, 2020. С. 36–39.

16. Бичкова С. С. Психологічні аспекти доказування у справах про позбавлення батьківських прав. *Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності Національної поліції та закладів вищої освіти МВС України*: матеріали II міжвідом. наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 23 квітня 2020 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 30–32.

17. Бичкова С. С. Психологічні засади влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав. *Юридична психологія*. 2020. № 1 (26). С. 47–54.

18. Бірта Г. О., Бургу Ю. Г. Методологія і організація наукових досліджень: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2014. 142 с.
19. Бобкова Т. С., Кожевникова С. А. Направления деятельности психологической службы с замещающей семьей в условиях центра помощи детям, оставшимся без попечения родителей. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. Т. 17. № 1 (5). 2015. С. 1102–1107.
20. Бордюг Т. О. Участь малолітніх та неповнолітніх осіб у цивілістичному процесі: дис. ... д-ра філософії: 081 – «Право» / Київський університет права НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2021. 204 арк.
21. Борщ К. К. Алкоголізм як форма девіативної сімейної поведінки: наслідки та засоби протидії. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2016. Вип. 2 (39). С. 35–38.
22. Бочелюк В. Й. Юридична психологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 336 с.
23. Брусиловский А. Е. Судебно-психологическая экспертиза. Ее предмет, методика и пределы. Харьков, 1929. URL: <http://yurpsy.com/files/biblio/brusil/01.htm>.
24. Бурлака О. Зарубіжний досвід соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і можливості його використання в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 59–64.
25. Васильківська І. П. Кримінологічні аспекти сімейного виховання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 – «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2001. 19 с.

26. Васюк К. М. Егоцентризм як чинник соціально–психологічної дезадаптації особистості *Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип. 10. С. 82–91.
27. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
28. Взаємодія установ щодо профілактики раннього соціального сирітства. URL: <http://shst.sm.gov.ua/index.php/ru/gumanitarna-politika/molodizhna-polityka/5596-vzaemodiya-ustanov-shchodo-profilaktiki-rannogo-sotsialnogo-siritstva>.
29. Виноградова Г. А., Бобкова Т. С. Проблемы формирования семейных ролей у детей, оставшихся без попечения родителей. *Вестник Самарской гуманитарной академии*. Серия: Психология. 2010. № 1 (7). С. 3–8.
30. Влох С. Р., Білобровка Р. І., Маркін Л. Б., Зіменковський А. Б. Післяпологова депресія у жінок із депресією та тривогою під час вагітності. *Клінічна фармація, фармакотерапія та медична стандартизація*. 2015. № 1–2. С. 111–117.
31. Гапченко Е. А. Проблема психологического ресурса замещающей семьи. *Российский психологический журнал*. 2013. Т. 10. № 2. С. 52–60.
32. Гапченко Е. А. Психологические особенности кандидатов в замещающие родители в условиях рисков современной семьи: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13 – «Психология развития, акмеология». Ростов-на-Дону, 2018. 24 с.
33. Гаро Г., Бобак О. Актуальні проблеми з'ясування судом думки дитини при вирішенні питань, що стосуються її життя / Вища школа адвокатури НААУ. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/aktualni-problemy-z-yasuvannya-sudom-dumky-dytyny-pry-vyrishenni-pytan-shho-stosuyutsya-yiyi-zhyttya/>.

34. Голубь М. С. Особенности функционирования системы защиты детей от насилия в России. *Сборник материалов Ежегодной международной научно-практической конференции «Воспитание и обучение детей младшего возраста»*. Москва: ООО Мозаика-Синтез, 2016. № 5. С. 527–529.

35. Гончаренко В. Г. Судово-психологічна експертиза в системі засобів захисту. *Адвокат*. 2009. № 4. С. 4–13.

36. Горбачова Н. І. Соціальний статус і соціальна роль як базові поняття соціальної структури. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2013. Вип. 1 (67). С. 234–237.

37. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) = Code civil des Français (Code Napoléon) / пер. с фр. В. Н. Захватаева. Москва: Инфотропик Медиа, 2012. 624 с.

38. Гражданский процесс: учеб. / Е. А. Борисова, С. А. Иванова, Е. В. Кудрявцева и др.; под ред. М. К. Треушникова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Городец, 2006. 784 с.

39. Гражданское право: учеб.: в 3 т. / Валявина Е. Ю., Егоров Н. Д., Елисеев И. В. и др.; под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. 4-е изд., перераб. и доп. Т. 3. Москва: Проспект, 2006. 783 с.

40. Дегтяренко М., Пікаревський О. Психологічні особливості розгляду цивільних справ судом на різних етапах цивільного процесу та окремі психологічні аспекти розгляду цивільних справ за участю неповнолітніх. *Вісник Вищого Адміністративного суду України*. 2013. № 4. С. 59–68.

41. Декларація прав дитини, прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20.11.1959 р. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text.

42. Декларація про соціальні та правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо у разі передачі дітей на виховання та їх усиновлення на національному і міжнародному рівнях, прийнята

резолюцією 41/85 Генеральної Асамблеї ООН від 03.12.1986 р. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_131#Text.

43. Денисенко Л., Сироїд О., Фадєєва І., Шаповалова О. Бути суддею. Професія чи покликання. Київ, 2015. 216 с.

44. Диас Эмир. Приоритеты нашего будущего. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31335192.

45. Довгопол Ю. В. Соціально-психологічний розвиток дитини в сім'ї, узалежненій від алкоголю. *Проблеми сучасної психології*. 2009. Вип. 5. С. 138–148.

46. Еникеев М. И. Юридическая психология. Краткий учеб. курс. Москва: Изд-во НОРМА, 2003. 256 с.

47. Еникеев М. И. Юридическая психология: учеб. 5-е изд. СПб.: Питер, 2004. 480 с.

48. Ершова Н. Лишение родительских прав. *Социалистическая законность*. 1971. № 4. С. 46–47.

49. Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми від 20.05.1980 р. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_327#Text.

50. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25.01.1996 р. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text.

51. Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) від 27.11.2008 р. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17#Text.

52. Єфремова І. О. Про удосконалення законодавства України щодо застосування заходів відповідальності за порушення сімейних прав та інтересів. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учасників

наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 19–20 трав. 2017 р.). Харків: ХНУВС, 2017. С. 310–312.

53. Жеребной І. О. Особливості захисту прав неповнолітніх у цивільному судочинстві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Харківський національний університет внутрішніх справ України. Харків, 2012. 206 арк.

54. За что в разных странах могут посадить в тюрьму родителей. URL: <https://www.miloserdie.ru/article/za-cto-v-raznyh-stranah-mogut-posadit-v-tyurmu-roditelej/>.

55. Забезпечення діяльності мобільних бригад соціально-психологічної допомоги як спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб від домашнього насильства: метод. посіб. / Федорович Н. В., Скіпальська Г. Б., Цветкова Н. М. та ін. Київ, 2020. 190 с.

56. Заблоцький А. Р. Підготовка майбутніх працівників соціальної сфери до роботи в альтернативних формах державної опіки над дітьми: дис. ... д-ра філософії: 015 – «Професійна освіта» / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2021. 285 арк.

57. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.1992 р. № 2811-XII / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text>.

58. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13.01.2005 р. № 2342-IV / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>.

59. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 р. № 1058-IV / Верховна Рада України.

Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>.

60. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23.09.1999 р. № 1105-XIV / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text>.

61. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 р. № 2229-VIII / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.

62. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 р. № 2145-VIII / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

63. Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. № 2402-III / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.

64. Захарова Ж. А. Проблемы детей-сирот, воспитывающихся в условиях замещающей семьи. *Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. Педагогика и Психология*. 2006. № 8. С. 70–73.

65. Захарова Ж. А. Социально-педагогическое сопровождение процесса воспитания приемного ребенка в замещающей семье: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 – «Общая педагогика, история педагогики и образования». Кострома, 2009. 43 с.

66. Захист прав дітей в умовах децентралізації влади в Україні. Щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2019 року / ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики». Київ, 2020. 160 с.

67. Захист прав дітей є одним із пріоритетів Мінсоцполітики / Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України.

URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/zahist-prav-ditej-ye-odnim-iz-prioritetiv-minsocpolitiki-20052021>.

68. Звіт про роботу управлінням соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Луцької міської ради протягом 2020 року від 21.01.2021 р. URL: <https://www.lutskrada.gov.ua/documents/zvit-pro-robotu-upravlinniam-sotsialnykh-sluzhb-dlia-sim-i-ditei-ta-molodi-protiahom-2020-roku>.

69. Иванова С. П. Психологические проблемы социализации детей в приемных семьях. *Вестник Псковского государственного университета*. Серия: Социально-гуманитарные науки. 2014. № 5. С. 305–317.

70. Ильина О. Ю., Русаковская О. А. Об использовании специальных знаний при рассмотрении судебных споров о воспитании детей родителями, проживающими отдельно. *Вестник Тверского государственного университета*. Серия: Право. 2019. № 4 (60). С. 127–136.

71. Інструкція щодо заповнення форми заяви батьків (матері або батька), інших родичів або законного представника про відмову забрати дитину з пологового будинку, іншого закладу охорони здоров'я, затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України від 17.12.2013 р. № 1095/1239 / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0075-14#Text>.

72. Казміренко В. О. Вияви домашнього насильства над дітьми. *Юридична психологія*. 2017. № 1 (20). С. 71–90.

73. Казміренко В. П. Активізація когнітивних процесів взаєморозуміння засобами організації діалогу. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: зб. статей. Київ, 2012. Вип. 30 (33). С. 181–192.

74. Карпенко О. І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Харків, 2002. 25 с.

75. Киселева Н. А. Проблема адаптации приемных детей и родителей в замещающих семьях. *Вестник Псковского государственного университета*. Серия: Социально-гуманитарные науки. 2014. Вып. 4. С. 134–138.

76. Кірейчева Є. Психологічні особливості прояву соціального сиротіння у старшокласників. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2012. № 3. С. 90–96.

77. Ковальська В. С. Підстави зміни та припинення сімейних правовідносин: монографія / за наук. ред. С. Д. Гринько. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2014. 260 с.

78. Кодекс законів про працю України, затверджений Законом УРСР від 10.12.1971 р. № 322-VIII / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.

79. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X (статті 1–212-24) / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.

80. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X (статті 213–330) / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text>.

81. Козак О. М. Договір про влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомну сім'ю: монографія. Львів: Вид-во «Апріорі», 2020. 176 с.

82. Конвенція про контакт з дітьми (ETS № 192) від 15.05.2003 р. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_659#Text.

83. Конвенція про права дитини, прийнята 44-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН 20.11.1989 р. (редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21.12.1995 р.) / Верховна Рада

України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

84. Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей від 19.10.1996 р. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text.

85. Кондрат'єва Л. А. Судовий захист неповнолітніх осіб у цивільному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2006. 199 арк.

86. Кондратьева Н. И. Психолого-педагогическое сопровождение жизнеустройства детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – «Общая педагогика, история педагогики и образования». Чита, 2011. 24 с.

87. Конева О. Б. Неблагополучная семья и девиантное поведение: социально-психологические признаки. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2009. № 14 (152). Спец. вып. С. 44–50.

88. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: підруч. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2008. 240 с.

89. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. (з подальшими змінами) / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

90. Короткова О. М. Аналіз дефініції «інфантилізм» у соціально-педагогічній та психологічній науках. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*. 2014. Вип. 1. С. 99–101.

91. Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза: монография. Львов: Вища шк., 1987. 140 с.

92. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–11.
93. Костицький М. В. Психологічна експертиза в системі психологічної практики. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С. 14–31.
94. Костицький М. В., Луцький М. І. Судово-психологічна експертиза в адміністративному процесі: монографія. Івано-Франківськ: Видавнича справа, 2011. 308 с.
95. Котова Е. В., Аношко Е. В. Проблемы сопровождения замещающей семьи. *Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В. П. Астафьева*. 2006. № 1. С. 130–133.
96. Котова Т. Е. Социально-психологические и личностные характеристики готовности к замещающему родительству: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 – «Социальная психология». Ярославль, 2011. 27 с.
97. Кочнева Е. В. Социально-психологическая профилактика психосоматических заболеваний у детей, пострадавших от насилия в семье. *Вестник Совета молодых учёных и специалистов Челябинской области*. 2016. № 1 (12). Т. 2. С. 33–37.
98. Кошонько Г. А. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького*. Серія: Педагогічні та психологічні науки. 2010. № 53. С. 191–194.
99. Кошинець В. В. Теоретико-методологічні засади спеціального психологічного пізнання в юрисдикційному процесі: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 19.00.06 – «Юридична психологія». Київ, 2019. 39 с.
100. Кошинець Ю. О., Радухівська Л. Л. Психологічна характеристика судової діяльності. *Актуальні проблеми психології*. Т. 10:

Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. 2009. Вип. 15. С. 231–239.

101. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: монографія. Київ: Вид-во Ліра-К, 2014. 628 с.

102. Краснова В. Г., Палкина Т. С. К вопросу об эффективности жизнеустройства детей-сирот. *Вестник Волгоградского государственного университета*. Серия 7: Философия. 2011. № 3 (15). С. 74–79.

103. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n999>.

104. Криницька І. П. Сімейне насильство над дітьми як соціальний феномен сучасного українського суспільства: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 – «Спеціальні та галузеві соціології». Харків, 2015. 20 с.

105. Криницька І. П. Теоретичні підходи до детермінації феномена насильства над дітьми в сім'ї в соціології. *Актуальні проблеми філософії та соціології*: наук.-практ. журнал. Одеса, 2016. Вип. 12. С. 64–67.

106. Кудерміна О. І. Психологічні детермінанти політичної поведінки сучасної молоді. *Юридична психологія*. 2015. № 2. С. 26–37.

107. Кузьмін В. В. Теоретичний аналіз проблеми інтеграції у суспільство дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: соціально-психологічний аспект. *Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти*: зб. наук. пр. 2017. № 1. С. 3–8.

108. Лазуренко С. Б., Мазурова Н. В., Намазова-Баранова Л. С., Свиридова Т. В. Жестокое обращение с детьми как проблема, требующая междисциплинарного решения. *Педиатрическая фармакология*. 2012. № 9 (2). С. 80–84.

109. Лапчевська О. Ф. Позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – «Цивільне

право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2013. 216 с.

110. Лемик Р. Я. Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі України (проблеми теорії та практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 19.00.06 – «Юридична психологія». Київ, 2004. 17 с.

111. Лемик Р. Я. Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі України (проблеми теорії та практики): дис. ... канд. юрид. наук: 19.00.06 – «Юридична психологія» / Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2004. 182 арк.

112. Лесина Е. А. Профессиональная поддержка ребенка, проживающего в кровной замещающей семье. *Казанский педагогический журнал*. 2018. № 4. С. 189–193.

113. Летова Н. В. Особенности статуса несовершеннолетних в гражданском процессе. *Труды института государства и права Российской академии наук*. 2011. № 4. С. 205–223.

114. Лешанич Л. В. Правове регулювання квазісімейної форми виховання дітей: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2015. 205 арк.

115. Лист Міністерства освіти і науки України від 16.07.2021 р. № 1/9-363 «Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби у системі освіти у 2021/2022 н. р.». URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/prioritetni-napryami-roboti-psihologichnoyi-sluzhbi-u-sistemi-osviti-u-20212022-n-r>.

116. Литвак Р. А. Особенности устройства детей-сирот в семью. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2009. № 14 (152). Спец. вып. С. 63–65.

117. Литвинчук Л. М. Основні підходи до вивчення проблеми наркотичної залежності. *Актуальні проблеми психології*. Т. V:

Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія. 2016. Вип. 16. С. 109–117.

118. Литвинчук Л. М. Психологічні засади реабілітації наркозалежних осіб: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.04 – «Медична психологія» / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2018. 178 арк.

119. Лук'янчук О. І. Обов'язок дітей утримувати батьків за сімейним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2019. 193 арк.

120. Максименко К. С. Проблема прототипу психологічної допомоги особистості в ситуації соматичного захворювання. *Проблеми сучасної психології*. 2012. Вип. 17. С. 252–264.

121. Максименко С. Д. Загальна психологія: навч. посіб. Вид. 3-тє, переробл. та допов. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 272 с.

122. Максимів І. І. Актуальні проблеми правового регулювання бродяжництва та жебрацтва дітей. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 6. С. 142–149.

123. Максимів І. І. Психологічна характеристика об'єктивних причин втягнення дитини у жебрацтво. *Право і суспільство*. 2015. № 2. С. 229–235.

124. Максимів І. Соціально-психологічні детермінанти дитячого жебрацтва. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія: Психологічні науки. 2016. № 2 (4). С. 168–179.

125. Марчак В. Я. Черновський О. К. Деякі психологічні особливості судового процесу. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2011. Вип. 559: Правознавство. С. 118–122.

126. Маслов В. Ф., Подопрігора З. А., Пушкин А. А. Действующее законодательство о браке и семье: монография / под ред. А. А. Пушкина. Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1972. 212 с.

127. Масюк В., Німашук М. Позбавлення батьківських прав. *Юридичні аспекти*. Харків: Право, 2020. 246 с.

128. Матейко Н. В., Лишак О. А. Клініко-психологічна компетентність фахівця при проведенні судово-психологічної експертизи. *Криміналістика і судова експертиза*. 2020. Вип. 65. С. 643–653.

129. Медведєв В. С., Шевченко О. М. Юридично-психологічна характеристика сучасних проблем української молоді: проблема наркоманії. *Юридична психологія та педагогіка*. 2012. № 2. С. 36–46.

130. Медведєв В. С., Левенець О. А. Особистість як категорія юридичної психології. *Юридична психологія*. 2015. № 2. С. 53–61.

131. Мельник О. М. Лінгвальні та паралінгвальні засоби актуалізації егоїзму комунікантів (на матеріалі англomовної художньої прози XX–XXI століть): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 – «Германські мови» / Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки; Запорізький національний університет. Луцьк–Запоріжжя, 2017. 230 арк.

132. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. / Добронравова І. С., Руденко О. В., Сидоренко Л. І. та ін.; за ред. І. С. Добронравової (ч. 1), О. В. Руденко (ч. 2). Київ: ВПЦ «Київський університет», 2018. 607 с.

133. Методологічні питання приватного права: монографія / за ред. О. Д. Крупчана, З. В. Ромовської. У 2-х ч. Ч. 1. Київ, 2021. 300 с.

134. Миронюк Т. В., Запорожець А. К. Удосконалення заходів протидії булінгу в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 3 (112). С. 21–28.

135. Мирошніченко О. А. Психологические аспекты деятельности персонала учреждений для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03 – «Психология труда, инженерная психология, эргономика». Москва, 2010. 22 с.

136. Міжнародне приватне право: навч. посіб. / Аляб'єва Н. В., Красицька Л. В., Кройтор В. А. та ін.; за ред. С. Г. Кузьменка. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 316 с.

137. Міжнародне приватне право: навч. посіб. / Бичкова С. С., Іванов Ю. Ф., Чурпіта Г. В. та ін.; за ред. Ю. Ф. Іванова. Київ: Алерта, 2018. 390 с.

138. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх («Пекінські правила») / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211#Text.

139. Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Deinstitutualizaciya.html>.

140. Мітіна С. В. Психологічна готовність дітей, позбавлених батьківського піклування до влаштування у прийомну сім'ю. *Український психолого-педагогічний науковий збірник*. 2015. № 4. С. 89–91.

141. Міхеєва М. Л. Домашнє насильство: судово-психологічна експертиза та соціально-правові аспекти. *Габітус*. 2020. Вип. 19. С. 253–257.

142. Мордань О. О. Державна політика щодо соціального захисту дітей, які залишилися без піклування батьків: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр-ня: 25.00.02 – «Механізми державного управління». Київ, 2015. 23 с.

143. Мороз Л. І., Яковенко С. І. Неналежне виконання обов'язків щодо виховання дітей. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2013. № 3. С. 196–199.

144. Мусатова Е. Е. К вопросу о причинах семейного насилия и роли профилактики в его осуществлении. *Человек: преступление и наказание*. 2009. № 3 (66). С. 89–92.

145. Мухіна Г. В. Юридична психологія: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. В. М. Бесчастного. Київ: ВД «Дакор», 2019. 236 с.

146. Нагоева Р. А. Замещающая семья: возможности и проблемы социальной и психолого-педагогической подготовки. *Психология и психотехника*. 2014. № 1 (64). С. 91–97.

147. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / за заг. ред. Ю. С. Червоного. Київ; Одеса: Юрінком Інтер, 2008. 504 с.

148. Небельмес А. Право на дитинство. Малюки. URL: https://zaxid.net/pravo_na_ditinstvo_malyuki_n1118650.

149. Новикова Т. А. Зарубежный опыт лишения родительских прав. *Молодой ученый*. 2018. № 4 (190). С. 151–153.

150. Огляд рішень Європейського суду з прав людини, що стосуються дітей та забезпечення їхніх найкращих інтересів. За період з 01.01.2019 р. по 01.10.2019 р. / відпов. за вип.: Д. П. Мордас, Р. Ш. Бабанли. Київ, 2019. 23 с.

151. Ослон В. Н. Жизнеустройство детей-сирот: профессиональная замещающая семья. Москва: Генезис, 2006. 368 с.

152. Ослон В. Н. Психодиагностика становления идентификации в замещающей семье. *Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. Социология*. 2010. Вып. 3. С. 55–64.

153. Основи загальної та юридичної психології: курс лекцій: навч. посіб. / Бобечко Н. Р., Бойко В. П., Жолнович І. В., Когутич І. І.; за ред. В. Т. Нора. Київ: Правова єдність; Алерта; ЦУЛ, 2011. 224 с.

154. Основи психології: підруч. / Киричук О. В., Роменець В. А., Татенко В. О.; за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. 4-те вид., стереотип. Київ: Либідь, 1999. 632 с.

155. Осокина Г. Л. Курс гражданского судопроизводства России. Общая часть: учеб. пособие. Томск: Изд-во Томского ун-та, 2002. 616 с.

156. Павлова Т. С. Філософська та наукова методологія: аспекти взаємодії. *Філософські проблеми гуманітарних наук*: зб. наук. пр. <http://www.info-library.com.ua/books-text-11577.html>.

157. Паламарчук Е. М. Мотивация принятия ребенка в семью как фактор успешности замещающего родительства. *Научно-педагогическое обозрение. Pedagogical Review*. 2016. № 2 (12). С. 31–37.

158. Пасько О. М., Цільмак О. М. Психологія: схеми, таблиці, коментарі: навч.-наочний посіб. / за заг. ред. О. М. Цільмак. Одеса: Вид. Букаєв В. В. 270 с.

159. Петров Г. В. Краткий справочник по философии. Псков: ПГПИ, 2004. 52 с.

160. Петруня О. Э. Юридическая психология: учеб. пособие. Москва: Изд. центр ЕАОИ, 2007. 171 с.

161. Піляк Н. І. Захист прав малолітніх і неповнолітніх осіб при здійсненні правосуддя у цивільних справах: дис. ... д-ра філософії: 081 – «Право» / Національна академія внутрішніх справ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2021. 218 арк.

162. Повернення додому: реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду / Спільно: соціальні послуги для сімей у громаді. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/8796/file/backhome_guidelines.pdf.

163. Помиткіна Л. В., Злагодух В. В., Хімченко Н. С., Погорільська Н. І. Психологія сім'ї: навч. посіб. Київ: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с.

164. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми: тренінг. курс / за заг. ред. О. В. Безпалько, Т. В. Журавель. Київ: К.І.С., 2010. 167 с.

165. Порядок забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, які постраждали від жорстокого поводження, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 р. № 585 (із подальшими змінами) / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020-%D0%BF#Text>.

166. Постанова Верховного Суду у провадженні № 11-105cap21 від 01.07.2021 р. / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98524295?fbclid=IwAR1qPIbJQ0FvxKPLbreAaueFqqutHPI3gsB7JKQOdvZQ3DQ4jFDam5jdxaU>.

167. Постанова Верховного Суду у справі № 564/1128/18 від 14.04.2020 р. / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88815292>.

168. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#n136>.

169. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» від 30.03.2007 р. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-07#Text>.

170. Про становище сімей в Україні: доповідь за підсумками 1999 р. / Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України, Український ін-т соціальних досліджень. Київ: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. 211 с.

171. Проблема жорстокого поводження з дітьми / Інформаційно-ресурсний центр «Дитинство без насильства». URL: <https://rescentre.org.ua/poperedzhennia-zhorstokoho-povodzhennia-z-ditmy/problema-zhorstokogo-povodzhennia-z-ditmi>.

172. Прокоф'єва-Акопова С. О. Психологічні особливості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Наука і освіта*. 2009. № 8. С. 227–233.

173. Психологічна енциклопедія / автор-упоряд. О. М. Степанов. Київ: Академвидав, 2006. 424 с.

174. Психолого-педагогический словарь / авт.-сост. Е. С. Рапацевич; гл. ред. А. П. Астахов. Минск: Изд-во Современное слово, 2006, 928 с.

175. Рішення Алчевського міського суду Луганської області у справі № 406/4895/13 про позбавлення батьківських прав від 16.10.2013 р. / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/35280316>.

176. Рішення Димитровського міського суду Донецької області від 22.01.2018 р. у справі № 226/1528/17 про позбавлення батьківських прав / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/71854688>.

177. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Хант проти України» (Заява № 31111/04) від 07.12.2006 р. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_126#Text.

178. Рішення Жашківського районного суду Черкаської області від 30.05.2017 р. у справі № 693/349/17 про позбавлення матері батьківських прав / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/67158791>.

179. Рішення Інгулецького районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 29.07.2015 р. у справі № 213/988/15-ц про позбавлення батьківських прав та стягнення аліментів / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/47803162>.

180. Рішення Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 06.03.2017 р. у справі № 345/377/17 про позбавлення батьківських прав / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/65123398>.

181. Рішення Костопільського районного суду Рівненської області від 03.10.2018 р. у справі № 564/1128/18 про позбавлення батьківських прав та стягнення аліментів на дітей / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76993698>.

182. Рішення Новоград-Волинського міськрайонного суду Житомирської області від 22.08.2014 р. у справі № 285/2916/14-ц про позбавлення батьківських прав / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/40334798>.

183. Рішення Подільського районного суду міста Києва від 19.11.2015 р. у справі № 758/10905/15-ц про позбавлення батьківських прав / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/54278963>.

184. Рішення Черняхівського районного суду Житомирської області від 06.04.2006 р. у справі № 2-204 про позбавлення батьківських прав / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/1660651>.

185. Розгляд справ стосовно жорстокого поводження з дітьми судами України: аналіз законодавства та практики його застосування / Ахтирська Н. М., Кочемировська О. О., Христова Г. О., Ясеновська М. Е.; за заг. ред. Н. М. Ахтирської. Київ: ТОВ «К.І.С.», 2010. 124 с.

186. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.08.2017 р. № 526-р. «Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу» / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80#Text>.

187. Романенко О. В. Напрями психопрофілактики віктимної поведінки неповнолітніх. *Юридична психологія*. 2018. № 2 (23). С. 72–82.

188. Романенко О. В. Типологізація поняття «антиципація» в сучасній психологічній науці. *Юридична психологія*. 2015. № 2. С. 40–50.

189. Романенко О. В. Чинники девіантної поведінки підлітків з позицій різних психотерапевтичних підходів. *Юридична психологія*. 2021. № 1 (28). С. 7–13.

190. Романцова С. В. Запобігання сексуальному насильству щодо дітей в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 – «Кримінальне право та

кримінологія; кримінально-виконавче право» / Львівський державний університет внутрішніх справ, Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2018. 244 арк.

191. Сабат Н., Магдич М. Актуальність питання підготовки до сімейного життя дітей, позбавлених батьківського піклування. *Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи: тези доп. III Всеукр. з міжнар. участю наук.-практ. конф. (19 квітня 2018 р.).* Івано-Франківськ: НАІР, 2018. С. 129–132.

192. Савенко О. Е. Формы устройства детей, оставшихся без попечения родителей, в зарубежных странах. *Вестник Университета имени О. Е. Кутафина (МГЮА).* 2015. № 2. С. 126–135.

193. Сагитова И. Ф., Хасанова С. А. Специфика воспитания ребенка (детей) в замещающей семье: правовой и социально-психологический аспекты. *Казанский педагогический журнал.* 2016. № 1 (114). С. 205–208.

194. Сафонова С. Б. Визначення соціально-психологічних параметрів готовності дітей-сиріт до різних форм життєвладштування. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія.* 2017. Вип. 62. С. 65–68.

195. Сафуанов Ф. С., Александров М. Ф. Использование психологических знаний в непроцессуальной форме при судебных спорах между родителями о воспитании ребенка. *Юридическая психология.* 2011. № 4. С. 18–23.

196. Сахнова Т. В. Основы судебно-психологической экспертизы по гражданским делам. Москва, 1997. 136 с. <http://yurpsy.com/files/xrest/8/014.htm>.

197. Сегеда О. О. Психологічна експертиза сімейних проблем. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія.* 2011. Вип. 41. С. 196–204.

198. Сидоров П. И., Митюхляев А. В. Ранний алкоголизм. Архангельск: Изд-во Архангельской гос. мед. акад., 1999. 306 с.

199. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: Педагогічні науки. 2015. Вип. 1 (302). С. 169–173.
200. Сингаївська І. В. Спеціальний суб'єкт злочинів батьки та особи, що їх замінюють: питання термінологічної уніфікації. *Право і суспільство*. 2012. № 5. С. 105–109.
201. Сімейне виховання – запорука психічного здоров'я дитини / Сатанівська територіальна громада. URL: <https://satanivska-gromada.gov.ua/simejne-vihovannya-zaporuka-psihichnogo-zdorovya-ditini-16-23-21-10-11-2016/>.
202. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
203. Словарь по социальной педагогике / автор-сост. Л. В. Мардахаев. Москва: Академия, 2002. 388 с.
204. Советское семейное право / Белякова А. М., Рясенцев В. А., Яковлев В. Ф.; под ред. В. А. Рясенцева. Москва: Юрид. лит., 1982. 256 с.
205. Солодухина Л. С. Международные тенденции в сфере защиты прав детей: опыт для Украины. *Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy*. 2020. № 35 (2). S. 75–90.
206. Солодухіна Л. С. Особливості нормативно-правового врегулювання альтернативного догляду за дітьми в Україні. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. Серія: Державне управління. 2018. № 2. С. 82–91.
207. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. у 2-х ч. Ч. 2: Ознаки вразливості та специфіка підтримки сім'ї та дитини / Аносова А. В., Безпалько О. В., Цюман Т. П. та ін.; за заг. ред. Т. В. Журавель, З. П. Кияниці. Київ: ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 352 с.
208. Соціально-психологічна реабілітація дітей, вилучених із ситуації торгівлі дітьми та інших найгірших форм дитячої праці.

Узагальнення досвіду організацій Центральної та Східної Європи: посіб. Вид-во «Час друку», 2007. 118 с.

209. Спринська З. В. Психологічні властивості осіб із різною мірою готовності до жебракування. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2018. Вип. 1. Т. 1. С. 174–179.

210. Степанов О. М. Педагогічна психологія: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2011. 416 с.

211. Степанов О. М., Фіцула М. М. Основи психології і педагогіки: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2006. 520 с.

212. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї: навч. посіб. Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2015. 136 с.

213. Стратегія державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11.01.2018 р. № 10-р / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/10-2018-%D1%80#top>.

214. Суспільство має стати на захист прав та інтересів дитини / Укрінформ. Мультимедійна платформа іномовлення України. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/2673089-suspilstvo-mae-stati-na-zahist-prav-ta-interesiv-ditini.html.

215. Татаринцева Е. А. Реформирование системы институциональной заботы о детях, оставшихся без попечения родителей в России, Англии и Японии. *Проблеми цивільного права та процесу: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (22 травня 2010 р.)*. Харків: Харків. нац. ун-т вн. справ, 2010. С. 32–35.

216. Ткачова Г. Підліткова вагітність – трагедія сучасності. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2013. № 3 (262). С. 43–50.

217. Тріпільський Г. Я. Процесуальні особливості розгляду спорів, які зв'язані з виникненням, здійсненням та зміною особистих немайнових

правовідносин між батьками та дітьми: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2007. 227 арк.

218. Туз Н. Д. Вплив недоліків сімейного виховання на формування особи неповнолітнього злочинця. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 326–322.

219. Ухвала Володимирецького районного суду Рівненської області від 17.12.2020 р. у справі № 556/1340/20 про відібрання малолітньої дитини та за зустрічним позовом про визначення місця проживання дитини та позбавлення батьківських прав та стягнення аліментів / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93599121>.

220. Ухвала Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 09.11.2020 р. у справі № 344/4491/20 про позбавлення батьківських прав / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92723213>.

221. Ухвала про самовідвід судді Франківського районного суду м. Львова від 10.08.2021 р. у справі № 465/1210/21 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98895945>.

222. Ухвала Херсонського міського суду Херсонської області від 07.10.2019 р. у справі № 766/19115/17 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84778829>.

223. Ушакова В. Р. Психоемоціональна сфера жінок в послеродовому періоді з урахуванням типів родов. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 25. С. 530–550.

224. Федоренко Р. П. Психологія молоді сім'ї і сімейна криза: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 168 с.

225. Федоренко Р. П. Психологія сім'ї: навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 364 с.

226. Форманюк Ю. Егоцентризм як прояв інфантильності. *Наука і освіта*. 2013. № 7. С. 98–102.
227. Фролов С. С. Социология: учеб. Москва: Наука, 1994. 256 с.
228. Цветков В. Л. Юридическая психология: электронное учеб. пособие. Москва: МИЭМП. 276 с. URL: <https://ua1lib.org/book/3135443/d75208?id=3135443&secret=d75208>.
229. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень: навч. посіб. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2004. 240 с.
230. Цибулько Л. Г., Білека А. М. Особливості влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Норвегії. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. № 2 (77). С. 273–278.
231. Цивільне процесуальне право України: підруч. / Бичкова С. С., Бірюков І. А., Бобрик В. І. та ін.; за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ: Атіка, 2009. 760 с.
232. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
233. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#top>.
234. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Бичкова С. С., Білоусов Ю. В., Бірюков В. І. та ін.; за заг. ред. С. С. Бичкової. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ: Атіка, 2010. 896 с.
235. Цильмак А. Н. Типология жизнедеятельностных установок личности. *Психологическая наука и образование: электронный журнал*. 2012. Т. 4. № 1. URL: https://psyjournals.ru/psyedu_ru/2012/n1/50199.shtml.
236. Чепа М. Л. А. Про предмет і об'єкт судово-психологічної експертизи. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: зб. наук. пр.* 2007. № 3 (5). С. 290–299.

237. Черновський О. К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 2 (6). С. 14–18.
238. Чистяк О. В. Особливості психічного розвитку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, які виховуються у дитячих будинках сімейного типу. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2014. № 2 (23). С. 266–272.
239. Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності: навч. посіб. Харків: Право, 2006. 160 с.
240. Шибакова Е. А. Диалектический метод познания в философии. *Интеллектуальный потенциал XXI века: ступени познания*. 2011. № 5-2. С. 114–117.
241. Шиделко А. В. Етика і психологія сімейного життя: навч.-метод. посіб. Львів, 2009. 132 с.
242. Шнейдер Л. Б. Семейная психология. Москва: Академ. проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2006. 768 с.
243. Шубина А. С. Образ семьи в картине мира детей, оставшихся без попечения родителей: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 – «Педагогическая психология». Москва, 2009. 28 с.
244. Шукалова О. С. Роль сімейного виховання в особистісному розвитку дитини. *Вісник післядипломної освіти*. 2013. Вип. 9 (2). С. 380–389.
245. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за 2020 рік про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні / Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/schoricha-dopovid-2020.pdf>.
246. Юридична психологія: підруч. / за заг ред Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. Київ: КНТ, 2007. 360 с.
247. Юрисконсульт. Народний правовий портал. URL: <https://legalexpert.in.ua/komkodeks/sku/87-sku/3360-166.html>.

248. Юрій М. Ф. Людина і світ: підруч. Київ: Дакор, 2006. 460 с.
249. Якимова Т. Ю. Объективность суда в стадии судебного разбирательства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 – «Гражданский процесс; арбитражный процесс» / Кубанский государственный аграрный университет. Краснодар, 2004. 160 л.
250. Яковенко С. В., Змановская Е. В. Организационные и социально-психологические особенности замещающих семей для детей, оставшихся без попечения родителей. *Вестник Томского государственного педагогического университета*. 2011. № 12 (114). С. 218–221.
251. Япарова О. Г. Социально-психологические детерминанты успешного приемного родительства: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 – «Социальная психология». М., 2009. 26 с.
252. Bychkova S. Legal and psychological characteristics of deprivation of parental rights. *International independent scientific journal*. 2020. № 16. Vol. 3. P. 53–57.
253. Bychkova S. Legal regulation of foster care of children in Ukraine: gaps and conflicts. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2020. Т. 27. № 1. С. 133–146.
254. Bychkova S., Mannapova K., Okhrimenko I., Tverdokhvalova I., Makarenko P., Melnychuk V. Peculiarities of Providing Psychological Assistance to Abused Children. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2020. Vol. 11. Issue 2. Sup.1. P. 139–156.
255. Salmon K., Bryant R. Posttraumatic stress disorder in children: The influence of developmental factors. *Clinical psychology review*. 2002. Vol. 22. Issue 2. P. 163–188.
256. Weber Darren L. Information Processing Bias in Post-traumatic Stress Disorder. *The Open Neuroimaging journal*. 2008. Vol. 2. P. 29–51.
257. Wells A. Emotional Disorders and MetaCognition: Innovative Cognitive Therapy. John Wiley & Sons Ltd, 2000. 252 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Бичкова С. С. Деякі психологічні аспекти провадження у справах про позбавлення батьківських прав. *Актуальні проблеми психології*. 2020. Том XI «Психологія особистості. психологічна допомога особистості». Вип. 21. С. 23–38.

2. Бичкова С. С. Психологічні засади влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав. *Юридична психологія*. 2020. № 1 (26). С. 47–54.

3. Bychkova S. Legal regulation of foster care of children in Ukraine: gaps and conflicts. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2020. Т. 27. № 1. С. 133–146. – (Індексується у базі даних Scopus).

4. Bychkova S., Mannapova K., Okhrimenko I., Tverdokhvalova I., Makarenko P., Melnychuk V. Peculiarities of Providing Psychological Assistance to Abused Children. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2020. Vol. 11. Issue 2. Sup. 1. P. 139–156. – (Індексується у базі даних Web of Science).

5. Bychkova S. Legal and psychological characteristics of deprivation of parental rights. *International independent scientific journal*. 2020. № 16. Vol. 3. P. 53–57.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Бичкова С. С. Виконання рішень у справах про позбавлення батьківських прав: психолого-правові проблеми. *Проблеми теорії і практики виконання рішень судів та інших органів: зб. наук. пр. за результатами П'ятої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 13–14*

червня 2019 р.). Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2019. С. 200–204. – (особиста участь).

7. Бичкова С. С. Патронат над дитиною: зміни в законодавстві України у світлі євроінтеграційних процесів. *Рекодифікація цивільного законодавства і система права України у контексті євроінтеграційних процесів*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 8–9 листопада 2019 р.). Одеса: Фенікс, 2019. С. 26–30. – (заочна участь).

8. Бичкова С. С. Психологічні аспекти доказування у справах про позбавлення батьківських прав. *Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності Національної поліції та закладів вищої освіти МВС України*: матеріали II міжвідом. наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 23 квітня 2020 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 30–32. – (особиста участь).

9. Бичкова С. С. Забезпечення найкращих інтересів дитини: психолого-правовий погляд. *Особистість, суспільство, закон*: тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. С. П. Бочарової (м. Харків, 24 квітня 2020 р.). Харків, 2020. С. 14–17. – (заочна участь).

10. Бичкова С. С. Психологічна характеристика сторін у справах про позбавлення батьківських прав. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених*: тези доп. учасників наук.-практ. конф. з нагоди святкування Дня науки (м. Харків, 15 травня 2020 р.). Харків, 2020. С. 36–39. – (заочна участь).

ДОДАТОК Б

АНКЕТА

для опитування практичних психологів та
дітей, батьків яких позбавили батьківських прав

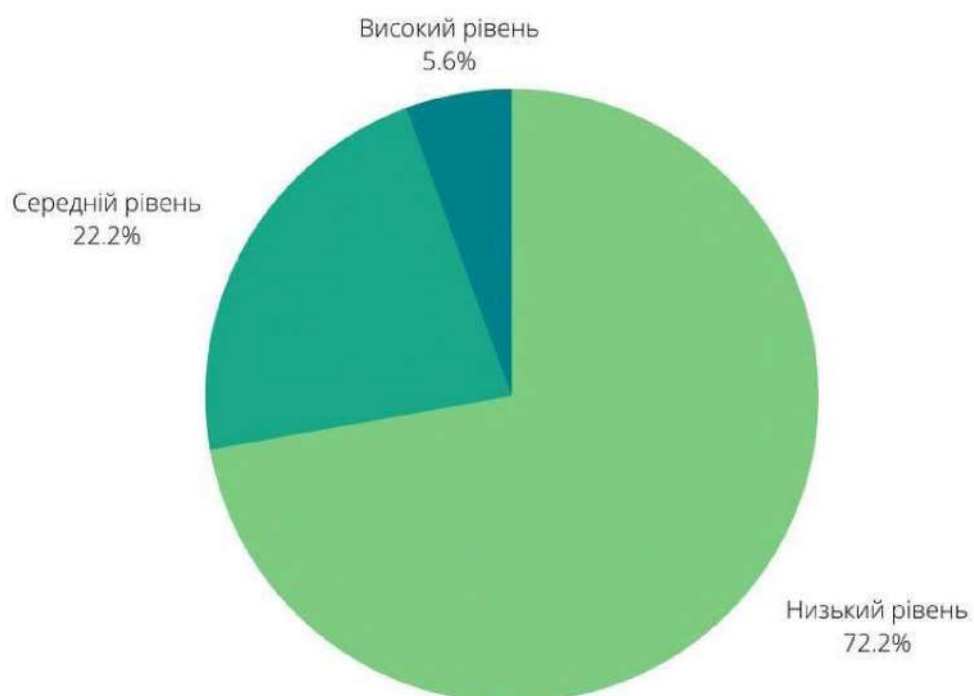
№ зап- ня	Запитання/ пропонований варіант	Ваша відповідь/ відмітка про вибір
1.	Ваш стаж практичної діяльності у сфері психології (для практичних психологів)/ Ваш вік, стать (для дітей)	
2.	Оберіть із запропонованого нижче переліку п'ять діянь, які, на Вашу думку, є найбільш поширеними підставами позбавлення батьківських прав і мають найбільший негативний психологічний вплив на дітей (для практичних психологів)/мали на Вас найбільший негативний вплив (для дітей):	
-	залишення дитини в пологовому будинку	
-	ухилення від обов'язків щодо виховання дитини	
-	неувага до життя дитини і проблем, з якими вона стикається	
-	відмова від матеріального утримання дитини	
-	незабезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти	
-	фізичне насильство/фізичні покарання	
-	залякування	
-	образи, приниження	
-	сексуальне насильство	
-	економічне насильство (позбавлення їх особистих речей, їжі, примушування до заробляння грошей тощо)	
-	алкоголізм	
-	наркоманія	
-	вдавання до будь-яких видів експлуатації дитини	
-	примушення дитини до жебракування та бродяжництва	
-	вчинення умисного кримінального правопорушення стосовно дитини	

ДОДАТОК В
АНКЕТА
для опитування суддів

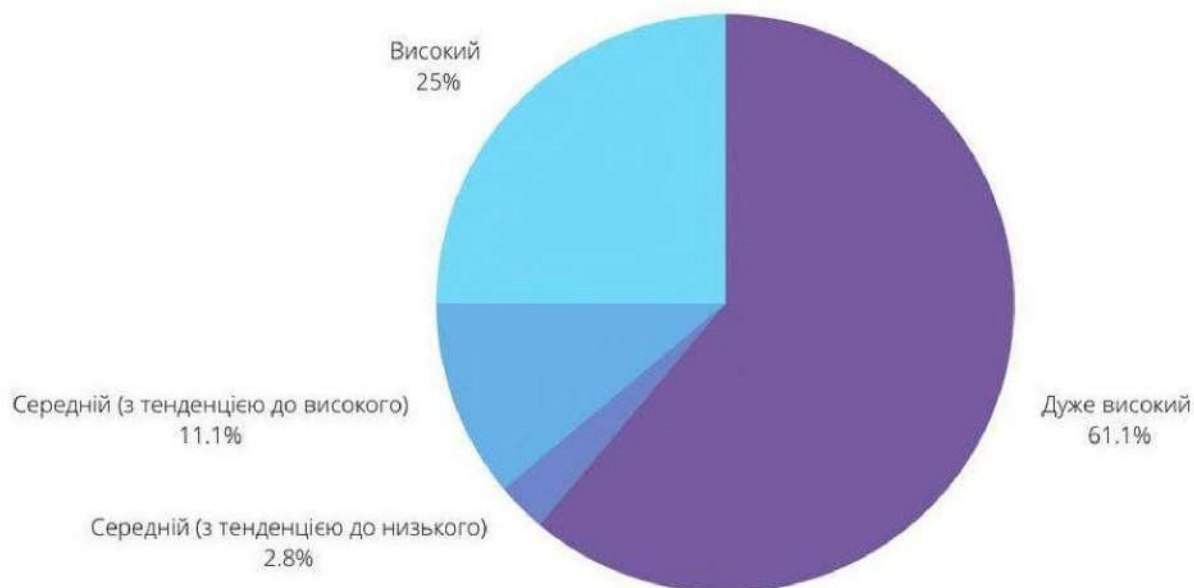
Оберіть із запропонованого нижче переліку п'ять характерних психологічних особливостей, які, на Вашу думку, є найбільш притаманними справам про позбавлення батьківських прав

№ з/п	Твердження	Ваша відмітка
1.	Розгляд таких справ потребує від судді прикладення неабияких психологічних зусиль	
2.	Інтерес дитини суперечить інтересу того з батьків, стосовно якого вирішується питання про позбавлення батьківських прав	
3.	Примирення сторін у таких справах у більшості випадків є неможливим	
4.	Вирішення справи потребує встановлення особистісних якостей батьків, їх справжніх взаємин і ставлення до дитини	
5.	Внаслідок значного стресу, в якому перебуває дитина, з нею складно налагодити контакт і комунікацію	
6.	Не завжди дитина спроможна висловити свою думку по суті справи	
7.	Важко кожного разу зрозуміти справжню думку дитини, незалежну від впливу на неї дорослих осіб	
8.	Розгляд справи завжди базується на неконструктивному конфлікті	
9.	Сторони вдаються до морально засуджуваних методів боротьби	
10.	В залі судового засідання завжди наявна емоційна напруга	
11.	Сторони на судові засідання приводять із собою «групи підтримки» (родичів, інших членів сім'ї, сусідів, друзів)	
12.	При розгляді таких справ доводиться залучати психолога	
13.	Достатньо часто у таких справах потрібно призначати судово-психологічну експертизу	
14.	Ухвалення рішення у таких справах відзначається психологічним станом підвищеної відповідальності судді	
15.	Дуже важко виявити, яке рішення відповідатиме якнайкращим інтересам дитини	

ДОДАТОК Г
РЕЗУЛЬТАТИ
тестування на визначення самооцінки у дітей,
батьків яких позбавили батьківських прав
(за методикою Р. В. Овчарової)

ДОДАТОК Д
РЕЗУЛЬТАТИ
визначення рівня проявів тривоги
у дітей, батьків яких позбавили батьківських прав
(за TMAS)

ДОДАТОК Е

АНКЕТА

для опитування дітей, батьків яких позбавлено батьківських прав
і які перебувають у дитячому закладі

№ запитання	Запитання	Ваша відповідь
1.	Ваш вік, стать	
2.	Скільки Вам було років, коли Ваших батьків було позбавлено батьківських прав	
3.	Яке Ваше ставлення до батьків	
4.	Як до Вас ставилися Ваші батьки	
5.	Чи застосовувалось до Вас насильство (фізичні покарання, психологічні види впливу, сексуальні домагання, примушування до тяжкої праці чи жебрацтва тощо) Вашими батьками	
6.	Чи бажаєте Ви повернутися до своїх батьків (якщо є/буде така можливість)	
7.	Чи підтримуєте Ви зв'язки з Вашими кровними родичами, якщо так, наскільки Вас влаштовують відповідні взаємовідносини, якщо ні, то чи бажали б Ви встановити з ними контакт	
8.	Як би Ви охарактеризували Ваше перебування у дитячому закладі	
9.	Чи маєте Ви досвід влаштування до сімейних форм виховання, якщо так, то до яких (проживали у сім'ї опікуна (піклувальника), прийомній сім'ї, сім'ї патронатного вихователя, дитячому будинку сімейного типу, були усиновлені), яким був строк Вашого перебування в іншій сім'ї, які підстави були Вашого повернення до дитячого закладу	
10.	Чи бажаєте, щоб Вас влаштували до однієї з сімейних форм виховання, якщо так, то яка б форма була для Вас прийнятнішою, якщо ні, то чому	